

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ



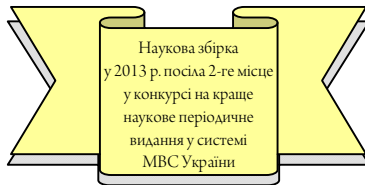
**ВІСНИК**  
**Харківського**  
**національного**  
**університету**  
**внутрішніх справ**

**Збірник наукових праць**

Засновник і видавець –  
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік  
Заснований у грудні 1995 р.

**№ 4 (63) 2013**



Харків 2014

Збірник включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних та соціологічних наук (постанови президії ВАК України від 10.02.2010 № 1-05/1, від 26.05.2010 № 1-05/4)

Друкується за рекомендацією Вченої ради ХНУВС, протокол № 12 від 24.12.2013

### **Редакційна колегія:**

**С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (головний редактор); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф. (заступник головного редактора); **П. О. Білоус** (відповідальний секретар); **В. С. Бакіров** – д-р соціол. наук, проф., акад. НАН України, член-кор. НАПН України; **Т. С. Воропай** – д-р філос. наук, проф.; **О. П. Гетманець** – д-р юрид. наук, проф.; **В. А. Греченко** – д-р іст. наук, проф.; **В. В. Ковальська** – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб.; **А. Т. Комзюк** – д-р юрид. наук, проф.; **В. В. Конопльов** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України; **Т. М. Кравцова** – д-р юрид. наук, проф.; **О. М. Литвинов** – д-р юрид. наук, проф.; **О. В. Марцеляк** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України; **Є. О. Мічурін** – д-р юрид. наук, проф.; **О. М. Музичук** – д-р юрид. наук, проф.; **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф.; **І. П. Рущенко** – д-р соціол. наук, проф.; **М. М. Саппа** – д-р соціол. наук, проф.; **О. Ю. Синявська** – д-р юрид. наук, проф.; **С. В. Слінько** – д-р юрид. наук, проф.; **В. М. Трубников** – д-р юрид. наук, проф.; **О. В. Тягло** – д-р філос. наук, проф.; **Р. Б. Шишка** – д-р юрид. наук, проф.; **О. Н. Ярмиш** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України

*У статтях збірника висвітлено широке коло актуальних проблем держави і права, боротьби зі злочинністю та охорони правопорядку, адміністративного права та процесу, фінансового, цивільного, господарського, трудового та екологічного права, соціології тощо.*

*Для науковців, правоохоронців-практиків, слухачів, курсантів та студентів юридичних вузів.*

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій.

ЗМІСТ

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

**Греченко В. А.**

М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі..... 6

**Житний О. О.**

Взаємодія кримінального права України  
та міжнародної правової системи (проблеми  
визначення характеру й форм)..... 14

**Каткова Т. Г.**

Порівняльно-правовий аналіз законодавства  
про адвокатуру України та КНР ..... 22

**Россіхін В. В.**

Стан та зміни пенітенціарної системи УРСР у 1950-ті рр. .... 29

**Стецюк Б. Р.**

Основні стадії кримінального процесу УСРР  
на початку 1920-х рр..... 37

**ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ  
ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ**

**Аріт К. В.**

Криміналістична характеристика злочинів,  
що вчиняються під час виробництва  
продовольчих товарів ..... 44

**Баб'як А. В., Гапчич В. О.**

Дотримання законності у процесі протидії незаконному  
заволодінню транспортними засобами..... 52

**Ганжа О. О.**

Проблемні аспекти протидії оперативними підрозділами  
ОВС України діяльності організованих груп, які готують  
учинення крадіжок із квартир громадян ..... 58

**Назаренко Д. О.**

Кримінологічний аналіз особистісних рис наркозалежних.... 67

**Настенко А. В.**

Напрямки удосконалення законодавчих засад протидії  
одержанню неправомірної вигоди службовими особами  
у сфері земельних відносин ..... 76

**Омельченко О. С.**

Сучасний стан та заходи протидії організованій  
злочинності в Україні..... 85

**Стащак М. В., Рибак О. Г.**

Дотримання прав і свобод людини під час оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування .....94

**Федосова О. В.**

Сучасний стан та тенденції злочинності неповнолітніх в Україні .....101

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС,  
ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

**Россіхіна Г. В.**

Щодо питання про особливості кваліфікації фінансових правопорушень у процесі застосування фінансово-правових норм .....110

**Синчук В. Л.**

Органи прокуратури України в системі державних органів та значення законності в їх діяльності .....121

**Стащак А. Ю.**

Екстрадиція злочинців відповідно до міжнародних угод Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.).....130

**Цвірюк Д. В.**

Підстави обробки персональних даних за законодавством України .....138

**Чумак В. В.**

Особливості адміністративно-правових режимів у законодавстві Республіки Білорусь .....146

**Швець Д. Є.**

Ідеологічні засади інституціоналізації кластерів в управлінні вищою освітою .....154

**ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО**

**Вусатий Д. Ю.**

Поняття та загальна характеристика договірних відносин у сфері роздрібної купівлі-продажу .....163

**Лантінов Ю. Ф.**

Звичайна господарська діяльність як можливе виключення із правила про значні правочини господарського товариства .....171

**Мігашук М. І.**

Деякі питання суб'єктного складу правовідносин щодо кореспонденції .....179

**Петрова І. А.**

Організація контролю якості товарів як спосіб  
попередження правопорушень..... 188

**ТРУДОВЕ, ЗЕМЕЛЬНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**

**Ільїна О. В.**

Проблеми моніторингу в екологічному праві  
на сучасному етапі..... 199

**Коваленко К. В.**

Щодо особливостей дисциплінарної відповідальності  
працівників органів внутрішніх справ..... 206

**Криворучко В. В.**

Соціальне забезпечення: теоретичні проблеми..... 215

**Чавикіна Т. І.**

Сучасні проблеми правового регулювання діяльності  
профспілок..... 222

**Шевченко Н. Л.**

Правова природа та мінімальні стандарти у сфері  
оплати праці ..... 229

**ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЇ**

**Луценко І. Г.**

Тоталітарні секти: поняття і ознаки ..... 236

**Швець Л. М.**

Український краудфандинг: принципи успішної  
реалізації..... 243

**РЕЦЕНЗІЇ.....252**

**НА КНИЖКОВУ ПОЛИЦЮ.....254**

**НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ.....256**

**НАШІ АВТОРИ.....259**

**ДО УВАГИ АВТОРІВ .....262**

УДК 340.123(092)

**В. А. Греченко**

### **М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі**

*Проаналізовано історико-правові погляди видатного дореволюційного вченого М. Л. Дювернуа щодо джерел права та судочинства в Київській Русі, характеру, принципів цивільного процесу, доказів та доказування за Руською Правдою, сутності понять «видоки» та «послухи».*

**Ключові слова:** Руська Правда, виникнення права, суд, система доказів, свідки.

Микола Львович Дювернуа (1836–1906) – російський історик права і юрист, заслужений ординарний професор, доктор цивільного права. Протягом 6 років (1875–1881) працював професором у Новоросійському (Одеському) університеті, зробивши, таким чином, значний внесок у підготовку правознавців на українських землях.

Біографія та науковий доробок М. Л. Дювернуа висвітлювалися в Енциклопедичному словнику [1, с. 366] і Новому енциклопедичному словнику [2, стлб. 98] Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, статтях В. А. Томсінова [3], М. В. Лушникової [4], С. А. Батової [5], Ю. С. Гамбарова [6], І. В. Бушина [7].

Слід відзначити, що абсолютна більшість вказаних вище статей (до речі, незначних за розміром) присвячені характеристиці цивільно-правових поглядів М. Л. Дювернуа\*, а аналіз його історико-правових поглядів займає істотно менше місце. Тому метою цієї публікації є певне узагальнення поглядів М. Л. Дювернуа на історію

---

\* До речі, на сайті Ярославського державного університету [8], де деякий час працював М. Л. Дювернуа, невірно вказано літературу про нього. Зокрема тут написано, що матеріали про М. Л. Дювернуа містяться в «Русском биографическом словаре» (Изд. под набл. предс. Император. Рус. Истор. Об-ва А. А. Половцова. СПб. : Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1905. Т. 6 : Дабелов – Дядьковский. С. 738–740). Проте, це помилка, оскільки на цих сторінках міститься інформація тільки про рідного брата М. Л. Дювернуа – Олександра Львовича Дювернуа – відомого російського лінгвіста. Крім того, на цьому ж сайті вказано, що стаття про М. Л. Дювернуа міститься в «Новом энциклопедическом словаре» (в 29 т. / под ред. К. К. Арсеньева. СПб. : Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. Т. 11. С. 366), але в дійсності вона знаходиться в т. 17 (стлб. 98).

права Київської Русі, виявлення головних аспектів у цій царині його наукового доробку.

М. А. Дювернуа народився у 1836 р. в Москві у сім'ї викладача французької мови Александринського сирітського інституту – француза, що лише за рік став російським підданним. Закінчив у 1857 р. юридичний факультет Московського університету. Декілька років працював гімназичним учителем. У 1865–1866 рр. слухав лекції в Гейдельберзькому університеті. У 1869 р. захистив магістерську дисертацію «Источники права и суд в Древней России» [9, с. 134], написану під сильним впливом Р. фон Іеринга [1, с. 366]. У Іеринга перше місце у методології пізнання права і держави відводилося опису, класифікації та аналізу фактів. Вивченню емпіричного матеріалу за його теорією надавалося більшої ваги, ніж оперуванню філософськими конструкціями. Емпіричний матеріал розглядається Іерингом як в історичному, так і в структурно-функціональному вимірах [10, с. 524]. Саме ці аспекти методології Іеринга помітні у вказаній роботі М. А. Дювернуа.

З 1871 по 1875 рр. М. А. Дювернуа викладав римське право в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі. В цей же час знову поїхав за кордон, де слухав Р. Іеринга, І. Унгера і К. Арндтса. У 1875 р. в Ярославлі захистив докторську дисертацію «Основная форма корреляльного обязательства. Историко-юридическое и критическое исследование по римскому праву». На початку того ж року переїхав до Одеси і почав читати лекції з римського права. У 1881 р. був запрошений на кафедру цивільного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Віддаючи перевагу педагогічній діяльності, він не встиг опублікувати свої великі курси по історії та догмі римського права, розроблені в Одесі [2]. Звертаючи увагу на універсальність римського права, його внутрішні переваги, професор закликав ретельно вивчати його, що вважав необхідним і дуже корисним після судової реформи 1864 р.: «Легко було обходитися духом римського права, коли суду дозволено було шукати кожен час опору в законодавцеві. Інша ситуація тепер, коли суд сам зобов'язаний мати завжди на все готову відповідь. Тепер мало одного духу, потрібна сама юридична матерія класичного світу, потрібна серйозна і тривала робота над джерелами. Ця робота над джерелами повинна складати усе завдання школи, і з нею разом з'являться відповіді на безліч непорозумінь практики. Якщо наша школа почне правильно ставитися до свого завдання, то внутрішні сили римського права дадуть себе відчутти в житті і в практиці не розумом влади, а владою розуму» [11, с. 25]. М. А. Дювернуа був блискучим викладачем [2]. За оцінкою його учня, доцента цієї ж кафедри Августа Ісааковича Камінки (1865–1941), його лекції з цивільного права були не просто звичайним університетським курсом, а рядом монографічних досліджень із

складних і дискусійних питань цивільного права [12]. В останній період життя М. А. Дювернуа займався підготовкою до видання твору «Чтения по гражданскому праву». Микола Львович Дювернуа помер у 1906 р. і був похований у професорському куточку Новодевічого монастиря [13].

Звернемося до аналізу основної роботи М. А. Дювернуа у галузі історії права – «Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права». У цій праці він зосередився на дослідженні «умов і органів розвитку права і процесу» в тому вигляді, в якому вони виявляються в Руській Правді, договірних грамотах, пам'ятках юридичної практики і законодавства XIV і XV ст. Метою дослідження джерел права і суду в Київській Русі було виявлення характерних для давньоруської правової культури особливостей. Так, договори руських князів з греками у X ст. цікавили Дювернуа передусім тому, що «в них вперше твердо і на письмі уставлені були норми, за якими повинен творитися суд» [3, с. 511].

У своєму дослідженні М. А. Дювернуа звертає увагу на політичні передумови виникнення права у Київській Русі, вказує на зв'язок політогенезу з правогенезом. Це підкреслюють і сучасні дослідники наукового доробку М. А. Дювернуа. Так, автор передмови до сучасного видання (2004 р.) вказаної монографії М. А. Дювернуа О. В. Коновалов звертає увагу в дослідженні Дювернуа саме на політичний аспект: «покликання варязьких князів Рюрика, Трувора і Синеуса на князювання на Русь, він (Дювернуа) пояснює прагненням суспільства до встановлення справедливої – об'єктивної, рівновіддаленої від протидорчих соціальних груп професійної публічної влади» [14, с. 22, 23]. Дювернуа пише: «князь не є тільки проводирем дружини, чужою людиною серед підкореного народу. Покликані князі замінили собою не родових владик, бо їх не можна замінити ніким, а ту неміцну і непостійну форму угод, яка передувала угоді покликання князя. Покликання князя було першим кроком до виділення державного права з тієї нерозмежовувальної доти маси прав, володарем якої до цього почував себе кожний вільний» [15, с. 23, 24].

Дювернуа підкреслював, що князь був обраний усією властю суддею і покликаний був не на певний термін і не для вирішення певного роду спорів, а був постійним органом політичної, адміністративної та судової влади [15, с. 20]. Потрібний був не пасивний орган суду, а «сильний представник влади», чим обумовлений вибір войовничих людей, крім того місцеві мешканці довіряли судити себе саме тим, хто не належав до від «тубільного населення», не був пов'язаний з ним ніякими стосунками.

За аналогією з німецькими правовими звичаями М. А. Дювернуа так описує характер тодішнього правосуддя: «Старий час мав багато переваг перед новим. Тоді не було людей, для яких процеси



складали насущний хліб. Суддя піклувався тільки про те, щоб примирити тих, хто сперечаються. Контроль публічності спонукав кожного бути поступливим. Голос неупередженого третейського судді вказував справедливу міру вимогам. До суду третіх зверталися не лише приватні особи, але також громади, монастирі, вельможні князі та вище боярство. Вільними суддями бували в цю пору і приватні особи, бували і люди, наділені публічною владою суду» [15, с. 337]. Йдучи за Ієрінгом, М. А. Дювернуа вважає безсумнівним, що «впродовж усієї епохи панування звичаєвого права найбільш поширеною формою суду була форма третейська та інші споріднені їй форми договірною вирішення спорів» [15, с. 332].

На думку Дювернуа, походження слова «истец» (позивач) щільно пов'язане з матеріальністю первинних юридичних уявлень про особу (лицо), яка нібито розшукує свою річ [15, с. 172]. Проте, як вважає В. В. Момотов, етимологія давньоруського слова «искати» чи «искъ» не пов'язана з розшуком речі – буквально «искати» перекладається як домагатися чого-небудь [16, с. 34]. При цьому дослідник посилається на «Словарь древнерусского языка» І. І. Срезневського [17, стлб. 1114].

З часів так званої «Найдавнішої Правди» виділялися дві групи свідків – видоки і послухи, причому в літературі до теперішнього часу відсутня єдина думка про те, в чому саме полягає відмінність цих груп. Згідно з однією точкою зору, видоками іменувалися очевидці злочину, а послухами – особи, що свідчать «по слуху», тобто мають у розпорядженні яку-небудь інформацію про злочин, отриману від третіх осіб [18, с. 48, 49]. Інша думка виходить з процесуальної відмінності цих груп, називаючи видоками свідків у традиційному розумінні цього слова, а послухами – осіб, за свідченнями яких суддя встановлював правомірність дій сторін [19]. Дещо іншої точки зору дотримувався В. Г. Демченко, який, опонуючи І. Енгельману та С. В. Пахману, писав: «Під послухами у власному сенсі розуміються свідки, які були присутніми за запрошенням сторін, а не випадково при укладанні договору, з якого виникла справа. При такому значенні послухів, як нам здається, вірніше пояснити і саму їх назву з того, що вони *послухалися* ... бути присутніми при укладенні угоди, ніж виводити її від того, що вони безпосередньо сприйняли *на слух* про обставини, про які свідчать [20, с. 137] чи знають про них *по слуху* [21, с. 48, 49] від інших» [22, с. 9].

М. А. Дювернуа з приводу походження групи послухів звертав увагу й на інші аспекти проблеми: «Присутність вільних послухів не просто засвідчує факт. Їх присутність надає юридичної сили таким діям, які без того залишилися би простим фактом». Цей висновок вчений робив, виходячи з норм цивільного законодавства, згідно з якими свідок угоди був не лише очевидцем (видоком), але в той же час сприяв сторонам: «Можна бути просто видоком (очевидцем).

Таким видоком буде кожний, хто бачив. Щоб бачити – потрібно мати очі, тому і раб може бути видоком, коли йдеться про подію. Щоб розуміти право, щоб бути свідком угоди, щоб упізнати правду і сприяти там, де таке сприяння потрібне, де йде мова про виникнення або відсутність *права* – потрібно бути *вільною людиною* ... Коли я закликав таких вільних людей і при них здійснив угоду, або їм надам питання про право, то я таким чином покладаюся на їх сприяння або говорячи мовою древніх актів, – шлюся на них ... послухи стали так називатися тому, що на них посилалися сторони. Якщо я поклався або послався на кого-небудь, то цим самим я викликаю його сприяти мені, я роблю його моїм пособником» [15, с. 101, 102]. Далі М. А. Дювернуа відзначав, що з часом «назви послуха і видока в Руській Правді змішуються» [15, с. 103]. Цю тезу дослівно повторив і сучасний російський дослідник О. В. Бобровський, який у своїй кандидатській дисертації (рік захисту 2007) написав буквально таке: «в більш пізніх списках Руської Правди поняття «видока» і «послуха» змішуються» [23, с. 9].

Дювернуа вважав, що послухи залучалися, «коли для судді не було зрозумілим право». Коли у «Просторій Правді» виробляються і точніше визначаються «догми», послухи перетворюються у простих свідків [15, с. 181, 182]. Але «Простора Правда», як справедливо відзначає С. Б. Чебаненко, не стільки уточнює догми, скільки відбиває ускладнення правової ситуації (ось тут вже послухи як помічники судді і стали б якраз у нагоді) [24, с. 21]. Община допомагала на суді сторонам у ролі послухів, вони ж виступали і свідками «доброї слави», котрі підтверджують добропорядність сторони, а саме у ролі співприсяжників і свідків різного роду правовідносин (купівлі, займів), їх голос часто вирішував справу. Індивід у своїй повсякденній діяльності був вільно чи не вільно оточений увагою сородичів і сусідів, і будь-яка його правова дія була публічною [15, с. 94, 95].

Характеризуючи систему доказів за Руською Правдою, М. А. Дювернуа писав: «На першому плані стоять свідки, за браком їх, або як додатковий засіб, йдуть формальні докази. Для формальних доказів вказано певну послідовність, від сильніших випробувань до менш сильних. У справах більшої цінності – залізо, меншої – вода, нарешті, останнє місце належить присязі. Закон у небагатьох випадках визначає абсолютним чином силу того або іншого доказу, залишаючи суду свободу оцінки їх в кожному даному випадку» [15, с. 192]. Такої ж точки зору дотримувався і відомий дореволюційний юрист В. І. Сергієвич [25, с. 582].

І знову знаходимо майже дослівний повтор висновку М. А. Дювернуа в авторефераті дисертації О. В. Бобровського: «На думку автора, процедура випробування залізом застосовувалася при розгляді найбільш тяжких злочинів, а саме, коли позивач обвинувачував відповідача у вбивстві, або в інших справах, коли сума позову

була значною і перевищувала півгривні золота. До випробування водою за Руською Правдою, як правило, вдавалися під час розгляду справ про крадіжку з незначною сумою позову» [23, с. 10]. Таким чином, і сьогодні новаторська для свого часу робота М. А. Дювернуа є важливим джерелом для сучасних дослідників.

Серед фахівців ця робота, видана окремою книгою у 1869 р., одразу отримала високу оцінку. Через 45 років після виходу цієї книги у світ знаний дореволюційний вчений-цивіліст Ю. С. Гамбаров (у 1880–1882 рр. – доцент Новоросійського (Одеського) університету, з 1906 р. – завідувач кафедри цивільного права Санкт-Петербурзького політехнічного інституту) характеризував її як «найвидатніше досі в усій нашій історико-цивілістичній літературі дослідження» [26]. Інший відомий дореволюційний фахівець у галузі історії права, уродженець Катеринослава, професор Петроградського університету О. Е. Нольде писав у 1917 р. про цю книгу М. А. Дювернуа, що «написана з великим блиском і талантом», вона належить до числа «найбільш цінних творів Миколи Львовича» [27].

**Список використаних джерел:** 1. Энциклопедический словарь : в 86 т. – Т. 11: Домиций – Евреинова / под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. Ф. Ф. Петрушевского ; издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С. Петербург). – СПб. : Семенов. типо-литография (И. А. Ефрона), 1893. – 476 с. 2. Каминка А. Дювернуа, Николай Львович / А. Каминка // Новый энциклопедический словарь : в 29 т. / под ред. К. К. Арсеньева. – СПб. : Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. – Т. 17 : Душевные болезни – Жуки. – [1914]. – 8 с. + 964 стлб. + 2 с. 3. Томсинов В. А. Николай Львович Дювернуа (1836–1906) // Российские правоведы XVIII–XX веков : Очерки жизни и творчества : в 2 т. / В. А. Томсинов. – Т. 1. – М. : Зерцало, 2007. – С. 510–519. 4. Лушников М. В. Трудовое право и гражданское право : Жизнь и научное наследие Н. Л. Дювернуа, В. М. Гордона, Б. В. Чредина и А. В. Венедиктова / М. В. Лушников // Вестник трудового права и права социального обеспечения. – Вып. 1 : Основатели ярославской школы трудового права и права социального обеспечения: портреты на фоне времени / под ред. А. М. Лушников, М. В. Лушниковой. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2006. – С. 65–76. 5. Батова С. А. Николай Львович Дювернуа / С. А. Батова // Вестник Российской правовой академии. – 2009. – № 4. – С. 3–5. 6. Гамбаров Ю. С. Николай Львович Дювернуа, 1836–1906 / Ю. С. Гамбаров // Цивилист. – 2006. – № 3. – С. 108–112. 7. Бушин И. В. О национальной специфике формирования российской государственности в работах Н. Л. Дювернуа и Л. А. Тихомирова / И. В. Бушин // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 5. – С. 21–27. 8. Дювернуа Николай Львович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://old.uniyar.ac.ru/index.php/Дювернуа\\_Николай\\_Львович](http://old.uniyar.ac.ru/index.php/Дювернуа_Николай_Львович). 9. Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг. : библиогр. указ. / Ин-т истории естествознания и техники АН СССР / Г. Г. Кричевский. – М. : Наука, 1984. – 693 с. – Рукопись. 10. История политических и правовых учений : учеб. для вузов. – Изд. 2-е, стер. / под общ. ред. чл.-кор. РАН, д-ра юрид. наук, проф.

В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа Норма – Инфра-М, 1998. – 736 с. **11.** Дювернуа Н. Л. Значение римского права для русских юристов / Н. Л. Дювернуа. – Ярославль : В тип. Г. Фальк, 1872. – [2], 25 с. **12.** История кафедры гражданского права Санкт-Петербургского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.spbu.ru/Structure/Departments/Grpravo/About.aspx>. **13.** Дювернуа, Николай Львович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дювернуа,\\_Николай\\_Львович](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дювернуа,_Николай_Львович). **14.** Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в Древней России. Опыты по истории русского гражданского права / предисл. канд. юрид. наук А. В. Коновалова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 394 с. **15.** Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России : Опыты по истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – М. : В Университет. тип. (Кратков и К°), 1869. – 415 с. **16.** Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. / В. В. Момотов. – М. : Зерцало, 2003. – 416 с. **17.** Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т., в 6 ч. – Репр. изд. – Т. 1. – Ч. 2: Е–К / И. И. Срезневский. – М. : Книга, 1989. – 807–1419 стлб. + 49[2] с. **18.** Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судостройства Франции, Англии, Германии и России / Н. Гартунг. – СПб. : Тип. Э. Арнгольда, 1868. – 206 с. **19.** Ступникова Н. Н. Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси / Н. Н. Ступникова // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2010. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html>. **20.** Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте : рассуждение студ. С.-Петерб. ун-та, Юрид. фак., по юрид. разряду, 4 курса / И. Энгельман. – СПб. : Тип. Э. Веймара, 1855. – 199 с. **21.** Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнерусскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии / С. В. Пахман. – М. : Университет. тип., 1851. – 212 с. **22.** Демченко В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по судебным делам по русскому праву до Петра Великого / В. Г. Демченко. – Киев : В Университет. тип., 1859. – 107 с. **23.** Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде» : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бобровский Олег Викторович. – Казань, 2007. – 27 с. **24.** Чебаненко С. Б. Воздействие княжеской власти на общинные институты и процессуальные действия в сфере разрешения конфликтов в домонгольской Руси (IX – начало XIII в.) / С. Б. Чебаненко // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2008. – Вып. 2. – С. 17–23. **25.** Сергиевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 4-е изд., доп. и поправл. / В. И. Сергиевич. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. – 667 с. **26.** Гамбаров Ю. С. Николай Львович Дювернуа / Ю. С. Гамбаров // Вестник гражданского права. – 1914. – № 5. – С. 7. **27.** Нольде А. Э. Памяти Николая Львовича Дювернуа (К десятилетию со дня его кончины) / А. Э. Нольде // Вестник гражданского права. – 1917. – № 1. – С. 9.

*Надійшла до редколегії 24.11.2013*



## Греченко В. А. Н. Л. Дювернуа как историк права Киевской Руси

*Проанализированы историко-правовые взгляды выдающегося дореволюционного учёного Н. Л. Дювернуа относительно источников права и судопроизводства в Киевской Руси, характера, принципов гражданского процесса, доказательств и доказывания по Русской Правде, сущности понятий «видоки» и «послухи».*

**Ключевые слова:** Русская Правда, возникновение права, суд, система доказательств, свидетели.

## Grechenko V. A. M. L. Duvernois as a historian of law of Kievan Rus

*This article examines the historical and legal views and biography of a famous pre-revolutionary scientist M. L. Duvernois who certain time worked in Ukraine and made a significant contribution to the training of legal professionals in Novorossiysk University of Odessa-city. Biography and scientific contributions of M. L. Duvernois were highlighted by a number of scholars, but in some of the publications there were inaccuracies and errors mentioned in this publication. As a primary source of research it was taken his master's thesis «Sources of Law and Justice in Ancient Russia. Experiments in History of Russian Civil Law» first published in 1869. The author emphasizes that as the goal of his study of sources of law and justice in Kievan Rus M. L. Duvernois put identify of characteristic features of ancient legal culture. Thereafter by the views of M. L. Duvernois on grounds and causes of law emergence in Kievan Rus were considered. In his study M. L. Duvernois indicates a direct link political development of Eastern Slavs with the emergence, formation and improvement of law. Describing the justice of that time M. L. Duvernois emphasizes that the main task of the judge was reconciling those who argued. It was given the detailed analysis of M. L. Duvernois' understanding of witness role in civil proceedings of that time, the views of the scientist compared with the views of his contemporaries, such as S. V. Pakhman, V. G. Demchenko, I. Engelmann. M. L. Duvernois studied the system of evidence and the proof by the Russkaya Pravda, highlighting the key role of witness in this, and after that – tests. In cases of more values it was used a test by iron; less values – by water, and the last place belonged to oath. Scientific works of M. L. Duvernois need further study and may be a subject of a dissertation or a monograph. Materials of this article can be used in the classroom when teaching the subject «History of State and Law of Ukraine» and when writing academic papers on the contribution of M. L. Duvernois in the development of the history of law.*

**Keywords:** emergence of law, justice, system of evidence, the Russkaya Pravda, witnesses.



УДК 343.2/.7(477):341

**О. О. Житний**

**ВЗАЄМОДІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ  
ТА МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ  
(ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ Й ФОРМ)**

*Розглянуто окремі наукознавчі проблеми сфери вивчення міжнародного виміру кримінального права України. Здійснено аналіз понятійного апарату досліджень міжнародного контексту існування національного кримінального права. Уточнено характер та форми взаємодії цієї галузі із міжнародною правовою системою. Визначено доцільність використання в цьому напрямку кримінально-правових досліджень філософських категорій «вплив», «взаємодія», «зв'язок», «співвідношення».*

**Ключові слова:** кримінальне право України, міжнародне право, взаємодія, вплив, зв'язок, гармонізація.

У сучасному світі відбуваються різні (нерідко суперечливі) соціально-політичні та економічні процеси, під впливом яких правова система України в цілому та окремі галузі національного права зазнають змін, зумовлених необхідністю модернізації у відповідності з міжнародно-правовими стандартами засобів регулювання суспільних відносин. Не омине ця тенденція і кримінальне право держави. У ХХІ ст. з'явилися нові масштабні загрози як національній безпеці, так і миру та міжнародному правопорядку, що вимагає готовності національної кримінально-правової системи до протидії їм. Тому одним з пріоритетних завдань науки кримінального права України стає розробка проблем гармонізації цієї галузі з міжнародно-правовою системою, ретельна оцінка відповідності вітчизняного кримінального законодавства принципам і нормам міжнародного права, які стосуються протидії злочинності й забезпечення прав і свобод людини. Цим питанням присвячено достатньо велику кількість публікацій сучасних вітчизняних і зарубіжних криміналістів (П. П. Андрушка, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, О. М. Броневицької, О. І. Бойцова, В. А. Вдовіна, Ю. В. Голика, О. О. Дудорова, В. П. Ємельянова, Г. В. Єпура, А. В. Іногамової-Хегай, О. Г. Кібальника, В. М. Куча, Н. Ф. Кузнецової, М. П. Куцевича, С. П. Кучевської, С. Я. Лихової, В. О. Миронової, В. О. Меркулової, А. А. Музики, А. В. Наумова, В. О. Навроцького, Є. О. Письменського, Ю. А. Пономаренка, В. П. Попович, А. В. Савченка, Т. М. Тертиченко, М. І. Хавронюка, Н. І. Цись, В. Л. Чубарева, С. С. Яценка та ін.). Водночас, фахівці нерідко стикаються з антиноміями, онтологічними протиріччями, які важко однозначно вирішити за допомогою наявних у кримінально-правовій доктрині підходів до вирішення проблем взаємодії кримінального права України з міжнародною нормативною системою. Кримінально-правова наука не завжди може запропонувати оптимальні модельно-логічні схеми реалізації

норм міжнародного кримінального права, встановити межі відкритості кримінально-правової системи, визначити «критерії допуску» норм міжнародного кримінального права у кримінальне право України. Одна з причин цього, як уявляється, полягає в недостатній розробці теоретичних засад процесу пристосування зазначеної галузі до вимог, які виходять із зовнішнього середовища – міжнародної правової системи.

Аналіз спеціальної літератури свідчить, що, звертаючись до проблем кримінально-правової охорони та кримінально-правового регулювання з урахуванням їх міжнародного й національного аспектів, співвідносячи норми та інститути кримінального законодавства держави з положеннями міжнародного права, обґрунтовуючи способи виконання в кримінальному праві вимог міжнародно-правових договорів, криміналісти оперують різними філософськими категоріями – такими, як «вплив», «взаємодія», «зв'язок» («взаємозв'язок»), «відповідність», «співвідношення» та ін. Але нерідко різні поняття у різних авторів позначають тотожні по суті явища, або навпаки – розмаїта термінологія використовується для характеристики того ж самого по суті процесу. Такі теоретичні розбіжності лише продукують неконструктивні дискусії та не сприяють вдосконаленню знань про закономірності й тенденції поглиблення міжнародного контексту механізму функціонування національного кримінального права. У зв'язку із цим метою цієї публікації є аналіз найбільш часто вживаної в дослідженнях міжнародного виміру національного кримінального права базової термінології та уточнення на цій основі характеру й форм взаємодії цієї галузі із міжнародною правовою системою.

Перш за все слід наголосити на значенні для предмета цієї публікації онтологічної категорії зв'язку. Зв'язок – це залежність одного явища від іншого в певних аспектах. Існує значна кількість форм зв'язків (просторові, часові, генетичні, причинно-наслідкові, суттєві й несуттєві, необхідні й випадкові, закономірні, зовнішні й внутрішні, динамічні й статичні, прямі та зворотні зв'язки) [1, с. 288, 289]. Різноманітні зв'язки у природі й суспільстві є безмежними – вони охоплюють будь-які об'єкти у будь-яких масштабах. При цьому, як наголошує Н. М. Ярмиш, питання про наявність чи відсутність зв'язку між певними явищами визначається масштабами тієї системи, в якій виділяються об'єкти, що цікавлять дослідника. Така система може бути утворена з нескінченної множини елементів, або ж усього з двох [2, с. 35]. Слід зазначити, що в основі взаємодії національного кримінального права з міжнародним правом перебувають міжсистемні, а не міжгалузеві зв'язки.

Для реалізації відповідного зв'язку необхідна наявність певних умов. Такими умовами для зв'язків кримінального права України з міжнародним правом є перш за все визнання нашою державою

авторитету міжнародного права, відкритість її зовнішньої політики, готовність добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання.

Іноді зв'язок може стати детермінуючим, зумовляючим, коли зміни в одному об'єкті неодмінно викликають зміни в іншому. У рамках досліджуваної проблематики це можна побачити на прикладі кримінально-правових норм, виражених у бланкетних диспозиціях КК України, які містять прямі чи приховані посилання на міжнародне право: зміни в міжнародно-правовому регулюванні відповідного питання тягнуть зміни в положеннях національного права. Так, зміст норми, яка відображена в ч. 4 ст. 6 КК і виражає матеріально-правові аспекти імунітету від національної кримінальної юрисдикції, залежить від визначення міжнародними договорами кола осіб, які не є підсудними судам України.

Найбільш помітними міжнародні зв'язки кримінально-правової системи нашої держави поки що залишаються у законотворчій площині. Чимало положень КК України було створено саме під впливом міжнародно-правового чинника (наприклад, криміналізація торгівлі людьми), а деякі кримінально-правові норми під його впливом зникли із законодавства (прикладом цьому є виконана на вимогу Ради Європи відмова України від кримінального покарання у вигляді смертної кари). Менш інтенсивними зв'язки кримінального права України з міжнародною правовою системою проявляються у правозастосуванні.

У дослідженнях, присвячених питанням міжнародного й національного права, найбільш ґрунтовно розроблено категорії співвідношення та взаємодії. Перша («співвідношення») вказує на статичний аспект співіснування кримінального права України й міжнародної правової системи. Вона має значення перш за все для порівняння однорідних складових одного та іншого об'єкта (кримінального права як складової національної правової системи та міжнародного права як елемента міжнародної правової системи), для оцінки їх подібностей та відмінностей. Друга ж («взаємодія») характеризує взаємний вплив різних об'єктів один на одного, їх взаємообумовленість і навіть, у певному сенсі, перехід один в одного, тобто динамічний бік їх співіснування. Вона охоплює як вплив міжнародного права на національне кримінальне право, так і навпаки – вплив національного права на міжнародне [3, с. 108]. При цьому необхідно застеретти, що про взаємодію національного кримінального права із правом міжнародним можна говорити лише як про юридичну ідіому. У філософській літературі зазначається, що взаємодія між собою можуть лише матеріальні системи чи явища. Концептуальні ж системи насправді не взаємодіють – вони можуть бути взаємопов'язані у свідомості суб'єкта, перебувати у взаємних змінах, однак не впливати одна на одну у буквальному сенсі слова [4, с. 93].



Напрямки взаємодії міжнародного та національного кримінального права детермінують її характер та форми. Один із цих напрямків обумовлено обов'язком держави дотримуватись у внутрішній кримінально-правовій політиці визначених нормами міжнародного права пріоритетів правового захисту, принципів боротьби зі злочинністю, забезпечення інтересів потерпілих осіб і стандартів поведіння з правопорушниками, допустимих меж обмежень прав і свобод осіб, які зазнають кримінально-правової репресії, визначення кола прав людини, які держава не може обмежувати навіть в інтересах охорони правопорядку. Як приклад, можна назвати заборону застосовувати давність щодо передбачених у ст. 437–439, ч. 1 ст. 442 КК України злочинів проти миру і безпеки людства, що впливає з вимог Конвенції ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 1968 р. [5, с. 127]. Інший напрямок характеризує забезпечення у кримінальному праві держави захисту визначених на міжнародному рівні цінностей (корекції кримінально-правових орієнтирів).

Категорією, яка досить часто використовується в дослідженнях міжнародного виміру кримінального права держави, є також «вплив міжнародного права на національне право». Так, Т. О. Родіонова визначає його як правову, політичну та ідеологічну дію загально-визначених принципів і норм міжнародного права, положень міжнародних договорів, актів міжнародних організацій, міжнародних конференцій і нарад на еволюцію вітчизняного кримінального законодавства, яка має об'єктивний характер і становить послідовний, системний процес змін його норм [6, с. 10–14]. Поняття «вплив» позначає здатність вносити певні зміни, втручатися у розвиток чогось, когось, хід подій і т. ін.; наслідки такого втручання, а також авторитет чи владу [7, с. 164]. Саме вплив як форму взаємодії кримінального права України з міжнародним правом зафіксував законодавець у приписах, згідно з якими КК України ґрунтується на загально-визначених принципах і нормах міжнародного права, а закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах (ст. 3 КК) [8]. Оскільки вплив – дія одностороння, то і гносеологічна категорія «вплив міжнародного права на кримінальне право України» придатна лише для позначення однобічного процесу сприйняття одним об'єктом (яким є кримінальне право України) втручань з боку іншого об'єкта (положень міжнародного права).

Безперечно, вплив міжнародного права на кримінальне є важливим чинником розвитку кримінального права України, модернізації вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність, удосконалення національної кримінально-правової доктрини. Він спонукає владу до змін вітчизняного законодавства з метою його узгодження із вимогами міжнародно-правових актів, а науковців стимулює шукати оптимальні юридико-технічні способи

реалізації у кримінальному праві України міжнародних зобов'язань держави. Але категорією «вплив міжнародного права на кримінальне право держави» не можна задовольнитися для побудови концепту, який би максимально повно охоплював проблематику міжнародно-правового виміру кримінального права України. Вона не позначає тих відносин кримінального права й міжнародного права, що мають протилежний напрям – вплив національного кримінального права на міжнародне право. Таке їх співвідношення цілком відповідає міжнародно-правовій доктрині. Проявом такої дії є пропозиція національним кримінальним правом міжнародному співтовариству певних положень, тобто їх офертація [9, с. 24, 25]. Вироблені у праві окремої держави та апробовані нею кримінально-правові ідеї можуть бути перенесені у міжнародні акти. Так, закони, які в різних країнах приймалися із того ж самого питання, здатні впливати на створення універсальної міжнародно-правової норми. Наприклад, ухвалені багатьма державами світу закони про боротьбу з терористичними актами сприяли появі норми міжнародного права, яка забороняє подібні діяння, а видання національних законів, якими забороняється найманство, вплинули на розробку міжнародно-правових норм, які визнають найманство злочином, а найманців – злочинцями [10, с. 26]. Тому в сучасній кримінально-правовій науці серед посягань міжнародного характеру дослідники слушно почали виділяти деривативні злочини – діяння, кримінальна відповідальність за які спочатку була передбачена у законодавстві окремих держав, а міжнародний договір з цього питання було укладено згодом [11, с. 5]. Водночас, за висновками В. М. Куца, офертація у кримінально-правовій сфері посідає незначне місце, а приклади запозичення національних кримінально-правових ідей та форм їх реалізації – одиничні, хоч кримінальне право України може запропонувати міжнародній спільноті чимало корисного у справі контролю за злочинністю (результати розробок неусвідомлюваного у злочинній поведінці, свободи волі злочинця, кримінально-правової регламентації обставин, які виключають злочинність діяння, кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища тощо) [9, с. 27]. Більш оптимістично оцінює потенційну зовнішню «затребуваність» положень кримінального права України М. І. Хавронюк, який, крім вказаних вище, називає серед перспективних об'єктів офертації ще й інститути співучасті, особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, кримінально-правової охорони безпеки виробництва, безпеки руху та експлуатації транспорту, сфери обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів [12, с. 11].

Слід зазначити, що у силу специфіки свого предмета, завдань і функцій національне кримінальне право може вплинути лише на

сферу міжнародного кримінального права (далі – МКП). Це можна пояснити тим, що як існування кримінального права держави, так і виникнення МКП зумовлені однорідними явищами – поведінкою, яка оцінюється як небезпечна, та необхідністю забезпечення правової реакції на неї з боку певних суб'єктів (представників влади держави – на злочини за внутрішнім кримінальним правом, органів, що реалізують волю міжнародного співтовариства – на злочини за МКП). Багато в чому збігаються їх зовнішні характеристики, що видно зі співставлення понятійного апарату цих галузей (категорії «злочин», «вина», «санкції», «покарання», «відповідальність», «строки давності», «співучасть», «замах», «обставини, що виключають злочинність», та ін.) [13]. Можливість такого впливу пояснюється тим, що саме держави як суб'єкти міжнародного спілкування (на міжнародних форумах, через міжнародні організації) розробляють універсальні норми про спільну боротьбу з окремими небезпечними для всієї міжнародної спільноти злочинами та створюють умови для їх застосування – аж до заснування міжнародних трибуналів і засудження винних осіб [3, с. 109]. Ці питання порушуються як спільно суб'єктами міжнародного спілкування, так і окремими державами, які з тих чи інших причин найбільш зацікавлені у їх вирішенні на міжнародному рівні та пропонують бачення шляхів їх вирішення, спираючись на власний правовий досвід. Так, відповідальність злочинців Другої світової війни почала обговорюватися союзними державами ще до її закінчення за ініціативою СРСР. Зокрема, в Заяві уряду СРСР «Про відповідальність гітлерівських загарбників та їх спільників за злодіяння, скоєні ними в окупованих країнах Європи» (14.11.1942) було висловлено думку про необхідність створення спеціального міжнародного трибуналу [14, с. 3–6]. У подібних випадках вплив внутрішнього кримінального права на розробку й формування міжнародних договорів у сфері МКП проявляється через правосвідомість представників конкретних держав, яка визначає їх позицію на переговорах, через використання правових категорій національного кримінального права під час розробки тих чи інших норм міжнародного договору. Не виключене й застосування міжнародними судами норм внутрішнього права як юридичних фактів, допоміжного засобу для визначення дії міжнародно-правових норм, необхідних для рішення у справі [15, с. 58].

Тенденції розвитку кримінального права України у зв'язку з процесами, що відбуваються на рівні міжнародного спілкування, відповідають загальним закономірностям співвідношення національного права з міжнародним правом як двох відносно самостійних правових систем. У цілому ж викладене в цій публікації дозволяє вважати, що відносини кримінального права України із міжнародною правовою системою охоплюють їх взаємний вплив (з перевагою

при цьому дії міжнародного права), взаємодію та наявність постійного зв'язку між ними у сферах, що стосуються реалізації у кримінальному праві України міжнародно-правових зобов'язань в антикримінальній сфері. Подальші дослідження в цьому напрямку важливі як для застосування міжнародно-правових норм у внутрішньодержавних механізмах кримінально-правової охорони й кримінально-правового регулювання, так і для вдосконалення способів відображення в законодавстві України про кримінальну відповідальність положень міжнародних договорів держави, які стосуються питань матеріального кримінального права, забезпечення його відповідності міжнародним стандартам.

**Список використаних джерел:** 1. Спиркин А. Г. *Философия* : учебник / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 1999. – 816 с. 2. Ярмыш Н. Н. *Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ)* : монография / Н. Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – 512 с. 3. Каюмова А. Р. *Взаимодействие норм международного и отечественного уголовного права* / А. Р. Каюмова // *Ученые записки КГУ*. – Т. 132. – 1996. – С. 106–112. 4. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с. 5. *Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога*. – К. : Юрінком, 1996. – 1184 с. 6. Родионова Т. А. *Проблемы влияния международного права на отечественное уголовное законодательство: история вопроса и перспективы развития* : монография / Т. А. Родионова. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 184 с. 7. *Сучасний тлумачний словник української мови* : 100 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «Школа», 2008. – 1008 с. 8. *Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]* : закон України від 05.04.2001 № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 9. Куц В. Н. *Роль кодификации уголовного законодательства Украины в сближении европейских законодательных систем* / В. Н. Куц // *Вісник Університету внутрішніх справ*. – № 12, ч. 2. – 2000. – С. 24–28. 10. *Международное уголовное право* : учеб. пособие / под общ. ред. В. Н. Кудрявцева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1999. – 264 с. 11. Князькина А. К. *Конвенционные преступления как вид конвенциональных преступлений* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Князькина Анастасия Константиновна. – М., 2009. – 26 с. 12. Хавронюк М. І. *Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації* : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Істина, 2005. – 264 с. 13. Житний О. О. *Кримінальне право України та міжнародне кримінальне право: співвідношення, взаємодія, розмежування* / О. О. Житний // *Право і безпека*. – 2012. – № 3 (45). – С. 17–21. 14. *Нюрнберзький процес* : сб. матеріалов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Гос. Изд-во юрид. лит., 1954. – Т. I / под ред. К. П. Горшенина, Р. А. Руденко, И. Т. Никитченко. – 912 с. 15. Блищенко И. П. *Соотношение норм международного и национального уголовного права* / И. П. Блищенко // *Проблемы реализации норм международного права* : сб. науч. тр. – Свердловск, 1989. – С. 58–64.

*Надійшла до редколегії 17.11.2013*



### **Житный А. А. Взаимодействие уголовного права Украины и международной правовой системы (проблемы определения характера и форм)**

*Рассмотрены отдельные науковедческие проблемы сферы изучения международного измерения уголовного права Украины. Осуществлен анализ понятийного аппарата исследований международного контекста существования национального уголовного права. Уточнен характер и формы взаимодействия этой отрасли с международной правовой системой. Определена целесообразность использования в этом направлении уголовно-правовых исследований философских категорий «влияние», «взаимодействие», «связь», «соотношение».*

**Ключевые слова:** уголовное право Украины, международное право, взаимодействие, влияние, связь, гармонизация.

### **Zhytnyi O. O. Interaction of Ukrainian criminal law and international legal system (problems of determining the character and forms)**

*Several scientific problems existing in the sphere of studying the phenomenon of interaction between modern criminal law of Ukraine and international legal system are researched. The feasibility of using philosophical categories «impact», «interaction», «communication», «relationship», «correlation» in this area of criminal and legal research is determined. The objective of the publication is the analysis of the conceptual apparatus within international context of national criminal law existence and clarification on this basis the character and forms of interaction between this field and international legal system. Dialectic, comparative methods, system and structural analysis are used in the research.*

*Relevance of the paper is determined by its orientation on creating theoretical basis for further harmonization of the national criminal law with international legal system, modernization of this field corresponding to international and legal standards of regulating social relations and protection of human rights and freedoms. Impact as a form of interaction between Ukrainian criminal law and international law is set in the provisions of criminal law, which declare that it is based on generally recognized principles and norms of international law (Part 1 Art. 3 of the Criminal Code); the laws of Ukraine on criminal liability must correspond the provisions set in international treaties ratified by Verkhovna Rada of Ukraine (Part 5 Art. 3 of the Criminal Code). Interaction of Ukrainian criminal law, while realizing its functions, with international legal system is realized in the straight and reverse directions, which describe the compliance of principles and norms of international law within the national criminal and legal system and guaranteeing protection of values established by international law. The impact of international treaties on domestic criminal law is the most intense in their mutual influence.*

*Obtained results should contribute to the evolution of domestic criminal and legal doctrine and practice of criminal and legal protection.*

**Keywords:** criminal law of Ukraine, international law, interaction, impact, communication, harmonization.



УДК 340.5

**Т. Г. Каткова**

### **ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО АДВОКАТУРУ УКРАЇНИ ТА КНР**

*Проведено порівняльне дослідження законодавства про адвокатуру України та Китаю. Аналіз дозволив виокремити загальні та відмінні риси адвокатської діяльності двох країн. Автор дійшов висновку, що українська адвокатура має більше можливостей для якісного захисту прав своїх громадян, ніж китайська. Тому в міжнародному співробітництві з китайською стороною завжди слід мати на увазі особливості надання правової допомоги в КНР.*

**Ключові слова:** порівняльне право, право КНР, адвокатура, послуги адвоката, право на захист, військові адвокати.

На сьогодні для України значний інтерес становить взаємодія з однією з найдинамічніших держав світу – Китайською Народною Республікою. Як зауважує Надзвичайний та повноважний посол КНР в Україні Чжан Сіюнь, «співробітництво в галузі економіки, торгівлі та інвестицій приносить значні результати, а співробітництво в гуманітарних сферах кріпне кожного дня. Китай та Україна взаємодіють і співробітничують з всіх важливих міжнародних та регіональних питань» [1, с. 6]. Тому питання юридичного супроводу господарської діяльності та захисту прав громадян, які вступають в українсько-китайські відносини, стають вкрай актуальними.

Динамічний розвиток українсько-китайських відносин стратегічного партнерства надає великі можливості для вітчизняної адвокатури, яка є найважливішим правовим інститутом держави і покликана захищати основоположні права та свободи громадян та їх об'єднань. Український адвокат, який представляє інтереси іноземців та інтереси своїх громадян за кордоном, повинен орієнтуватися як в особливостях міжнародного права, так і в тонкощах правової системи іноземної сторони.

Питаннями порівняльного дослідження основних положень китайської адвокатури займалися російські та китайські вчені: С. К. Бураєва, Р. Б.-Ц. Намзалов, І. В. Смолькова та О. Г. Дашициренова, Чжан Ін, Ян Сін Ціань та інші. Тема китайської адвокатури залишається поза увагою українських учених.

Метою даної статті є порівняльно-правовий аналіз законодавства про адвокатуру України та КНР, висвітлення схожих і відмінних рис адвокатської діяльності двох країн.

Правовою основою співробітництва України та КНР є Договір про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах від 05.02.1993 [2]. Згідно зі ст. 12 запитувана установа під час надання правової допомоги застосовує законодавство своєї держави. Надаючи правову допомогу в цивільних справах, запитувана установа може також застосувати на прохання другої договірної сторони

її процесуальні норми, якщо тільки вони не суперечать основним принципам законодавства запитуваної договірної сторони. Обсяг правової допомоги в цивільних справах визначений ст. 14. Так, Китай та Україна можуть на взаємній основі вручати на прохання судів та позасудові документи, допитувати учасників справи, свідків та експертів, проводити експертизу й огляд на місці, а також виконувати інші процесуальні дії щодо збирання доказів.

Слід звернути увагу, що в нинішній час між нашими країнами активно ведуться переговори про надання юридичної допомоги як громадянам Китаю в Україні, так і громадянам України, які перебувають на території КНР, у першу чергу мова йде про адвокатську допомогу.

Основні принципи діяльності адвокатури в Україні та КНР регламентовані Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 [3]. та Законом КНР «Про адвокатів та юридичне представництво» від 15.05.1996 [4]. У вказаних законах урегульовано всі основні положення – призначення, структура, порядок набуття статусу адвоката, права та обов'язки, заходи дисциплінарної відповідальності тощо. Аналіз положень указаних законів дозволяє виділити як схожі риси, так і відмінності.

До схожих рис відносимо таке:

1. Адвокатом є особа, яка у встановленому порядку отримала статус адвоката і право здійснювати адвокатську діяльність.
2. Адвокатська діяльність не є підприємницькою.
3. Адвокати не вправі обіймати державні посади.
4. Адвокатська діяльність здійснюється на підставі угоди між адвокатом і довірительом.
5. Адвокат зобов'язаний перебувати в місцевій асоціації адвокатів.
6. Адвокат зобов'язаний постійно вдосконалювати свої знання та підвищувати свою кваліфікацію.
7. Адвоката може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності з визначених законом підстав.

Водночас адвокатура Китаю та України мають низку відмінних рис, а саме:

1. *Сфера надання послуг українських адвокатів ширша, ніж у китайських.* Український адвокат може представляти інтереси громадян у конституційному судочинстві. У Китаї не існує конституційного процесу, тому адвокат не може брати участь як агент у конституційній процедурі. Також в Україні адвокат бере участь як представник засудженого під час виконання та відбування покарань. У Китаї адвокат, зазвичай, не може брати участь у кримінально-виконавчому процесі. Крім того, в Україні адвокат представляє інтереси у справах про адміністративні правопорушення. Китайські справи про адміністративні правопорушення в основному

вирішують адміністративні органи, а не суди. Тому на практиці китайські адвокати рідко беруть участь у справах цієї категорії.

Стаття 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає, що адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом. Аналогічної норми в ст. 28 китайського закону про адвокатуру не встановлено. Китайський адвокат надає лише ті послуги, які прямо вказані в законі.

2. *Адвокатура й держава.* Згідно із Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (ст. 5). Адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом. Адвоката може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з підстав, передбачених цим Законом. Дисциплінарне провадження – процедура розгляду письмової скарги, яка містить відомості про наявність у діяч адвоката ознак дисциплінарного проступку. Дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури за адресою робочого місця адвоката, зазначеною в Єдиному реєстрі адвокатів України (ст. 33).

На відміну від української адвокатури китайська адвокатська діяльність підлягає контролю з боку держави, суспільства та довіритель (ст. 2 Закону КНР). Органи юстиції здійснюють контроль і керівництво стосовно адвокатів (ст. 4). Органи юстиції видають адвокатські посвідчення та ліцензію на відкриття адвокатської діяльності, здійснюють регулювання діяльності іноземних юридичних фірм, вирішують питання дисциплінарної відповідальності адвокатів.

Цікавою є ст. 41 Закону КНР «Про адвокатів та юридичне представництво», згідно з якою адвокати, які раніше працювали суддями або прокурорами, не можуть виступати представниками або захисниками протягом 2 років після залишення своєї посади. Для України це достатньо звична практика, коли колишній суддя одразу ж після залишення посади починає адвокатську діяльність.

3. *Адвокатська таємниця.* Стаття 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає поняття адвокатської таємниці і покладає обов'язок зберігати адвокатську таємницю на адвоката, його помічника, стажиста й осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також на особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю. Адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання зобов'язані забезпечити умови, що унеможливають доступ сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошення. Слід зауважити, що українське законодавство не передбачає обов'язку адвоката повідомляти правоохоронні органи про тяжкі злочини, що були скоєні особою, яку



захищає адвокат. Аналогічна ст. 38 Закону КНР «Про адвокатів та юридичне представництво» хоч і зазначає обов'язок адвоката зберігати комерційну таємницю, інформацію довірителя або третіх осіб, які стали йому відомі під час адвокатської діяльності, встановлює винятки із цього правила, а саме: за винятком відомостей про те, що довіритель або третя особа готують здійснення злочину чи здійснюють злочин проти державної безпеки, громадської безпеки або інші тяжкі злочини проти особистої чи майнової безпеки третіх осіб.

4. *Захист у кримінальній справі.* Згідно із положеннями ст. 45 КПК України [5] захисником є адвокат, відомості про якого внесено в Єдиний реєстр адвокатів України. Отже, захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого може здійснювати тільки професійний адвокат.

Згідно із КПК КНР захист може бути доручений таким особам: 1) адвокату; 2) представникам від народних організацій або представникам організацій, що рекомендовані підозрюваним та обвинуваченим у скоєнні злочину; 3) опікунам, родичам і близьким друзям підозрюваних та обвинувачених [6]. На нашу думку, такий підхід китайського законодавця є більш демократичним, ніж в Україні.

Цікаво, що норма про захист у кримінальній справі тільки адвокатом з'явилася в новому КПК України у 2012 р., не враховуючи раніше винесеного рішення Конституційного Суду України у справі Г. Солдатова, відповідно до якого визнано неконституційними положення ч. 1 ст. 44 КПК 1960 р., за яким обмежується право на вільний вибір підозрюваним, обвинуваченим і підсудним як захисника своїх прав, крім адвоката, іншого фахівця в галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи [7]. Крім того, Європейський суд з прав людини в рішенні від 24.11.2011 у справі «Загородній проти України» визнав неприйняття державою протягом тривалого часу спеціального закону, що має регулювати повноваження фахівців у галузі права надавати правову допомогу у кримінальному процесі, порушенням права на справедливий суд, передбаченого пунктами 1 і 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

За ст. 46 КПК України одночасно брати участь у судовому розгляді можуть не більше п'яти адвокатів. Згідно зі ст. 32 КПК КНР підозрювані та обвинувачені у скоєнні злочину (крім тих, що самостійно здійснюють свій захист) можуть доручити свій захист одному або двом особам, які виступають захисниками.

На думку автора, встановлювати в законодавстві кількість захисників, які можуть брати участь у справі, не варто, оскільки це залежить від складності справи.

Що стосується діяльності адвокатів-захисників на стадії досудового розслідування, то слід зауважити, що на відміну від процесуального законодавства України, за яким захиснику надано право збирати докази і навіть проводити адвокатське розслідування, згідно з вимогами КПК КНР адвокат не вправі збирати докази самостійно на стадії попереднього слідства. Норма, що наділяє повноваженнями зі збору доказів лише прокурора і слідчого, має імперативний характер. Отже, адвокат за таку діяльність може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

Також за діючим китайським кримінально-процесуальним законодавством у досудовому провадженні сторони захисту та обвинувачення не рівні, сторона обвинувачення має привілеї в отриманні інформації перед стороною захисту. Ступінь здійснення даного права відображає рівень реалізації принципу процесуальної рівності сторін.

До того ж у Китаї право адвоката на присутність під час допиту не забезпечено ані в законодавстві, ані на практиці [8].

5. *Військові адвокати.* Законодавством КНР передбачена діяльність військових адвокатів. Стаття 57 Закону КНР «Про адвокатів та юридичне представництво» зазначає, що для військових адвокатів, які надають юридичні послуги армії, щодо отримання ними статусу адвокатів, їх прав та обов'язків і правил поведінки застосовуються ті ж норми, що й для інших адвокатів. Інструкція управління військовими адвокатами розробляється Держрадою та Центральною військовою комісією.

В Україні проблемні питання щодо участі адвокатів – захисників у справах, матеріали яких становлять державну та військову таємницю, неодноразово обговорювалися в юридичній літературі. Так, М. І. Погорецький вважає за необхідне доповнити КПК України положенням про те, що у разі наявності в адвоката ордера відповідного адвокатського об'єднання чи угоди або доручення юридичної особи, якщо він не є членом адвокатського об'єднання, він може бути допущений до участі у кримінальній справі, матеріали якої становлять державну таємницю, лише за наявності у нього допуску до державної таємниці [9, с. 220].

На нашу думку, положення про військових адвокатів є розумним та може бути запозичене з китайського законодавства. Слід зауважити, що робота адвоката у військових справах пов'язана з певною специфікою: по-перше, зі збереженням військової таємниці, по-друге, з регулюванням проходження військової служби статутами Збройних Сил України, по-третє, територіальною відокремленістю військових частин та воєнних об'єктів.

6. *Процесуальні гарантії діяльності адвокатів.* Згідно із п. 7 ст. 480 КПК України адвокати віднесені до осіб, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження. А згідно

зі ст. 481 письмове повідомлення про підозру адвокату здійснюється Генеральним прокурором України, його заступником, прокурором АР Крим, області, міст Києва та Севастополя в межах його повноважень. Слід зазначити, що ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» досить детально визначає гарантії адвокатської діяльності. Так, у п. 3 ч. 1 ст. 23 зазначено, що проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора України, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міст Києва і Севастополя. Зазначимо, що орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону (п. 12 ч. 1 ст. 23).

На відміну від українського закону китайський закон зазначає, що адвокат у зв'язку з його участю у кримінальному судочинстві може бути затриманий або взятий під варту на загальних засадах. Так, згідно із ст. 37 Закону КНР «Про адвокатів та юридичне представництво» орган, який здійснює затримання адвоката, має протягом 24 годин з моменту затримання або арешту повідомити про це родичів даного адвоката, адвокатську фірму, де адвокат працює, та асоціацію адвокатів, членом якої він є.

Як бачимо, українська адвокатура має більше можливостей для якісного захисту прав і свобод своїх громадян, ніж китайська. Тому в міжнародному співробітництві українських адвокатів із китайською стороною слід завжди мати на увазі особливості надання правової допомоги в Піднебесній.

**Список використаних джерел:** 1. Чжан С. Новые перспективы взаимоотношений Китая со странами Евразии / Чжан С. // Китай. – 2013. – № 1 (87) январь. – С. 2–7. 2. Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156\\_014](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_014). 3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : закон України від 05 лип. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>. 4. Про адвокатів та юридичне представництво : закон КНР від 15 трав. 1996 р. (в ред. 2008 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.chinaruslaw.com/RU/LawService/002/2011714142845\\_325298.htm](http://www.chinaruslaw.com/RU/LawService/002/2011714142845_325298.htm). 5. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квіт. 2012 р. – X. : Право, 2012. – 392 с. 6. Уголовно-процесуальний кодекс КНР : от 1 июля 1979 г. : с измен. и доп. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://labatr.bsu.ru/index.php?mod=pages&page=zakonstvo>. 7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) :

від 16 листоп. 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00>. 8. Чжан Ин. Сравнительное исследование права подозреваемого на адвокатскую помощь в уголовном судопроизводстве КНР и РФ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чжан Ин. – Владивосток, 2010. – 26 с. 9. Погорецкий М. Допуск адвоката як захисника до участі у кримінальних справах, матеріали яких становлять державну таємницю / М. Погорецкий // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 209–220.

Надійшла до редколегії 05.12.2013



### **Каткова Т. Г. Сравнительно-правовой анализ законодательства об адвокатуре Украины и КНР**

*Проведено сравнительное исследование законодательства про адвокатуру Украины и Китая. Анализ позволил выделить общие и отличительные черты адвокатской деятельности двух стран. Автор пришел к выводу, что украинская адвокатура имеет больше возможностей для качественной защиты прав своих граждан, чем китайская. Поэтому при международном сотрудничестве с китайской стороной всегда следует учитывать особенности оказания правовой помощи в КНР.*

**Ключевые слова:** сравнительное право, право КНР, адвокатура, услуги адвоката, право на защиту, военные адвокаты.

### **Katkova T. G. Comparative legal analysis of the legislation on the legal profession in Ukraine and China**

*The article is devoted to a comparative study of Ukraine and China lawyer activities legislation. Analysis allowed us to identify common and distinctive features of the profession of the two countries.*

*Among the common features are: 1. A lawyer is a person who in due course received the status of a lawyer and the right to exercise legal practice . 2. Advocacy is not a business . 3. Lawyers do not have the right to hold public office . 4. Advocacy is based on an agreement between a lawyer and client. 5. A lawyer should be in a local bar associations . 6. A lawyer must constantly update their knowledge and improve their skills . 7. A lawyer may be disciplined on grounds specified by law .*

*However, the Bar of Ukraine and China have differences in the following areas: 1. The supply of services. 2. Independence from government. 3. Scope of professional secrecy 4. Protection in the criminal case. 5. Military lawyers. 6. Procedural safeguards advocacy.*

*The author concludes that the Ukrainian lawyers have more options for high-quality protection of the rights and freedoms of its citizens than the Chinese. Therefore, Ukrainian lawyers in international cooperation with Chinese side should always keep in mind the peculiarities of legal aid in China.*

**Keywords:** comparative law, advocacy, advocation, legal system of China, the right to protection, military lawyer.



УДК 340.15(477)«1950–1960»

**В. В. Россіхін****СТАН ТА ЗМІНИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УРСР У 1950-ТІ РР.**

*Проаналізовано функціонування радянських пенітенціарних установ, у тому числі й на території УРСР, у 1950-ті роки. На багатому архівному та статистичному матеріалі досліджено зміни в чисельності засуджених до позбавлення волі, зміни у законодавстві, кримінальній та кримінально-виконавчій політиці радянської держави. Проаналізовано причини реструктуризації пенітенціарних установ, зміни правової регламентації державної пенітенціарної політики та відомчої приналежності пенітенціарних установ.*

**Ключові слова:** пенітенціарна установа, ув'язнений, засуджений, позбавлення волі, кримінально-виконавча політика.

Через специфіку історіографічного вивчення питання функціонування радянської пенітенціарної системи ще й до сьогодні сюжети, пов'язані зі структурною та організаційною розбудовою системи пенітенціарних установ у 1950-ті рр., перебувають поза увагою дослідників. Саме невизначеність щодо цієї проблеми у вітчизняній історико-правовій науці зумовлює актуальність цієї праці. Метою цієї статті є дослідження специфіки функціонування пенітенціарних установ СРСР та на теренах УРСР у 1950-ті рр. Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше у вітчизняній історико-правовій науці вказані установи досліджуються комплексно, із використанням багатьох, насамперед, історично-системного та системно-структурного методів.

На початку 1950-х рр. УРСР переживала складний період післявоєнної відбудови системи народного господарства. Пріоритетними завданнями політичного керівництва республіки було нарощування темпів промислового виробництва, розвиток інфраструктури, збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, вдосконалення системи народної освіти тощо. У суспільно-політичній площині розвитку тогочасної радянської України спостерігаються всі характерні явища для тоталітарного державного режиму. Зокрема переслідуються особи, які ідейно не підтримували ідеологію правлячої комуністичної партії, найбільш талановиті представники культурно-духовної сфери перебували під пильним наглядом правоохоронних органів. Безумовно, реалії діючого в країні режиму відображалися і на функціонуванні пенітенціарної системи держави. Існувала нагальна необхідність загального послаблення жорсткого сталінського контролю. Радянське суспільство прагнуло перетворень, адже навіть найбільш консервативний історичний досвід свідчить про те, що якими б самотутніми шляхами не просувалися у своєму розвитку окремі політичні культури, життя змушує їх виходити на загальний шлях прогресу [1, с. 111].

Смерть Сталіна 5 березня 1953 р. відкрила нову добу в радянській історії. Як зазначає О. Д. Бойко, «... ця дата стала точкою відліку розгортання у Радянському Союзі складних, суперечливих і неоднозначних спроб трансформації тоталітарних структур» [2, с. 440]. У липні 1953 р. група партійних керівників на чолі з М. С. Хрущовим, котрий тривалий час очолював партійно-державний апарат УРСР, стала до влади в СРСР. Нове політичне керівництво оголосило відхід від принципів «казарменого» соціалізму та ініціювало низку нових прогресивних процесів у всіх секторах суспільного життя і державного управління.

Характерними рисами перших постсталінських років стало послаблення компанії проти націоналізму, зростаюча роль українського фактора у різних сферах суспільного життя. Від середини 1950-х рр. поступово починають відбуватися серйозні зміни, які спричиняють певну демократизацію пенітенціарної політики і структурні перетворення у системі органів виконання покарань. Слід зазначити, що у більшості випадків перетворення системи виконання покарань ініціювалися владним центром Союзу РСР і відбувалися на загальносоюзному рівні. Це пояснюється тим, що *республіканська система виконання покарань у 1950-х роках залишалася ланцюговим елементом загальносоюзної пенітенціарної системи, навіть незважаючи на наявність внутрішнього республіканського спеціального законодавства*. До того ж, керівники республіканських органів управління системи виконання покарань фактично не мали оперативної самостійності у питаннях організації тих чи інших змін у діяльності пенітенціарних установ і виконували союзна політику СРСР у сфері функціонування системи виконання покарань.

15 березня 1953 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та Президія Верховної Ради СРСР прийняли спільну постанову «Про заходи щодо реалізації партійного і державного керівництва в країні». Цей документ вносив певні зміни в організаційно-функціональну структуру багатьох державних інституцій, у тому числі й установ системи виконання покарань. На виконання цієї постанови 28 березня 1953 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР № 934-400сс «Про передачу з МВС СРСР до Міністерства юстиції СРСР виправно-трудова таборів і колоній». Згідно з цим документом виправно-трудова табори і колонії були передані у відання Міністерства юстиції, а Міністерству внутрішніх справ підпорядковувалися тюрми, слідчі ізолятори і трудові колонії для неповнолітніх [3, с. 18].

Одним з наступних важливих кроків нової правлячої команди в СРСР стало нововведення у порядок відбуття покарання засудженим за злочини невеликого ступеня тяжкості. Так, 27 березня 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про амністію» [4]. Слід зазначити, що цей документ зняв значне «навантаження» з пенітенціарної системи, адже передбачав кілька багаточисельних категорій

осіб, які підлягали звільненню. Зокрема, у відповідності до положень Указу, амністії підлягали ув'язнені, яким було призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років. Також звільненню підлягали особи, що засуджені за посадові, господарські та військові злочини, вагітні жінки і жінки, що мають дітей у віці до 10 років, неповнолітні у віці до 18 років, засуджені до позбавлення волі чоловіки, яким виповнилося 55 років і жінки, яким виповнилося 50 років, а також засуджені, хворі на важкі невиліковні хвороби. Також норми Указу містили революційні положення, у відповідності до яких органам слідства і суду було приписано припинити провадження в усіх справах, за які у законі передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 5 років та інші заходи покарання, не пов'язані з утриманням у місцях позбавлення волі, провадження у деяких посадових, господарських і військових злочинах тощо.

Результатом видання Указу стало звільнення близько мільйона засуджених. У квітні 1953 р. були прийняті рішення про звільнення осіб, засуджених за низкою резонансних справ вибірково-політичного характеру («справа лікарів», справа «менгрельської націоналістичної організації» тощо).

1 вересня 1953 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР, відповідно до якого Верховному Суду надавалося право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої наради» при НКВС-МДБ-МВС СРСР, скасовувалися такі інститути призначення покарання, як військові трибунали МВС, «особлива нарада» МВС, а також постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» [5]. Слід відзначити, що Указ не був офіційно опублікований, але повністю правохоронні органи СРСР були позбавлені судових повноважень.

Від січня 1954 р. всі існуючі на той час установи пенітенціарної системи знову були повернені у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. 21 січня 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову № 109-65сс «Про передачу від Міністерства юстиції СРСР до МВС СРСР виправно-трудових таборів і колоній» [6, с. 22]. Така «зворотня» реформа була обумовлена тим, що МВС як мілітаризована структура була здатна забезпечити потрібний рівень закритості пенітенціарних установ і забезпечення режиму відбування покарань на кшталт військової моделі з чітким підпорядкуванням ув'язнених адміністрації. Більше того, персонал МВС, який проходив службу у місцях виконання покарань був, порівняно з персоналом Міністерства юстиції, краще підготовленим для роботи із застосуванням примусових заходів.

Разом із тим, мали місце і деякі проблеми, пов'язані з фаховим рівнем підготовки персоналу ВТУ. Значною проблемою функціонування системи виконання покарань УРСР залишався дефіцит

підготовлених кваліфікованих управлінських кадрів на місцях. Історичні дані це яскраво підтверджують. Так, архівні матеріали УМВС України в Харківській області свідчать про те, що тюрми УРСР у середині 1950-х рр. потерпали від відсутності освічених спеціалістів, які б могли проводити заняття з політичної підготовки серед особового складу [7]. Відповідно, якість політичної і виховної роботи в пенітенціарній системі була не на належному рівні.

Упродовж 1954 р. пенітенціарна система УРСР знову зазнає чергових змін. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1954 р. «Про введення умовно-дostroкового звільнення з місць ув'язнення» [8] було відновлено інститут умовно-дostroкового звільнення з місць позбавлення волі, що мало важливе на той час значення для загальної демократизації діяльності пенітенціарної системи цілого СРСР і УРСР зокрема. Умовно-дostroкове звільнення застосовувалося стосовно засуджених, які довели своє виправлення сумлінним ставленням до праці та показовою поведінкою за умови відбуття двох третин строку покарання. Передбачалося, що умовно-дostroкове звільнення могло виражатися у двох формах: звільнення від подальшого відбування покарання та заміна одного покарання більш м'яким видом покарання.

Зазначимо, що у перспективі умовно-дostroкове звільнення повністю себе виправдало як в економічному сенсі, так і у плані демократизації судово-правоохоронної системи. По-перше, УРСР мала чи не найбільший промисловий комплекс, її виробництва потребували робочої сили. Особи, які умовно-дostroково звільнилися з місць позбавлення волі, поповнили лави трудящих. По-друге, питання про застосування умовно-дostroкового звільнення вирішувалося судом на підставі подання адміністрації установи виконання покарань. Відповідно, наділення подібним повноваженням суду і адміністрації пенітенціарних установ було однією з передумов підвищення рівня законності усієї судово-правоохоронної системи СРСР, адже у всіх демократичних державах лише суд є інституцією, яка остаточно вирішує питання про позбавлення особи волі і навпаки.

Не можна оминати увагою також актуалізацію ролі прокуратури у забезпеченні законності та правопорядку в пенітенціарних установах. На хвилі політичної «відлиги» фактично було у повному обсязі поновлено прокурорський нагляд за порядком виконання покарань і поведження із засудженими. Це цілком повно підтверджує зміст Положення про прокурорський нагляд, що затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 травня 1955 р. Так, у ст. 5 Положення вказувалося, що «прокурор зобов'язаний систематично відвідувати місця позбавлення волі, безпосередньо ознайомлюватися з діяльністю їх адміністрацій, призупиняти виконання наказів і розпоряджень адміністрацій, що суперечать закону, опротестовувати їх у встановленому порядку, а також вживати заходи



до притягнення до кримінальної чи дисциплінарної відповідальності осіб, винних у порушенні законності у місцях позбавлення волі».

У Положенні певним чином зміцнювалися гарантії прав ув'язнених. Зокрема, у відповідності до ст. 36 цього акта адміністрація місця позбавлення волі зобов'язувалася не пізніше ніж у двохтижневий термін направити прокурору адресовану йому скаргу. Прокурор, що отримав скаргу, зобов'язувався розглянути її у встановлений законом термін, вжити відповідних заходів та повідомити про своє рішення особі, яка подала скаргу. Крім того, прокурор зобов'язувався здійснювати нагляд за тим, щоб скарги ув'язнених негайно спрямовувалися адміністрацією виправно-трудового закладу в ті органи чи тим посадовим особам, яким вони були адресовані. У цьому ж контексті слід розглядати і норму щодо відмови від притягнення засуджених до позбавлення волі до роботи на промислових об'єктах, коли експлуатація підприємств, де працювали ув'язнені, почала здійснюватися вільнонайнятими працівниками. Надання прокуратурі подібних повноважень безперечно стало потужним поштовхом для підвищення рівня законності та правопорядку в місцях системи виконання покарань УРСР. Це свідчить, як зазначає А. Д. Лебедева, про «поворот пенітенціарної системи до більшої гуманізації місць позбавлення волі» [9, с. 23]. *На фоні ще нещодавнього «сталінського» підходу до організації державного контролю в місцях позбавлення волі подібні зміни були прогресивними за змістом і раціональними за спрямованістю.*

У другій половині 1950-х рр. пенітенціарна система відчула послаблення загального репресивного тиску влади на суспільство. Наслідком цього став зворотний процес – реабілітація репресованих у 1930-ті рр. Реабілітації у першу чергу підлягали партійні, радянські, комсомольські та військові діячі. У такий спосіб реалізувалася спроба відновити авторитет і «очистити» моральне обличчя правлячої комуністичної партії. За кілька років з в'язниць і таборів було повернуто тисячі громадян, а до початку 1960-х рр. в Україні було переглянуто справи майже 55 тис. осіб, а з таборів випущено сотні тисяч в'язнів [10]. За даними МВС СРСР, станом на 15 жовтня 1956 р. в УРСР з місць ув'язнення, виселення, спецпоселень повернулися 49166 осіб [11]. До березня 1957 р. було повернуто вже більше 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів. Зокрема, до рідних осель повернулися 20043 учасники оунівського руху і 22497 «бандитських посібників», 6416 осіб, засуджених за антирадянські виступи, 9111 членів сімей оунівців, висланих за рішенням особливих нарад МВС СРСР. На кінець 1950-х рр. органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто справи майже 5,5 млн осіб, які перебували на обліку репресивних органів [12, с. 92–94].

Подібні реформаторські починання тогочасного лідера М. С. Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію на

можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Аналізуючи особливості цього періоду в історії формування радянської пенітенціарної системи, О. Б. Пташинський зазначає, що «... цей час виявився переломним на шляху до становлення сучасної пенітенціарної системи» [3, с. 19].

Восени 1956 р. було визнано за недоцільне подальше існування виправно-трудових таборів, які було реорганізовано у виправно-трудова колонії й передано у підпорядкування Міністерству юстиції. Управління місцями позбавлення волі було передано виконавчим комітетам обласних (крайових) Рад. **У виправно-трудовах колоніях було встановлено три види режиму: загальний, напівполегшений і суворий, а у тюрмах – загальний і суворий.**

25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР були затверджені Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік [13]. Цей акт мав загальносоюзне значення, визначав принципи та загальні положення радянського кримінального законодавства, закріплював підстави кримінальної відповідальності, дав єдине поняття злочину, визначив види співучасті, сформував мету та види покарань, визначав обставини, які пом'якшують і обтяжують відповідальність. Введення в дію Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основи) мало значний вплив на функціонування системи виконання покарань. Зокрема, у розділі III документа, який мав назву «Покарання», було встановлено мету і різновиди покарань, визначено особливості їх застосування. Так, у ст. 20 Основ зазначалося, що покарання має на меті не лише кару за вчинений злочин, а й виправлення та перевиховання засуджених у дусі сумлінного ставлення до праці, точного і неухильного дотримання законів, поваги до правил соціалістичного співжиття, попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Стосовно осіб, які вчинили злочин, могли бути застосовані наступні види покарань: позбавлення волі, заслання, вислання, виправні роботи, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф, громадський осуд, направлення в дисциплінарний батальйон (для військовослужбовців), смертна кара. Особливої уваги потребує те, що Основами було визначено основне призначення виправно-трудовах колоній. Виходячи зі змісту ст. 25 Основ, виправно-трудова колонія-поселення, колонія загального, суворого і особливого режимів, а також виховно-трудова колонія загального і посиленого режимів були призначені для відбуття покарання у вигляді позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. Кожен з різновидів колоній був розрахований на окремих контингент осіб. Зокрема:

– колонія-поселення для осіб, які вчинили злочин з необачності – призначалися для утримання в них осіб, що вчинили злочин з необачності або засуджуються уперше;

– колонії-поселення для осіб, що вчинили умисний злочин – призначалися для утримання в них осіб, засуджених уперше до позбавлення волі строком не більше п'яти років за умисні злочини, що не є тяжкими;

– колоніях загального режиму – для осіб, що вчинили умисний злочин, який не є тяжким, а також неповнолітніх жінок;

– колоніях посиленого режиму – для утримання осіб, яких засуджено уперше за вчинення тяжкого злочину та неповнолітніх чоловіків, що вже відбували покарання у вигляді позбавлення волі;

– колонії суворого режиму – для утримання осіб, засуджених за вчинення особливо небезпечного державного злочину;

– колонії особливого режиму – для утримання особливо небезпечних рецидивістів;

– виховно-трудова колонія – для відбування в них покарання неповнолітніми чоловічої статі.

Прийняття Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік стало важливим поштовхом для розробки і впровадження у життя протягом кінця 1950-х – початку 1960-х рр. в УРСР республіканських положень про ті чи інші ланки системи виконання покарань. Так, Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1958 р. № 1334 було затверджено Положення про виправно-трудова колонія та тюрми МВС СРСР [14]. У відповідності до цього Положення було змінено основні завдання виправно-трудова установ і оновлено засоби впливу на засуджених [15, с. 33]. Положенням не передбачалися виправно-трудова табори, через що їх було або реорганізовано в колонія, або ліквідовано. У Положенні визначалися також види виправно-трудова колонія, порядок і умови утримання ув'язнених залежно від різновиду режиму колонія. Положення внесло істотні зміни в організацію і функціонування місць ув'язнення, у відповідності до яких у колонія встановлювалися три види режиму: загальний, полегшений і суворий. Застосування вказаних видів режиму залежало від тяжкості вчинених ув'язненими злочинів, ступеня їх суспільної небезпеки, наявності судимостей, а також поведінки в умовах ізоляції від суспільства. Також за умови наявності надійної ізоляції ув'язнених допускалася наявність у межах однієї виправно-трудова колонія підрозділів з різними режимами: загальним, полегшеним і суворим.

Слід зазначити, що Положення про виправно-трудова колонія та тюрми МВС СРСР підготувало ґрунт для переходу до формування виправно-трудова законодавства союзних республік.

**Список використаних джерел:** 1. Михед П. Росія у передчутті третього розколу / Михед П. // Сучасність. – 2001. – № 12. – С. 108–112. 2. Бойко О. Д. Історія України : посіб. для студ. вузів / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 1999. – 565 с. 3. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія / О. Б. Пташинський ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. –

К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 204 с. **4.** Об амнистии : указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 г. [Электронный ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. – Режим доступа: [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/ussr\\_4890.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4890.htm). **5.** Мозохин О. Особое совещание в России и СССР (1881–1953) [Электронный ресурс] / О. Мозохин. – Режим доступа: [http://www.rau.su/observer/N3-4\\_02/3-4\\_14.htm](http://www.rau.su/observer/N3-4_02/3-4_14.htm). **6.** Прусс В. М. Пенитенциарна система України / В. М. Прусс, Д. В. Ягунов. – О. : Фенікс, 2006. – 252 с. **7.** Архів УМВС України в Харківській області, ф. 47, оп. 1, спр. 55, арк. 16. – Доклад о работе тюрьмы № 3 УМВД Харьковской области за 1953 г. **8.** Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.) / сост. П. М. Лосев, Г. И. Рагулин. – М. : Госюриздат, 1959. – 360 с. **9.** Лебедева А. Д. Исправительно-трудовая политика Советского Государства в послевоенный период (1945–1970 гг.): содержание и организационно-правовые основы реализации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Лебедева Анна Дмитриевна. – Краснодар, 2005. – 215 с. **10.** Україна у 1953–1964 рр. // Історія цивілізації [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://mestectvo.com/istoriya-ukraini/1953-1964.html>. **11.** Центральний державний архів державних об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 4307, арк. 68. **12.** Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / Верх. суд України ; ред. В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с. **13.** Об утверждении основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик : закон СССР от 25 дек. 1958 г. [Электронный ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. – Режим доступа: [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/ussr\\_5358.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5358.htm). **14.** Державний архів Російської Федерації, ф. 9401, оп. 1а, спр. 601, арк. 318–329. – Об утверждении Положения об исправительно-трудовых колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел СССР : постановление Совета Министров СССР от 8 дек. 1958 г. № 1334. **15.** Старикова О. Н. Специальные места лишения свободы в пенитенциарной системе советского государства: историко-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Старикова Ольга Николаевна. – Екатеринбург, 2010. – 227 с.

*Надійшла до редколегії 05.12.2013*



### **Россихин В. В. Состояние и изменения пенитенциарной системы УССР в 1950-е гг.**

*Проанализировано функционирование советских пенитенциарных учреждений, в том числе и на территории УССР, в 1950-е годы. На богатом архивном и статистическом материале исследованы изменения в численности осуждённых, законодательстве, уголовной и уголовно-исполнительной политике советского государства. Проанализированы причины реструктуризации пенитенциарных учреждений, изменения правовой регламентации государственной пенитенциарной политики и ведомственной принадлежности пенитенциарных учреждений.*

**Ключевые слова:** пенитенциарное учреждение, заключённый, осуждённый, лишение свободы, уголовно-исполнительная политика.

### **Rossikhin V. V. The state and changes of the Ukrainian SSR penitential system in 1950th**

*The operation of the Soviet prisons, including the territory of the Ukrainian SSR, in the 1950s is examined. On rich archival and statistical material changes in the number of convicts, legislation and criminal penal policy of the Soviet state are explored. The reasons for restructuring penitential establishments, changes in the legal regulation of state prison policies and departmental affiliation prisons are analyzed.*

**Keywords:** penitential establishment, prisoner convict, imprisonment, criminally-executive politics.



УДК 343.1(477)«192»

**Б. Р. Стецюк**

### **ОСНОВНІ СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УСРР НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.**

*Досліджено принципи, стадії кримінального судочинства радянської України у 1920–1922 рр., коли ще не було прийнято Кримінально-процесуальний кодекс, а також процес регулювання цих стадій та зміст кримінально-процесуального законодавства того часу.*

**Ключові слова:** народний суд, попереднє слідство, компетенція слідчого, змагальність сторін, соціалістична правосвідомість, революційний трибунал.

У своєму розвитку кримінально-процесуальне законодавство України пройшло ряд стадій, кожна з яких має як типові, так і особливі риси. Особливо цікавим з точки зору історії права є так званий докодифікаційний період, коли був відсутнім Кримінально-процесуальний кодекс. Як і чим регулювалися тоді стадії кримінального процесу, якими були його принципи – важливе завдання дослідника, яке ми спробуємо висвітлити в обсягу, можливому для статті. Ця проблема частково досліджувалася П. Т. Землянським, Д. С. Суслом, В. М. Курціним та деякими іншими вченими, але у їх публікаціях указана проблема висвітлюється побіжно або фрагментарно.

Слід відзначити, що еволюція кримінального процесу радянської України у 1920-х рр. пройшла три етапи: 1) докодифікаційний (1920 р. – кінець 1922 р.); 2) перший кодифікаційний (з кінця 1922 р. до середини 1927 р.); 3) другий кодифікаційний (із середини 1927 р.). До прийняття Кримінально-процесуального кодексу (1922 р.) основні аспекти судочинства регулювалися положенням «Про народний суд Української Радянської Соціалістичної Республіки» від 26 жовтня 1920 р. [1, ст. 536]. Це був крок уперед порівняно з «Тимчасовим

положенням» 1919 р., оскільки правила кримінального судочинства формулювалися в цьому законодавчому акті значно ґрунтовніше і детальніше. До цього, як вказувалося в циркулярі Народного комісаріату юстиції, опублікованому 4 серпня 1920 р., «Про керівні задачі з кримінального права», «без особливих правил, без кодексів озброєний народ справлявся і справляється з усіма пригнобленими» [2, ст. 438]. У цих словах, написаних від імені наркомату юстиції (!) звучала гордість і впевненість, що з ворогами революції можна справлятися без усіляких там кодексів.

У Положенні «Про народний суд» знайшов своє відбиття важливий принцип національної мови судочинства. Було встановлено, що судочинство в судових установах УРСР ведеться українською чи російською мовами, але може бути допущено й іншою мовою, яка є переважною в певній місцевості (ст. 26).

Чітко вказувалося на те, якими законами користується суд у своїй діяльності: «при вирішенні справ народний суд застосовує декрети робітничо-селянського уряду України, а у разі відсутності відповідного декрету або неповноти такого, керується, в першу чергу, **інтересами соціалістичної революції, а потім соціалістичною правосвідомістю**» (виділення наше. – Авт.). Як писав відомий радянський юрист (у 1920-ті рр. – заступник наркома юстиції РСФРР) М. В. Криленко, «в критичні моменти боротьби пролетаріату влада надає перевагу процесуальній техніці ВНК і ДПУ, де, як відомо, формальні гарантії майже зовсім відсутні» [3, с. 17]. Таким чином, ми бачимо, що відсутність законодавчої бази продовжувала компенсуватися «інтересами соціалістичної революції», що цілком могло призводити до свавілля та суб'єктивізму у вирішенні долі людей. Народному суду надавалось право «за своїм переконанням визначати заходи покарання, а також ухвалити вирок про умовне або повне звільнення обвинуваченого від покарання».

Народний суд не був пов'язаний в процесі судового розгляду ніякими формальними доказами і від нього залежало за обставинами справи допустити ті або інші докази або зажадати їх від третіх осіб, для яких така вимога була обов'язковою (ст. 29).

У Положенні передбачається така стадія кримінального процесу, як попереднє слідство, яке проте не було обов'язковим в усіх випадках. Попереднє слідство визнавалося обов'язковим тільки у справах, де розглядалися тяжкі злочини (про замах на життя, розбій, зґвалтування тощо), осудним народному суду за участю шести народних засідателів. В усіх інших кримінальних справах вирішення питання про провадження попереднього слідства залежало від народного суду, який міг або обмежитися дізнанням, або направити справу слідчому для провадження попереднього слідства (ст. 31).

Дуже суттєвою новацією було те, що Положення про народний суд 1920 р. відмовилося від раніше існуючого порядку, яким народному судді надавалося право особисто проваджувати попереднє

слідство у справі. Цим було встановлено початок несумісності в одній особі функції слідчого з функціями судді, що закріпилося потім. На попередньому слідстві допускалася, за клопотанням обвинуваченого, участь захисника. Проте слідчий мав право обмежувати участь захисту на попередньому слідстві, що пояснювалося «інтересами розкриття істини» (ст. 35).

У ст. 36 вказувалася компетенція слідчого: 1) він порушує слідство; 2) обирає запобіжний захід та змінює його; 3) складає завершальну постанову про припинення слідства або про віддання під суд. Водночас його постановою про віддання обвинуваченого під суд могла бути оскаржена в народний суд і підлягала його затвердженню. Визначення народного суду з питань, порушених у скаржі, вважалася остаточним (ст. 38).

Положення містило ряд правил, що регулюють початок змагальності і представництво сторін у кримінальному процесі. Для сприяння суду в якнайповнішому висвітленні усіх обставин справи, що стосуються обвинуваченого, при відділах юстиції губернських і повітових виконкомів Рад засновувалися колегії обвинувачів і правозаступників (ст. 40).

Разом з членами колегії обвинувачів виступати в судовому процесі в обвинувачами могли так само представники радянських установ і громадських організацій, що порушили кримінальну справу.

Принципове значення мало положення про обов'язкову участь захисника у кримінальних справах, за якими виступає обвинувач. Виступати захисниками у кримінальних справах разом з членами колегії правозаступників могли близькі родичі обвинуваченого (ст. 44), представники радянських установ з уповноваження керівників цих установ і представники партійної, профспілкової або іншої громадської організації, до якої належав обвинувачений, з уповноваження цієї організації. Таким чином, разом з державним обвинуваченням, що здійснювався членами колегії обвинувачів, і професійним захистом, що здійснювалася членами колегії правозаступників, отримали розвиток також громадське звинувачення і громадський захист, що здійснювалися представниками громадських організацій.

Сторони мали право на відведення складу народного суду (ст. 45). Стаття 48 регламентувала приводи до «початку справ» у судах: а) заяви громадян; б) повідомлення посадових осіб або державних чи громадських установ; в) безпосередній розсуд народного суду щодо здійснення кимось злочинного діяння; г) явка з повинною. Свідки мали давати свідчення без присяги, з попередженням про відповідальність за неправдиві свідчення (ст. 60).

Вирок і рішення, як вказувалося у ст. 61, повинні були містити його сутність, підстави і порядок оскарження. Вироки виносилися іменем УСРР (ст. 62).

Касаційною інстанцією була, як і раніше, рада народних суддів (ст. 63). Строк на подачу касаційної скарги визначався місяць із дня оголошення вироку (ст. 65). Вироки та рішення народного суду виконувалися після того, як закінчувався термін їх оскарження (ст. 66). Положення про народний суд 1920 р. надавало суду другій інстанції широкі права, уповноважуючи його розглядати кожну кримінальну справу, у якій було принесено касаційну скаргу, в повному об'ємі, і визнаючи однією з головних підстав до відміни вироку істотне порушення правив судочинства і явну несправедливість вироку.

Можна цілком погодитись з точкою зору П. Т Землянського, що є усі підстави розглядати Положення про народний суд 1920 р. як інкорпорацію і навіть першопочаткову кодифікацію законодавчих норм про кримінальне судочинство. Ці законодавчі норми були не лише зібрані, але і певним чином систематизовані з виділенням розділів про загальні начала судоустрою і загальні начала судочинства і ряду розділів, регулюючих порядок судочинства на різних стадіях процесу і процесуальні права учасників процесу. У цьому плані Положення 1920 р. мало важливе значення для робіт, що почалися незабаром з підготовки першого Кримінально-процесуального кодексу УРСР [4, с. 82].

Певне значення для становлення радянського кримінального процесу мали також положення ВУЦВК «Про Верховний судовий контроль» [5, ст. 241] , «Про Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК» від 27 квітня 1921 р. [6, ст. 242] і «Про Єдиний верховний трибунал УРСР» від 23 липня 1921 р. [7].

У першому з цих документів указувалося, що на відділ Верховного судового контролю Народного комісаріату юстиції покладається нагляд за правилами і однаковим застосуванням законів усіма судовими місцями і органами УСРР і за відповідність їх діяльності «принципам соціалістичної правосвідомості і загальної політики робітничо-селянського уряду». Відділу надавалося право призупиняти та відмінити вироки.

Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК був заснований «для встановлення одноманітності в діяльності всіх революційних трибуналів, для нагляду за їх діяльністю, для розгляду касаційних скарг і протестів». Положення «Про Верховний касаційний трибунал при ВУЦВК» містило ряд важливих процесуальних правил, що відносяться до касаційного провадження. Встановлювався термін (семиденний із дня виголошення вироку через трибунал, вирок якого оскаржений) подання касаційних скарг і протестів на вироки революційних трибуналів. Скарга або протест мають бути представлені у Верховний касаційний трибунал впродовж трьох днів із дня вступу.

Вводилося правило про обов'язкове призупинення вироку революційного трибуналу у випадках принесення касаційної скарги або



протесту. При цьому трибунал, що ухвалив оскаржений або опротестований вирок, приймав стосовно засуджених відповідні застережні заходи.

Положення визнавало касаційними приводами: а) істотне порушення законів, декретів і постанов найвищих органів Радянської влади; б) істотне порушення форм судочинства, встановлених законами або інструкціями, виданими в розвиток законів; в) явну несправедливість вироку.

Визнавши необхідним відмінити вирок, Верховний касаційний трибунал міг: а) направити справу на новий розгляд в інший трибунал або в той же трибунал в іншому складі судової присутності; б) прийняти справу до свого провадження для розгляду по суті; в) припинити справу подальшим провадженням.

Верховному касаційному трибуналу було надано великі права в частині вирішення питання про покарання. Він міг, не повертаючи справу до нового розгляду, змінити спочатку призначене покарання не лише у бік пом'якшення, але й у бік його посилення, зменшити покарання або зовсім звільнити від такого в порядку застосування акту амністії.

Як суд першої інстанції Верховний трибунал розглядав по судовому відділу справи виняткової важливості, які передавались йому особливими постановами ВУЦВК, Раднаркому УРСР, колегії ВУЧК, Народного комісаріату юстиції або Пленуму Верховного трибуналу. Справи розглядалися на загальних підставах, установлених для губернських революційних трибуналів, але вироки й ухвали були остаточними і касаційному оскарженню не підлягали. Касаційний відділ Верховного трибуналу розглядав касаційні скарги і протести на вироки та ухвали губернських та окружних (районних) революційних трибуналів. Строк для подачі встановлювався семиденний. Скарги чи їх представники допускалися до участі в розгляді справи у касаційному порядку з розсуду складу суду. Підставами для скасування вироків були: а) істотні порушення законів, декретів і постанов вищих органів влади; б) порушення форм судочинства, встановлених законом або інструкціями; в) явна несправедливість вироку [8, с. 32, 33].

Відповідно до ст. 30 у справах, що знаходяться у провадженні надзвичайних комісій, право виголошення вироку належало тільки колегії ВУНК і колегіям губчека і лише відносно осіб, викритих у приналежності до антирадянських політичних партій і деяким контрреволюційним організаціям. Названі установи мали право призначати як покарання у цих справах позбавлення волі терміном не більше п'яти років. Усі інші справи, що знаходяться у провадженні надзвичайних комісій, спрямовувалися в ревтрибунали або особливі камери нарсуду, засновані при місцевих ЧК.

Важливим актом, прийнятим у цей період, який уточнював функції та права суддів, була постанова ВУЦВК від 14 вересня 1921 р.

«Про зміцнення і підняття авторитету органів юстиції» [9]. Було запропоновано забезпечити усіх суддів спеціальними посвідченнями, в яких вказати на право порушення судового переслідування, що належить суддям, перевірки законності і правильності утримання під вартою і спостереження за провадженням дізнання органами радянської міліції, а також на те, що ніякі арешти суддів (як і слідчих) не можуть бути здійснені без повідомлення про це президії місцевої Ради.

Узяті у своїй сукупності, ці закони були далеко не простими, а процесуальні правила розкидані по численних положеннях і указах. Судді витрачали багато часу на те, щоб з'ясувати, як правильно застосовувати ці установки. В очах населення престиж правосуддя падав саме із-за сумнівів у процесуальних питаннях. Багато які процесуальні питання взагалі не регламентувалися і вирішувалися судом на свій розсуд [10, с. 99].

**Список використаних джерел:** 1. О народном суде : положение Совета Народных Комиссаров УССР // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1920. – № 25. 2. Циркуляр Народного Комиссариата Юстиции о руководящих началах по уголовному праву // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1920. – № 22. 3. Крыленко Н. В. Суд и право в СССР / Н. В. Крыленко. – Ч. 2 : Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик. – М. : Гос. издат., 1928. – 158 с. 4. Землянский П. Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы Советской власти (на материалах УССР) / П. Т. Землянский. – Киев : Тип. МВД УССР, 1972. – 306 с. 5. О Верховном Судебном Контроле : положение ВЦИК // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1921. – № 9. 6. О Верховном Кассационном Трибунале при В.У.Ц.И.К // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1921. – № 9. 7. О Едином Верховном Трибунале УССР // Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК 5-го созыва. – Вып. 2. – Харьков, 1922. – С. 18–20. 8. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.) / Д. С. Сусло. – К. : Вид-во КДУ, 1968. – 233 с. 9. Про зміцнення і підняття авторитету органів юстиції : постанова ВУЦВК від 14 верес. 1921 р. // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 4 жовт. 10. Курицын В. М. Переход к нэпу и революционная законность / В. М. Курицын. – М. : Наука, 1972. – 216 с.

*Надійшла до редколегії 30.10.2013*



### **Стецюк Б. Р. Основные стадии уголовного процесса УССР в начале 1920-х гг.**

*Исследованы принципы, стадии уголовного судопроизводства советской Украины в 1920–1922 гг., когда ещё не был принят Уголовно-процессуальный кодекс, а также процесс регулирования этих стадий и содержание уголовно-процессуального законодательства того времени.*

**Ключевые слова:** народный суд, предварительное следствие, компетенция следователя, соревновательность сторон, социалистическое правосознание, революционный трибунал.

**Stetsiuk B. R. The main stages of the criminal procedure in the USSR at the beginning of the 1920s**

*The criminal and procedural legislation of Ukraine passed a series of stages in its development, each of which is as typical and special features. Particularly interest in terms of the history of law is the so-called before codification period when there was no Criminal and Procedural Code. How and by what the stages of the criminal procedure were governed at that time, what were its principles – an important task for the researcher, which the author highlights in the article. This problem is partially investigated by P. T. Zemlyanskyi, D. S. Suslo, V. M. Kuritsyn and some other scientists, but in their works this question is explained cursorily and fragmentary.*

**Keywords:** People's Court, preliminary investigation, investigator competence, contested action, socialist legal sense, revolutionary tribunal.



ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ  
ТА ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ

---

УДК 343.123.1

**К. В. Аріт**

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ,  
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПІД ЧАС ВИРОБНИЦТВА  
ПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРІВ**

*Розглянуто погляди науковців на криміналістичну характеристику злочинів, а також досліджено особливості її структурних елементів, характерні для сфери виробництва продовольчих товарів.*

**Ключові слова:** криміналістична характеристика, спосіб, предмет посягання, сліди злочину, ознаки злочину, обстановка вчинення злочину.

Ефективність розслідування кримінальних правопорушень у багатьох випадках залежить від уміння слідчого проникнути не тільки у кримінально-правову, а й у криміналістичну їх сутність. Для цього слідчий повинен володіти знаннями не тільки кримінально-правової, кримінально-процесуальної, кримінологічної характеристики злочинів, але й уміти цілеспрямовано виявляти необхідну криміналістичну інформацію щодо вчиненого кримінального правопорушення. Інформаційною базою, набором відомостей для цього є криміналістична характеристика злочинів, яка виявляє собою систему відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні злочинів. Її метою є оптимізація процесу розкриття і розслідування злочину. Криміналістична характеристика сприяє розробці окремих методик; побудові типових програм і моделей розслідування злочинів; визначенню напрямку розслідування конкретного злочину [1, с. 182].

Як наукова категорія криміналістики вона має велике значення для успішного вирішення теоретичних і практичних завдань методик розслідування окремих видів злочинів, у тому числі економічної спрямованості, що вчиняються у сфері виробництва продовольчих товарів. Однак розробка практичних рекомендацій, пов'язаних з найбільш ефективним вирішенням важливих завдань слідчої діяльності, ускладнена тією обставиною, що до теперішнього часу немає близькості наукових позицій, що пояснюють структуру і зміст криміналістичної характеристики. Крім того, криміналістична характеристика злочинів має властивість динамічності, яка виявляється в тому, що її зміст може змінюватися щодо тих або інших видів (родів) злочинів, поновлюватися новими відомостями в результаті узагальнень слідчої практики.

**Метою** нашої роботи є розгляд наукових позицій відомих криміналістів щодо структури і змісту криміналістичної характеристики

злочинів, а також дослідження її елементів, обумовлених особливостями вчинення злочинів економічної спрямованості у сфері виробництва продовольчих товарів.

Криміналістична характеристика злочинів привертала увагу багатьох відомих учених-криміналістів, серед яких Р. С. Белкін, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько, Н. П. Яблоков [2–5] та ін.

Найбільш сталим є її визначення, запропоноване О. Н. Колесніченком і В. О. Коноваловою, котрі розглядають криміналістичну характеристику як систему інформації про ознаки злочинів даного виду, що мають криміналістичне значення, визначають закономірні зв'язки між ними і слугують побудові та перевірці слідчих версій для вирішення конкретних завдань розслідування [3, с. 16]. Цю дефініцію підтримують більшість учених-криміналістів. Однак деякі з них застосовують у наукових дослідженнях підхід, що полягає в намаганні перерахувати складові елементи криміналістичної характеристики злочинів. Такі розбіжності в їхніх визначеннях мають, в основному, термінологічний характер. Стрижнем цього визначення залишається сутність криміналістичної характеристики як певної системи даних (відомостей, інформації) про суттєві в криміналістичному сенсі ознаки злочинів. При цьому підкреслюється її зміст і практичне значення [4, с. 274].

Наприклад, М. П. Яблоков указує, що типова криміналістична характеристика злочинів являє собою систему наукового описання криміналістично значущих ознак виду, різновиду, групи злочинів, перш за все тих, що виявляються в особливостях таких елементів, як спосіб, механізм і обстановка їх вчинення, особистість їх суб'єкта та інші властиві для даного виду злочину елементи, з розкриттям кореляційних зв'язків і взаємозалежностей між ними, знання яких у сукупності зі змістовою стороною описання забезпечує успішне розслідування злочинів [5, с. 64].

На думку М. В. Салтевського, криміналістична характеристика є інформаційною моделлю, яка являє собою якісно-кількісну систему опису типових ознак конкретного виду (групи) злочинів [6, с. 419].

При визначенні криміналістичної характеристики окремих видів злочинів важливо, як зазначає Р. С. Белкін, щоб вона включала в себе характеристику типової вихідної інформації, систему даних про способи вчинення та приховування цього виду злочинів і типові наслідки їх застосування, характеристику особистості злочинця, типових мотивів і цілей злочину, особи потерпілого, деяких обставин скоєння злочину, часу, місця, обстановки [2, с. 215].

Аналіз наведених визначень криміналістичної характеристики свідчить про те, що в кожному з них знаходять відображення ті основні ознаки злочинної діяльності, які є найважливішими для отримання інформації, що визначає напрямок розслідування і його найбільш оптимальну організацію. Аналіз цих елементів дозволяє в

них виділити найістотніші, а також виявити ті залежності (взаємозв'язки, закономірності), які є найбільш типовими для певної категорії злочинів. Саме в цьому плані до основних елементів криміналістичної характеристики можна віднести сукупність ознак, що стосуються: способу вчинення та приховування злочину; слідів злочину і предмета посягання; особи злочинця; місця, обстановки та часу вчинення злочину. Відносно криміналістичної характеристики злочинів названим раніше елементам криміналістичної характеристики, а також зв'язкам між ними надається вирішальне значення [4, с. 182].

Домінуюче місце у криміналістичній характеристиці злочину займає спосіб його вчинення. Це пояснюється тим, що саме в ньому знаходять своє відображення зв'язки зі слідами злочину, місцем, часом, тривалістю злочину і особистістю злочинця. Злочини економічної спрямованості в більшості випадків не є одноразовими діями. Як правило, вони складаються з безлічі взаємозалежних і взаємообумовлюючих дій, що стосуються створення резервів для розкрадання, вилучення та реалізації викраденого. Більш того, названі види злочинів, як правило, вчиняються групами осіб, в яких досить чітко розподілені обов'язки на різних ділянках виробництва, а іноді й кількох виробництв. Ця обставина пояснює складність розслідування вказаних злочинів.

На думку В. Д. Пчолкіна, способи вчинення злочинів на підприємствах сфери виробництва продовольчих товарів обумовлені особливостями технології та бухгалтерського обліку на різних стадіях виробничого процесу. У структурі способу вчинення злочинів у сфері виробництва продовольчих товарів доцільно виокремити такі елементи, як: створення неврахованих надлишків; їхнє вилучення і приховування злочинних дій; збут викрадених цінностей. Кожен із цих елементів характеризується сукупністю специфічних прийомів, які є різними. Серед цих способів можна виділити найбільш типові і згрупувати їх за стадіями технологічного циклу, що характерні для підприємств сфери виробництва продовольчих товарів. При цьому способи розкрадань на різних етапах можуть бути взаємозалежними [7, с. 152].

Найбільш типовими серед них є: а) заниження кількісних та якісних показників сировини під час її одержання, що сприяє створенню надлишків; б) неофіційне придбання низькосортної сировини з метою використання її в процесі виробництва неврахованої продукції; в) недовкладення окремих дорогих компонентів або заміна їх дешевшими; г) завищення вологості у процесі виготовлення напівфабрикатів і готової продукції; г) виготовлення продукції, яка не відповідає нормам Держстандарту; д) випуск продукції зі зменшення ваги під час виготовлення штучних виробів (хлібобулочні вироби, плитки шоколаду, торти) тощо.

Перелічені способи розкрадань розглядаються науковцями як спосіб дій злочинця, що виражається у певній системі операцій і прийомів з підготовки, вчинення та приховування злочину, які ситуаційно виконуються повністю або частково з використанням відповідних знарядь і засобів [4, с. 275].

Значне місце у системі елементів криміналістичної характеристики займає поняття *слідів злочину*. Сліди злочинів як елемент криміналістичної характеристики належать до числа основних у будь-якій окремій методиці. Процеси дослідження способів вчинення злочину та їх слідів взаємопов'язані та здійснюються за принципом прямого і зворотного зв'язку: від вивчення слідів – до пізнання способу та інших обставин злочину, від знань про спосіб злочину – до пошуку, виявлення та дослідження слідів злочинної діяльності [8, с. 115].

У сфері виробництва продовольчих товарів типові сліди злочинної діяльності мають свою специфіку. Стосовно злочинів економічної спрямованості у зазначеній сфері вони складають сукупність найбільш типових проявів злочинної діяльності, що знаходять відображення у фінансовій діяльності підприємства, у виробництві та збуті продукції.

Для виявлення слідів злочину важливе значення має знання особливостей технології виробництва та бухгалтерського обліку, асортименту сировини, що використовується для виготовлення продовольчих товарів, яка може бути джерелом розкрадання в разі її недовкладення, взаємозамінності або інших форм зловживань і порушень технологічного процесу [9, с. 61].

Важливе значення в криміналістичній характеристиці має предмет посягання. За своїм призначенням і ознаками він може бути різним. Предмет посягання створює певне уявлення про особистість злочинця, його відношення до виробництва продукції, її реалізації, заповнення звітної документації. Крім того, предмет посягання може вказувати на знання злочинцем специфіки виробництва, особливостей обліку і звітності, зв'язків як на виробництві, так і в установах, що реалізують виготовлену продукцію. Відомості про предмет посягання дозволяють простежити злочинні зв'язки, субординацію і розподіл ролей у злочинній групі, а також орієнтують слідчого на можливе коло свідків, що володіють інформацією, важливою для швидкого та ефективного розслідування злочинів. Предметом посягання під час виробництва продовольчих товарів є майно, що перебуває в правомірному володінні винного. Як правило, це готова продукція, сировина, напівфабрикати, грошові кошти тощо.

Важливим елементом криміналістичної характеристики є *особа злочинця*. Вивчення особи злочинця всіма юридичними науками має здійснюватись із обов'язковим урахуванням положень кримінального права щодо загального та спеціального суб'єкта злочину, чому присвячені досить ґрунтовні наукові праці [10, с. 118].

Особа злочинця характеризується специфічними рисами, обумовленими мотивами і спрямованістю його злочинної діяльності. На думку Г. А. Матусовського, криміналістична класифікація осіб, які вчиняють економічні злочини, пов'язана з подібними класифікаціями в науках кримінального права і кримінології, однак не співпадає з ними, оскільки має за мету виділити схожі (співпадаючі) та відмінні ознаки дослідженого контингенту осіб, розподілити їх на відповідні типи (інші впорядковані множини) за характером і особливостями утворюваних ознак (слідів) злочину. Інформація про типи злочинців, їхні особистісні характеристики, методика встановлення цих даних у процесі розслідування є важливими для з'ясування механізму, способу злочину, виявлення осіб, причетних до нього, та їхньої ролі в цьому злочинному діянні.

Зокрема, Г. А. Матусовський розглядає дві основні групи суб'єктів економічних злочинів, характеристики яких суттєво відрізняються: а) особи, котрі беруть участь в економічній діяльності, її регулюванні; б) особи, які посягають на економічні відносини шляхом порушення правових норм, що встановлюють монополію держави на виготовлення певних предметів (без участі в економічній діяльності) [11 с. 67].

Слід погодитися з думкою Р. А. Степанюка, що злочини економічної спрямованості у більшості характеризуються спеціальним суб'єктом або обмеженим колом можливих суб'єктів: а) керівники підприємства, установи, організації (ст. 175 КК України); б) особи, яким ввірене або у віданні яких знаходиться майно, службові особи (ст. 191 КК України); в) засновники юридичної особи (ст. 205 КК України); г) службові особи (ст. 210, 211, 364–368 КК України); г) власники, засновники, службові особи суб'єкта господарської діяльності, особи, що займаються підприємницькою діяльністю (ст. 218–222 КК України); д) фізичні особи – покупці об'єктів приватизації, службові особи, засновники, власники юридичної особи – покупці об'єктів приватизації, службові особи органів приватизації (ст. 233 КК України) та інші [12, с. 95, 96].

До числа підприємців, котрі можуть вчиняти злочини економічної спрямованості, доцільно віднести:

а) власників, засновників, службових осіб суб'єктів господарської діяльності – одержувачів бюджетних коштів;

б) власників, засновників, службових осіб суб'єктів господарської діяльності недержавної форми власності, осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, які посягають на бюджетні кошти, використовуючи механізми господарської діяльності.

Як корупціонерів доцільно розглядати службових осіб, котрі також використовують свої повноваження щодо розпорядження державним або комунальним майном для незаконного збагачення. Однак вони не застосовують схеми безпосереднього вилучення цього майна на свою користь, а одержують неправомірну винагороду за



його використання в інтересах інших осіб – хабародавців [12, с. 101, 102].

У розслідуванні кримінальних правопорушень, що вчиняються під час виробництва продвовольчих товарів, особа злочинця становить інтерес з погляду визначення можливого кола співучасників, їхнього відношення до предмета посягання, зв'язків з іншими організаціями. Важливе значення мають дані, що характеризують особу злочинця, його службове становище, навички, вміння організувати вчинення і приховання злочину, володіння різними способами маскуваня. Окремі злочинці, використовуючи своє службове становище і знання специфіки виробництва, можуть вчинити злочини протягом тривалого періоду, маскуючи їх різними способами.

У випадках учинення кримінальних правопорушень найбільш виразними є злочинні зв'язки серед службових осіб, залучених до сфери обліку і реалізації продукції. Необхідно відзначити і ту обставину, що привласнення майна різних форм власності організують службові особи з числа тих, які мають доступ до матеріальних цінностей на всіх етапах виробничого процесу (постачання сировини, виготовлення продукції та її реалізація). Зв'язок між діями цих осіб і наслідками, що настали, може бути встановлений тільки шляхом виявлення дефектів і протиріч у виконанні функціональних обов'язків конкретної матеріально відповідальної або службової особи.

Зазначені особи завжди діють з корисливих мотивів. Хоча в одних випадках вони намагаються одержати особисту вигоду, а в інших – вирішити господарські проблеми підприємства. Однак їхні підприємства, на відміну від функцій уповноважених осіб, не фінансуються з бюджетів. Тому вбачається, що вирішення внутрішніх проблем суб'єкта підприємницької діяльності за рахунок бюджетних коштів завжди містить елементи користи.

Місце, обстановка та час учинення злочину зумовлені специфікою фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації і перебувають у певному зв'язку зі способом учинення злочину. Інформація про обстановку вчинення злочину сприяє виявленню значної кількості даних, що дозволяють розкрити злочин. Обстановка злочину включає в себе матеріальні, виробничі та соціально-психологічні фактори середовища, в якому вчиняється злочин. Вона може впливати на формування всіх інших елементів криміналістичної характеристики, визначати характер поведінки осіб, які беруть у ньому участь [9, с. 61].

Підкреслюючи значення вивчення місця злочину, слід звернути увагу на необхідність вивчати весь механізм системи, де скоєно злочин. В одному випадку більш ретельно досліджується технологія виробництва, в іншому – структура управлінського або бухгалтерського апарату, у третьому – взаємовідносини працівників, у четвертому – система охорони товарно-матеріальних цінностей.

Визначення місця злочину знаходиться в прямому зв'язку зі способом вчинення злочину і сприяє виявленню безлічі даних, що дозволяють розкрити злочин. До місця скоєння злочину відноситься також і обстановка, в якій він відбувається. За місцем діяльності злочини, що розглядаються, можуть вчинятись: а) у бюджетних установах; б) на підприємствах державної форми власності; в) суб'єктами підприємницької діяльності. Обстановка як сукупність ознак, що характеризують виробничі процеси, організацію виробництва, взаємини посадових і матеріально відповідальних осіб, систему обліку та звітності, систему контролю, створює певне уявлення про дійсні та можливі дії злочинців.

У числі елементів криміналістичної характеристики певне значення належить і часу вчинення злочину, який слід розуміти як астрономічний час, а також як період, протягом якого здійснювався злочин. Розкрадання на підприємствах сфери виробництва продовольчих товарів, як правило, триває за часом і маскуються обліковими документами або операціями, спрямованими на приховування злочинів. Точне визначення часу є необхідною умовою для визначення розмірів заподіяної шкоди, правильної кваліфікації вчиненого злочину.

Підбиваючи підсумок аналізу елементів криміналістичної характеристики злочинів, які вчиняються під час виробництва продовольчих товарів, слід зазначити, що криміналістична характеристика певного виду або групи злочинів є важливою частиною окремої криміналістичної методики. Вона являє собою систему даних про типові ознаки відповідної множини злочинів. Важливо зазначити, що елементи криміналістичної характеристики злочинів не є абстрактними поняттями, вони виконують реальну роль у плануванні та організації розслідування. Джерелом їх формування є, з одного боку, дані, виявлені в результаті оперативно-розшукової діяльності, а з іншого, – в ході проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

**Список використаних джерел:** 1. Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова [та ін.]. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – К. : Ін Юре, 2011. – 736 с. 2. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – 1997. – 408 с. 3. Колесниченко О. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / О. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – 92 с. 4. Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – 4-ге вид., переробл. і доповн. – Х. : Право, 2008. – 464 с. 5. Криминалистика : учебник / [Т. С. Волчеккая, В. Я. Колдин, Н. П. Яблоков и др.] ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак.; под ред. Н. П. Яблокова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – 781 с. 6. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с. 7. Пчолкін В. Д. Криміналістична характеристика розкрадань, що вчиняються на

підприємствах кондитерської промисловості / В. Д. Пчолкін // Право і Безпека. – 2011. – № 4 (41). – С. 152–157. **8.** Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ : монография / В. В. Тищенко. – Одесса : «Юридична література», 2002. – 360 с. **9.** Арит К. В. Криміналістична характеристика злочинів економічної спрямованості / Карина Володимирівна Арит // Правове регулювання економічної безпеки України в умовах євроінтеграції : зб. наук. пр. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 лют. 2013 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2013. – С. 61–65. **10.** Терентьев В. И. Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Терентьев Віктор Іванович. – О., 2003. – 195 с. **11.** Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Х. : Консум, 1999. – С. 63–67. **12.** Степанюк Р. Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Степанюк Руслан Леонтіївич. – Х., 2012. – 491 с.

Надійшла до редколегії 13.12.2013



### **Арит К. В. Криминалистическая характеристика преступлений, совершаемых при производстве продовольственных товаров**

*Рассмотрены взгляды ученых на криминалистическую характеристику преступлений, а также исследованы особенности ее структурных элементов, характерные для сферы производства продовольственных товаров.*

**Ключевые слова:** криминалистическая характеристика, способ, предмет посягательства, следы преступления, признаки преступления, обстановка совершения преступления.

### **Arit K. V. Forensic characteristics of crimes committed while food products' manufacture**

*Scientists' views on forensic characteristics of crimes considering it as a system of information about the features of this type of a crime, having forensic importance, reflecting natural relationships between them, and serving for constructing and inspection of investigative leads for solving specific tasks of the investigation, are considered. There is general opinion of scholars that it includes characteristics of the typical initial information, the system of data about crime hiding and modus operandi, the typical consequences of their implementation, characteristics of offender's identity, the typical motives and objectives of a crime, victim's personality, some circumstances of the crime, time, place, scene. Dominant position in forensic characteristics of crimes committed in the sphere of food products' manufacture has its modus operandi. It is considered by scientists as the modus operandi of a criminal, expressed in a certain system of operations and methods of preparation, commission and hiding a crime that is performed fully or partly, using appropriate tools and resources. Processes of researching crime's modus operandi are interrelated with crime's traces and*

*subject of encroachment. To detect crime's traces an important meaning has knowledge on technology's peculiarities and accounting. A subject of encroachment depends on the range of raw materials used for food products' manufacture and finished products produced at this enterprise. Financially responsible persons and officials are usually involved in committing such crimes. The study found that place, scene and time of a crime commission due to the specifics of financial and economic activity of enterprises producing food products and are in some connection with crime's modus operandi.*

**Keywords:** forensic characteristics, method, object of encroachment, crime traces, crime features, crime scene.



УДК 343.85

**А. В. Баб'як,  
В. О. Гапчич**

### **ДОТРИМАННЯ ЗАКОННОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ЗАВОЛОДІННЮ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ**

*Під час розгляду проблемних питань щодо дотримання законності, зокрема у процесі протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, встановлено, що дотримання прав людини на практиці досі не стало неодмінною умовою діяльності працівників органів внутрішніх справ. У зв'язку з цим доведено необхідність формування національної системи забезпечення прав і свобод людини і громадянина відповідно до світових стандартів.*

**Ключові слова:** Кримінальний процесуальний кодекс України, досудове розслідування, кримінальне провадження, негласна слідча (розшукова) дія, слідчий, суд, слідчий суддя.

Важливою функцією держави є комплексна багаторівнева протидія злочинності. Її наступальний характер забезпечується в основному діяльністю правоохоронних органів, насамперед органів внутрішніх справ, які історично виконують провідну роль в утриманні злочинності у певних стабільних (соціально-толерантних) межах.

Найперше це залежить від чинників соціально-економічного та політико-правового характеру, де одне з чільних місць посідають утвердження принципу верховенства права, гуманізму, пріоритету особи перед державою, демократизація права, правової системи, правозастосовної практики, суспільна та наукова її обумовленість тощо. Особливо це стосується питання, яке тісно пов'язане та певною мірою обумовлює якісний стан останніх, а саме – дотримання принципу законності, зокрема у процесі протидії незаконному заволодінню транспортними засобами.

Питанням теорії та практики протидії незаконним заволодінням транспортними засобами приділялась увага у наукових дослідженнях та спеціальній літературі з кримінології, криміналістики

та оперативно-розшукової діяльності. Загальнотеоретичні та організаційно-тактичні основи протидії означеному антисоціальному явищу розробляли такі вчені, як: В. П. Бахін, О. М. Бандурка, Д. І. Бедняков, Р. С. Белкін, В. Г. Бобров, М. С. Вертузаєв, С. М. Гусаров, Є. А. Доля, О. Ф. Долженков, М. І. Коржанський, І. П. Козаченко, О. П. Снігерьев, В. П. Захаров, Д. М. Никифорчук, М. В. Стащак, В. В. Шендрик та інші вітчизняні й закордонні науковці.

Водночас питання, присвячене вивченню проблем дотримання законності у процесі протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, досліджено ще не в повній мірі.

**Метою статті** є визначення ефективного механізму дотримання законності у процесі протидії незаконному заволодінню транспортними засобами.

Успішне вирішення завдань практичного забезпечення високого рівня законності в ОРД передбачає необхідність науково обґрунтованого визначення передумов методологічного характеру. Але в цьому випадку важливе не тільки функціональне значення законності, що пронизує всі без винятку аспекти застосування оперативними підрозділами спеціальних сил, методів і засобів у забезпеченні боротьби зі злочинністю, але й зміст реалізації законності як самостійного чинника впливу на суспільні відносини, які виникають у цій сфері. Основу цієї передумови становить послідовна реалізація принципово важливого положення про те, що законність в ОРД – це окремий вияв законності як одного з провідних політико-правових інститутів суспільства.

Законність як основоположний принцип діяльності оперативних підрозділів пронизує всі її сфери. Переважно негласний характер цієї діяльності не послаблює, а навпаки, підвищує гостроту проблеми забезпечення законності, оскільки специфічні умови проведення оперативно-розшукових заходів істотно ускладнюють контроль і нагляд за їх законністю [1, с. 202].

Отже, необхідний комплексний підхід, який сприятиме всебічному розгляду забезпечення принципу законності в ОРД, – системи заходів, що забезпечують режим точного і неухильного виконання та дотримання законів всіма органами та працівниками оперативних підрозділів.

Коли йдеться про комплексне дослідження сутності забезпечення законності, потрібно зважати на взаємопов'язані аспекти. Щодо діяльності оперативних підрозділів, то саме поєднання змістовно-концептуальних положень законності в їх практичній діяльності утворюють режим законності, за якого мають забезпечуватися: єдність і загальність, реальність законності, соціально-політична обумовленість законності тощо [2, с. 87].

Деталізуючи обрану нами проблематику, важливо, на наш погляд, виділити два її аспекти: а) забезпечення єдності законності і

доцільності під час розробки нормативно-правових актів, що регламентують організацію і тактику ОРД; б) забезпечення законності реалізації нормативних приписів співробітниками, спеціально уповноваженими здійснювати ОРД. Такий загальний підхід найбільше відповідає комплексному розгляду двох сторін законності – правотворчості та реалізації правових норм.

Під час розгляду першого аспекту доцільність нормативного акту слід оцінювати у залежності від того, наскільки точно відображені в ньому об'єктивні потреби найефективнішої організації і тактики забезпечення державної безпеки оперативно-розшуковими засобами і методами. Цей аспект покликаний забезпечити прогресивність, науково обґрунтований характер нормотворення у сфері ОРД, що має своїм завданням формування і зміцнення правової основи організації і тактики цієї діяльності.

За розгляду другого аспекту слід акцентувати увагу на тому, що оперативним працівникам доцільно реалізовувати норми, що регламентують ОРД, незалежно від суб'єктивного уявлення про доцільність приписів, які містяться в них. Це не тільки відповідає сутності забезпечення законності у сфері ОРД, але і виключає суб'єктивний підхід окремих службових осіб. З іншого боку – не слід зменшувати значення та роль правосвідомості конкретного оперативного співробітника як важливого чинника реалізації принципу законності. Саме належний рівень правосвідомості виключає формалізований суб'єктивізм та актуалізує творчу роль виконавця.

Відтак зміцнення законності в ОРД, забезпечення законних прав та інтересів громадян у цій сфері залежить від чіткої законодавчої регламентації правоохоронної діяльності взагалі, порядку її здійснення, діяльності із забезпечення державної безпеки, виявлення, попередження і припинення правопорушень.

Ефективний вплив на стан законності можливий лише на основі глибокого знання всіх тих чинників, що впливають на поведінку людей, визначаючи дотримання (або порушення) ними правових вимог і приписів. У цьому випадку необхідно враховувати і позитивний, і негативний вплив, що виявляється на різних рівнях управління (загальносоціальному, регіональному, місцевому тощо), зважати на внутрішні і на зовнішні чинники.

Порушення законності в підрозділах можуть бути зумовлені різними за характером причинами. У процесі підготовки заходів для зміцнення законності і дисципліни доцільно врахувати весь комплекс важливих питань:

- організація системи органів (структура підрозділів, розподіл функцій між підрозділами, розподіл функціональних обов'язків безпосередньо між співробітниками);

- функціонування цієї системи (збір, зберігання, обробка і використання інформації, якими каналами надійшла інформація, надійність каналів, стан контролю за повнотою і достовірністю

відомостей, що надходять, рівень статистичної роботи, підготовка і прийняття рішення, організація виконання і контролю, оцінка результатів роботи);

– заходи щодо поліпшення роботи з кадрами (профорієнтація і підбір, розстановка і підготовка кадрів, виховання і підвищення професійного рівня, атестування і просування по службі, стимулювання тощо);

– заходи щодо використання зовнішніх чинників (зв'язок з установами науки, культури, громадськими організаціями тощо) [3, с. 111].

Об'єктивну сторону порушень законності становлять вчинки (діяльність або бездіяльність), що виявляються в неналежному виконанні або недотриманні оперативним співробітником своїх службових обов'язків.

Суб'єктом порушення законності у сфері діяльності оперативних підрозділів виступають співробітники, що наділені державою певними повноваженнями на здійснення ОРД. В оперативно-розшуковій практиці під повноваженнями слід розуміти певні завдання, вирішення яких законодавцем покладено на суб'єктів, що здійснюють ОРД, і компетенцію цих суб'єктів, яка передбачена законодавством у галузі ОРД. Порушення принципу законності виражається у певному нехтуванні межами таких повноважень, тобто строго обмеженою нормами законодавства компетенції суб'єктів ОРД.

Для суб'єктивної сторони порушення законності необхідно встановлення в діях особи певного психологічного ставлення до здійсненого вчинку – вина у формі умислу або необережності. Насамперед порушник має усвідомлювати фактичний зміст свого вчинку.

Але порушник може діяти, не усвідомлюючи цього (хоча за обставинами справи міг і повинен був усвідомлювати), або, передбачаючи можливість виникнення суспільно небезпечних наслідків, легковажно сподівається на їх відвертання. Тут у його діях – необережність у вигляді недбалості або самовпевненості.

Для навмисних порушень законності характерне і бажання, і свідоме допущення шкідливих наслідків, для необережних – тільки небажання. Проте означені обставини, як і інші ознаки суб'єктивної сторони (мета, мотив, наприклад, упродовження інтересів служби, що були неправильно сприйняті), не виключає визнання здійсненого вчинку порушенням законності, хоча і може бути враховане під час визначення ступеня відповідальності порушника.

Теоретичний і практичний інтерес становить розгляд питання щодо поширення на поняття порушення законності принципу відповідальності за суспільно небезпечні вчинки без вини. Деякі вчені позитивно вирішують це питання.

Так, ряд вчених хоча і виходить із розуміння порушення законності як будь-якої протиправної поведінки співробітника, сутність якого охоплює суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну і об'єктивну сторони, проте робить висновок про те, що невинний протиправний вчинок не припиняє бути порушенням законності, виключає юридичну відповідальність службових осіб, які вчиняють ці правопорушення, але не виключає наявності порушення законності [4, с. 92].

Безпредметно говорити про порушення законності, що не тягнуть за собою відповідальність як показник соціально-правової і моральної оцінки. Відповідальність же без вини в умовах правоохоронної діяльності цілком неприпустима, передусім з точки зору вимог самої законності, оскільки в кожному конкретному випадку така відповідальність виступатиме виявом свавілля і кривди.

Як підкреслив В. І. Ремньов, принцип законності словлюється в організаційно-правовому забезпеченні неминучості відповідальності державних службовців за порушення закону, за наявності відповідальності за дії (або бездіяльності) лише на основі закону і тільки за наявності вини [3, с. 120].

Отже, об'єктивна необхідність зміцнення законності в діяльності оперативних підрозділів вимагає посилення ролі вищих органів з контролю за її станом у низових ланках системи, щодо виявлення в їх діяльності порушень законності, викорінення порушень і розроблення заходів, спрямованих на зміцнення законності в майбутньому, де винятково важливе значення надається внутрішньовідомочому контролю. Для ефективного вирішення питань забезпечення високого рівня законності в ОРД оперативних підрозділів необхідні: а) визначення стану законності в конкретних напрямках діяльності оперативних підрозділів та його узагальнення; б) розробка конкретних шляхів нейтралізації порушень законності (профілактика порушень законності, охорона і захист законності, зміцнення законності тощо).

Перший аспект механізму забезпечення законності в діяльності оперативних підрозділів обов'язково передбачає: а) виявлення, попередження і припинення порушень законності, а також установлення причин та умов, що сприяють їх здійсненню; аналіз допущених порушень законності, визначення заходів для зміцнення законності; б) обговорення і врахування результатів аналізу під час планування заходів щодо вдосконалення діяльності оперативних підрозділів, розробки і вжиття заходів, спрямованих на усунення причин і умов порушення законності; розроблення заходів попередження їх негативного впливу, рекомендацій щодо науково обґрунтованого планування, координації тощо.

Важливими складовими другого аспекту є: а) постійне здійснення профілактики, попередження порушень законності, подальше зміцнення законності шляхом усебічного використання позитивно діючих факторів (удосконалення і посилення гарантій



законності). Це має досягатися шляхом усунення наявних недоліків в ОРД і створення умов, що виключають порушення законності; б) контроль профілактичної діяльності щодо порушень законності; в) притягнення до відповідальності службових осіб, винних у порушенні законності, неминучість покарання у випадку порушення законності; ефективність заходів юридичної відповідальності, що застосовуються до правопорушників; г) заходи захисту, безпосередньо спрямовані на забезпечення відновлення порушеного права.

У цьому аспекті важливе встановлення належного порядку здійснення запобіжної діяльності і правової регламентації конкретних профілактичних заходів. Розмежування зазначених напрямів запобігання правопорушенням доволі порівняне, оскільки в низці випадків вони переплітаються. Тому засадничими положеннями мають бути:

а) орієнтація на систематичну комплексну роботу щодо забезпечення законності в діяльності оперативних підрозділів. Необхідність такого підходу до вирішення означеного завдання зумовлена низкою принципів обставин: по-перше, це бурхливий розвиток усіх сфер суспільного життя, ускладнення і водночас взаємопроникнення, взаємообумовленість соціально-політичних, економічних, ідеологічних процесів і тенденцій їхнього розвитку; по-друге, визначена складність законності як об'єкта практичного впливу; по-третє, необхідність усебічного впливу на законність із використанням системи певних форм, методів і засобів;

б) вибір правильного підходу до вжиття заходів для вирішення завдання забезпечення високого рівня законності в ОРД.

**Список використаних джерел:** 1. Дотримання прав і свобод людини та законності в оперативно-розшуковій діяльності ОВС України : монографія / А. В. Баб'як, Л. Ф. Гула, А. П. Огородник, О. Г. Рибак ; за заг. ред. В. П. Захарова. – Л. : ЛьвДУВС, 2013. – 252 с. 2. Гула Л. Ф. Деякі аспекти удосконалення діяльності ізоляторів тимчасового тримання, підпорядкованих МВС. Дотримання прав людини у діяльності МВС / Л. Ф. Гула // Харківська захисна група. – Х. : Права людини, 2009. – С. 87–88. 3. Ремнев В. Р. Социалистическая законность в государственном управлении / В. Р. Ремнев. – М. : Наука, 1979. – 301 с. 4. Принципи оперативно-розшукової діяльності / І. П. Козаченко, В. Л. Грохольський, В. А. Яценко, А. М. Щуровський; під ред. І. П. Козаченка. – К. : Вид-во Національної академії СБУ, 1999. – 160 с.

*Надійшла до редколегії 06.12.2013*



### **Баб'як А. В., Гапчич В. А. Соблюдение законности в процессе противодействия незаконному завладению транспортными средствами**

*При рассмотрении проблемных вопросов о соблюдении законности, в частности в процессе противодействия незаконному завладению транспортными*

*средствами, установлено, что соблюдение прав человека на практике до этого времени не стало неотъемлемым условием деятельности сотрудников органов внутренних дел. В связи с этим доказана необходимость обеспечения прав и свобод человека и гражданина согласно мировым стандартам.*

**Ключевые слова:** Уголовный процессуальный кодекс Украины, досудебное расследование, уголовное производство, негласное следственное (розыскное) действие, следователь, суд, следственный судья.

**Babiak A. V., Hapchych V. O. Keeping legality while counteracting illegal vehicles' possession**

*The issues concerning keeping legality, namely in the process of counteracting illegal vehicles' possession are observed. It is established that keeping human rights in practice has not become integral feature of police officers' activity yet. In this connection the necessity to form the national system of guaranteeing human and citizen's rights and freedoms due to the international standards is proved.*

***Subject and topic of the article** are keeping legality while counteracting illegal vehicles' possession. **The objective of the article** is determination of the effective mechanism of keeping legality while counteracting illegal vehicles' possession. **Methods of the research** are comparative, formal and logical. **Relevance of the article** is determined by the novelty and insufficient elaboration of the problems of keeping legality while counteracting illegal vehicles' possession in Ukrainian legislation. **The results of the research are expressed** in the analysis and comparison of the research papers of foreign and domestic scholars in different fields of law. **The field of implementation** is criminal procedural activity, operative and search activity, criminalistics. **Practical sufficiency of the article** is that some provisions of the article may be used while preparing amendments to criminal procedural legislation and writing monographs and educational and methodical manuals. **Conclusions** are that the analysis of stated material in the article stipulates insufficient theoretical and practical elaboration of the issues concerning the development of effective mechanism of keeping legality while counteracting illegal vehicles' possession. That's why some ways of improving mentioned activity are offered in the article.*

**Keywords:** Criminal Procedural Code of Ukraine, pre-trial investigation, criminal proceedings, secret investigative (search) action, investigator, court, investigative judge.



УДК 343.98.06(477)

**О. О. Ганжа**

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ  
ОВС УКРАЇНИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗОВАНИХ ГРУП, ЯКІ ГОТУЮТЬ  
УЧИНЕННЯ КРАДІЖОК ІЗ КВАРТИР ГРОМАДЯН**

*Наведено проблемні аспекти Кримінального процесуального кодексу України, які негативно впливають на процес протидії оперативними підрозділами*

*ОВС України злочинам загальнокримінальної спрямованості, зокрема крадіжкам із квартир громадян. Надано пропозиції і рекомендації щодо їхнього усунення. Результатом дослідження став висновок автора про те, що чинне кримінальне процесуальне законодавство перебуває ще у стадії апробації та адаптації, а тому вчені і практики повинні активно долучатися до його удосконалення з метою підвищення ефективності процесу протидії злочинам загальнокримінальної спрямованості, зокрема крадіжкам із квартир громадян.*

**Ключові слова:** Кримінальний процесуальний кодекс України, досудове розслідування, кримінальне провадження, негласні слідчі (розшукові) дії, слідчий, суд, слідчий суддя.

Сьогодні Україна стоїть на шляху реформування кримінального судочинства. Ухвалення нового Кримінального процесуального кодексу, на думку багатьох українських видатних діячів та науковців, – це історичний крок до побудови демократичної держави. Але, незважаючи на в цілому позитивні оцінки, новий КПК викликав неоднозначну оцінку юристів-практиків та вчених. Прийняття в Україні цього закону відкрило новий етап у правовому регулюванні досудового розслідування на території усього пострадянського простору, оскільки він акумулює в собі увесь прогресивний світовий досвід організації діяльності державних органів із протидії протиправній діяльності та встановлює детальну правову регламентацію провадження як гласних, так і негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на їх розслідування. При цьому слід зазначити, що новий КПК України органічно пов'язаний із оперативно-розшуковим законодавством, тому вносить докорінні зміни не тільки в систему кримінальної юстиції, а й у порядок організації та провадження оперативно-розшукових заходів.

У контексті викладеного, глибокого науково-теоретичного дослідження потребує встановлення співвідношення оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження, виявлення та вирішення проблемних питань, що виникають у процесі застосування КПК України та законодавства про оперативно-розшукову діяльність [1, с. 45, 46], зокрема під час протидії оперативними підрозділами ОВС України діяльності організаційних груп, які готують вчинення крадіжок із квартир громадян.

Взагалі проблемі удосконалення правового регулювання протидії оперативними підрозділами ОВС України діяльності злочинних груп приділяли увагу у своїх наукових роботах К. В. Антонов, А. В. Баб'як, О. М. Бандурка, В. Я. Горбачевський, О. О. Деревягін, О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко, Г. О. Душейко, В. П. Захаров, І. П. Козаченко, О. І. Козаченко, Д. Й. Никифорчук, М. А. Погорецький, В. Д. Пчолкін, М. В. Стацак, В. В. Шендрик, І. І. Шинкаренко та ін. Особливості правового регулювання протидії оперативними підрозділами ОВС України крадіжкам із квартир громадян були у центрі уваги О. М. Асадчих, О. В. Вишні, О. А. Гапона,

В. В. Зарубея, О. Ф. Кобзара, І. Й. Мисловського, О. О. Мороза, М. В. Стацка, В. В. Шендрика та ін. Однак останні розглядали вказану проблематику у рамках законодавства, яке діяло до набуття чинності КПК України 2012 року, що й визначає актуальність обраної нами тематики.

Зважаючи на те, що сьогодні важливе місце у діяльності оперативних підрозділів ОВС України займає КПК України, то цілком логічно, що саме положення означеного законодавчого акту стали предметом цього дослідження.

У зв'язку з цим слід погодитися із думкою О. М. Юрченко щодо того, що нові положення КПК України свідчать про радикальну зміну вітчизняної кримінально-правової доктрини, яка б мала ґрунтуватися на ретельно опрацьованій науковій концепції, що базується на реальних потребах існуючої практики та розвитку суспільних відносин. Водночас «процесуалізація» оперативно-розшукової діяльності за новим КПК виглядає не зовсім удалим запозиченням європейського та світового досвіду в провадженні негласних слідчих дій, оскільки генеза кримінального процесуального законодавства має забезпечувати збалансовану діяльність правоохоронних органів, ураховувати історію розвитку кримінального процесу в Україні [2, с. 6].

Не заперечуючи ідеї осучаснення кримінально-правової політики в Україні у контексті комплексного проведення відповідних реформ, спрямованих на євроінтеграцію, потрібно звернути увагу на проблеми, що виникли під час практичного застосування глави 21 Кримінального процесуального кодексу України «Негласні слідчі (розшукові) дії».

Слід зазначити, що з моменту прийняття КПК України у науковій літературі виділена значна кількість проблемних аспектів у площині взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами та застосування негласних слідчих (розшукових) дій, серед яких такі:

1. У другому реченні ч. 1 ст. 252 КПК України визначено, що за результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії складається протокол, до якого в разі необхідності долучаються додатки. Проте із цього положення залишається незрозумілим, хто складає протокол: прокурор, слідчий чи працівники, які виконували негласну слідчу (розшукову) дію, серед яких можуть бути працівники підрозділів оперативно-технічних заходів та інших оперативних служб.

2. Відповідно до ч. 3 ст. 252 КПК України протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками не пізніше ніж через двадцять чотири години з моменту припинення зазначених негласних слідчих (розшукових) дій передаються прокурору. З цього положення та з досвіду практичної діяльності можна дійти висновку про те, що навантаження практичних працівників підрозділів оперативно-технічних заходів не завжди дозволяє на протязі

доби сформувати відповідні додатки до протоколу про проведення певного виду негласних слідчих (розшукових) дій. У цьому випадку виникає логічне питання: «Як працівникові спеціалізованого підрозділу встигнути сформувати відповідні матеріали на протязі доби, якщо термін виконання ще декількох завдань закінчується того ж дня?», що часто трапляється на практиці.

3. Згідно з ч. 1 ст. 253 КПК України особи, конституційні права яких були тимчасово обмежені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також підозрюваний, його захисник мають бути письмово повідомлені прокурором або за його дорученням слідчим про таке обмеження. Частина 2 ст. 253 КПК України передбачає, що конкретний час повідомлення визначається із урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, які причетні до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Відповідне повідомлення про факт і результати негласної слідчої (розшукової) дії має бути здійснене протягом дванадцяти місяців із дня припинення таких дій, але не пізніше звернення до суду з обвинувальним актом. Аналіз ч. 1 і ч. 2 ст. 253 КПК України від 13.04.2012 викликає логічні з точки зору оперативно-розшукової діяльності питання. По-перше, повідомлення осіб про застосування щодо них негласних (слідчих) дій буде сприяти обізнаності кримінального світу про форми і методи оперативної роботи та, відповідно, вжиття ними у подальшому контрзаходів та підвищення рівня конспірації під час учинення чергових злочинів. По-друге, з тексту ст. 253 КПК України від 13.04.2012 неможливо зрозуміти і з'ясувати, який вигляд повинно мати повідомлення про тимчасове обмеження конституційних прав особи і яку інформацію містити. До речі, останнє становить найбільший інтерес, оскільки неправильне або викладення в більшому об'ємі інформації, ніж потрібно, може призвести до настання негативних наслідків для ефективності проведення конкретного розслідування та кримінального провадження в цілому [3, с. 86, 87].

4. У главі 21 КПК України (ч. 2 ст. 246) чітко не визначено, стосовно яких осіб можуть проводитися негласні слідчі (розшукові) дії (мабуть, мається на увазі особа, якій повідомлено про підозру, та обвинувачений).

5. В КПК України не вирішено питання про те, які суб'єкти будуть сприяти органам досудового слідства у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій, де слідчі братимуть зазначені спеціальні технічні засоби.

6. На практиці виникає питання щодо прокурорської «монополії» у формі погодження прокурором рішення слідчого про проведення негласних слідчих (розшукових) дій у невідкладних (виняткових) випадках, до постановлення відповідної судової ухвали

(ст. 250 КПК України), оскільки воно несе в собі певні ризики та загрози у зв'язку з тим, що:

1) форма і процедура погодження прокурором рішення слідчого законом не визначені;

2) процедура узгодження прокурором рішення слідчого займає надто багато часу, що може негативно вплинути на оперативність та ефективність негласного заходу [2, с. 7, 8].

7. У ч. 6 ст. 246 КПК України законодавець надає право проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчому, який здійснює досудове розслідування відповідного злочину. Проте ст. 41 КПК України покладає фактичне виконання таких дій на оперативні підрозділи. Зазначене пояснюється тим, що, як правило, слідчий фактично не в змозі виконати своє рішення про проведення такої дії, як, наприклад, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж або обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи тощо. Крім того, проведення слідчим негласних слідчих (розшукових) дій призведе до того, що слідчий, який є процесуальною особою, буде поєднувати в собі функції слідчих і оперативних підрозділів. Поєднання виконання слідчих і оперативних повноважень може мати негативні наслідки та безпосередньо впливати на повноту, достовірність, неупередженість розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 46].

Оскільки вченими у сфері оперативно-розшукової діяльності вже були наведені компетентні думки [1, с. 46, 47; 2, с. 9; 3, с. 87, 88] щодо можливих шляхів усунення вказаних проблем, то вважаємо недоцільним ще раз приділяти увагу тим самим нормативним прогалинам, а також надавати пропозиції і рекомендації щодо їх усунення.

Окрім наведених проблемних аспектів, які існують під час взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами та в процесі проведення негласних слідчих (розшукових) дій, нами на підставі аналізу емпіричної бази та практичного досвіду оперативних підрозділів виділено ще ряд питань, які негативно впливають на ефективність зазначеного процесу, а саме:

1. У першому реченні ч. 3 ст. 246 КПК України зазначено, що рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором [4]. На практиці вже давно виникло запитання: «Чому в рамках кримінального провадження та у разі включення працівників оперативного підрозділу у склад слідчо-оперативної групи з розслідування тяжкого чи особливо тяжкого злочину, начальник оперативного підрозділу позбавлений права приймати рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій?». У результаті аналізу емпіричного матеріалу встановлено, що наділення начальника оперативного підрозділу повноваженнями

слідчого (в рамках КПК України) обумовить економію часу, оперативність, дотримання більшої конспірації у процесі підготовки матеріалів щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, особливо щодо членів організованих злочинних груп і злочинних організацій.

2. Відповідно до першого речення ч. 6 ст. 246 КПК України проводить негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України [4]. Із цього положення виходить, що проводити негласні слідчі (розшукові) дії за дорученням слідчого мають право шість уповноважених оперативних підрозділів, які, згідно з ч. 1 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», є суб'єктами оперативно-розшукової діяльності [5]. Однак аналіз ч. 1 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» свідчить про те, що таких суб'єктів є вісім, тобто, окрім наведених у першому реченні ч. 6 ст. 246 КПК України (оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України), виділено ще управління державної охорони, службу зовнішньої розвідки України та розвідувальні органи Міністерства оборони України. Таким чином, законодавець необґрунтовано не включив до переліку суб'єктів, які мають право проводити негласні слідчі (розшукові) дії за дорученням слідчого, управління державної охорони, службу зовнішньої розвідки України та розвідувальні органи Міністерства оборони України.

3. Продовжуючи розгляд ч. 6 ст. 246 КПК України, необхідно зазначити, що у вчених-юристів і практиків викликає неоднозначне трактування і дискусії друге речення означеного положення, в якому визначено, що за рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися також інші особи [4]. Питання полягає в тому, кого саме мав на увазі законодавець під терміном «інші особи»: гласних штатних працівників, негласних позаштатних працівників, працівників неоперативних служб, звичайних громадян та ін. Насправді це питання є дуже важливим, оскільки від його правильного розуміння і застосування залежить якість збирання доказів злочинної діяльності осіб і груп, визнання їх належними та допустимими.

4. Аналіз положень глави 21 КПК України «Негласні слідчі (розшукові) дії» свідчить про те, що у вказаному законодавчому акті чітко не визначено момент припинення негласних слідчих (розшукових) дій. У ч. 3 ст. 252 КПК України лише зазначено, що протоколи

про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками не пізніше ніж через двадцять чотири години з моменту припинення зазначених негласних слідчих (розшукових) дій передаються прокурору [4].

5. Згідно з ч. 1 ст. 257 КПК України «Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій в інших цілях або передання інформації», якщо в результаті проведення негласної слідчої (розшукової) дії виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується у цьому кримінальному провадженні, то отримана інформація може бути використана в іншому кримінальному провадженні тільки на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора. Слідчий суддя розглядає клопотання згідно з вимогами ст. 247 та 248 цього Кодексу і відмовляє у його задоволенні, якщо прокурор, крім іншого, не доведе законність отримання інформації та наявність достатніх підстав вважати, що вона свідчить про виявлення ознак кримінального правопорушення [4].

Відповідно до ч. 2 ст. 246 КПК України негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені ст. 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 270, 271, 272, 274 цього Кодексу, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів.

Таким чином, якщо під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених ст. 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 270, 271, 272, 274 КПК України, буде встановлено, що особа вчинила або вчиняє злочин невеликої або середньої тяжкості, то отримані дані не можуть бути використанні як докази у новому провадженні щодо таких злочинів, у зв'язку з тим, що слідчий суддя відповідно до вимог ст. 246, 248 КПК України відмовить у задоволенні відповідного клопотання.

Вказані положення КПК України підлягають удосконаленню, так як у разі не використання вказаних результатів негласних слідчих (розшукових) дій у новому провадженні щодо злочинів невеликої або середньої тяжкості можуть виникнути дві неприйнятні ситуації:

1) не буде виконане одне із завдань кримінального провадження – «забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини»;

2) виявлені і задокументовані факти вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості не будуть використані як докази, що призведе до неповного та упередженого розслідування і, відповідно, судового розгляду.



Враховуючи виявлені нами нормативні прогалини і упущення у КПК України, які негативно впливають на протидію злочинам загальнокримінальної спрямованості, серед яких і крадіжки із квартир громадян, вважаємо за доцільне надати пропозиції і рекомендації, спрямовані на їх усунення, зокрема:

1) редагувати перше речення ч. 3 ст. 246 КПК України таким чином: «Рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає **начальник оперативного підрозділу**, слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором»;

2) викласти перше речення ч. 6 ст. 246 КПК України таким чином: «Проводити негласні слідчі (розшукові) дії мають право за дорученням слідчого, який здійснює досудове розслідування злочину, уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, **управління державної охорони, служби зовнішньої розвідки України, розвідувальних органів Міністерства оборони України**»;

3) у другому реченні ч. 6 ст. 246 КПК України слова «інші особи» замінити словами «категорії осіб, визначені у статтях 8, 11 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»;

4) доповнити ст. 252 КПК України ч. 5 таким змістом: «Моментом припинення негласних слідчих (розшукових) дій є закінчення строку дії ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення такої дії або їх ініціативне закінчення слідчим у випадку збору доказів злочинної діяльності осіб у достатньому обсязі»;

5) редагувати абз. 1 ч. 1 ст. 257 КПК України таким чином: «Якщо в результаті проведення негласної слідчої (розшукової) дії виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується у цьому кримінальному провадженні, то отримана **інформація має бути** використана в іншому кримінальному **провадженні на підставі** ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора».

Таким чином, резюмуючи все висловлене, ми дійшли висновку про те, що чинне кримінальне процесуальне законодавство перебуває ще у стадії апробації та адаптації, а тому вчені і практики мають активно долучатися до його удосконалення з метою підвищення ефективності процесу протидії злочинам загальнокримінальної спрямованості, зокрема крадіжкам із квартир громадян.

**Список використаних джерел:** 1. Глушков В. О. Актуальні проблеми правового регулювання оперативно-розшукової діяльності у зв'язку із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу / В. О. Глушков //

Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 27 верес. 2013 р.). – Д. : ДДУВС, 2013. – С. 45–48. 2. Юрченко О. М. Проблеми та наслідки поєднання оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної функцій у досудовому розслідуванні / О. М. Юрченко // Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 27 верес. 2013 р.). – Д. : ДДУВС, 2013. – С. 6–9. 3. Сташак М. В. Проблемні аспекти застосування негласних слідчих (розшукових) дій оперативними підрозділами ОВС України / М. В. Сташак, Л. А. Мазур // Митна справа. – 2012. – № 6 (84). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 85–89. 4. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. 5. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

Надійшла до редколегії 06.12.2013



**Ганжа О. О. Проблемные аспекты противодействия оперативными подразделениями ОВС Украины деятельности организованных групп, которые готовят совершение краж из квартир граждан**

*Приведены проблемные аспекты Уголовного процессуального кодекса Украины, негативно влияющие на процесс противодействия оперативными подразделениями ОВД Украины преступлениям общеуголовной направленности, в частности кражам из квартир граждан. Поданы предложения и рекомендации по их устранению. Результатом исследования стал вывод автора о том, что действующее уголовное процессуальное законодательство находится ещё в стадии апробации и адаптации, а потому учёные и практики должны активно приобщаться к его усовершенствованию с целью повышения эффективности процесса противодействия преступлениям общеуголовной направленности, в частности кражам из квартир.*

**Ключевые слова:** Уголовный процессуальный кодекс Украины, досудебное расследование, уголовное производство, негласное следственное (розыскное) действие, следователь, суд.

**Hanzha O. O. Problem aspects of counteracting by operative police departments to organized groups' activity preparing larcenies from citizens' apartments**

*Problem aspects of the Criminal Procedural Code of Ukraine, which negatively influence on the process of counteracting by operative police departments to crimes of general criminal orientation, namely larcenies from citizens' apartments, are presented in the article. Offers and recommendations concerning their elimination are given. The result of the research is the author's conclusion that the current criminal*

*procedural legislation is still in the stage of approbation and adaptation. That's why scholars and practitioners should participate in its improvement in order to increase the effectiveness of counteracting crimes of general criminal orientation, namely larcenies from citizens' apartments.*

*The subject and theme of the paper are problem aspects of counteracting by operative police departments to organized groups' activity preparing larcenies from citizens' apartments. The objective is to identify problem aspects of counteracting by operative police departments to organized groups' activity preparing larcenies from citizens' apartments and providing propositions to eliminate them. Methods of the research are Comparative, formal and logic. The relevance of the paper is defined by the novelty and insufficient elaboration in theory and practice of operative and search activity of the problems of counteracting by operative police departments to organized groups' activity preparing larcenies from citizens' apartments. Results of the research are expressed in the analysis and comparison of works of foreign and domestic scientists from various areas of law. The area of implementation is criminal procedural activity, operative and search activity, criminalistics. The practical value of the paper is that some provisions of the article may be used in preparing alterations to the criminal procedure legislation as well as writing monographs and textbooks.*

**Keywords:** Criminal Procedural Code of Ukraine, pre-trial investigation, criminal proceedings, secret investigative (search) action, investigator, court, investigating judge.



УДК 343.976

**Д. О. Назаренко**

### **КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ РИС НАРКОЗАЛЕЖНИХ**

*Розглянуто проблеми протидії наркотизації як фоновому для злочинності явищу. Переважна більшість наркозалежних – незайняті працею та навчанням повнолітні особи чоловічої статі з переважанням 18–35-річної вікової групи. На підставі узагальнення результатів тестування наркозалежних доведено, що серед їх морально-психологічних рис переважають егоцентризм, соціально-психологічна дезадаптація, відчуження, розлади соціально-психологічної ідентифікації особи, десоматизація, гіпоаутогнозія, пригніченість, тривожність, синдроми зміненої реактивності, психічної й фізичної залежності, знижена стійкість до емоційних навантажень, підвищена агресивність. Обґрунтовано їх криміногенне значення.*

**Ключові слова:** наркотизація, злочинність, фонове явище, особистість, залежність, криміногенна детермінація.

Наркотизація – комплексна медико-соціальна проблема, яка має безпосереднє криміногенне значення. Відповідно до Всесвітньої доповіді з питань наркотиків ООН 2013 року у всьому світі хоча б один раз заборонені наркотичні речовини вживали близько 211 млн осіб, або 4,8 % населення у віці від 15 до 64 років. З них –

біля 14 млн осіб вживали наркотичні засоби внутрієнно [1, р. IX]. За оцінками Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркоманії, в Європейському Союзі щодня або майже щодня канабіс вживають біля 4 млн осіб, 12 млн осіб хоча б раз у житті вживали кокаїн, 11 млн – амфетаміни, а 9,5 млн – екстазі [2]. Не менш гостро наркотична ситуація складається, зокрема, й в Україні, що, звичайно, не може не турбувати прогресивну громадськість, для якої доля майбутніх поколінь – не байдужа. Не втратила своєї актуальності у зв'язку з цим і висловлена у Всесвітній доповіді з питань наркотиків ООН 2008 року думка про те, що контроль над обігом наркотиків має розглядатися у нерозривній зв'язці з проблемами боротьби зі злочинністю в цілому, а також встановлення верховенства права, усунення зв'язку між наркобізнесом, організованою злочинністю, корупцією та тероризмом [3, р. 7]. І в цьому контексті вивчення особистості наркозалежного є невід'ємним елементом формування повноцінної стратегії протидії наркотизації та пов'язаних з нею злочинності.

Кримінологічним проблемам протидії наркотизації були присвячені праці Ю. В. Александрова, Ю. М. Антоняна, І. В. Баклана, В. С. Батиргарєєвої, С. В. Бородіна, А. А. Габіані, М. П. Горобєва, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, А. П. Закалюка, В. В. Князева, Н. Ф. Кузнєцової, І. П. Лановенка, Т. В. Родіонової, І. П. Руценка, В. П. Сальнікова, Є. Г. Самовичева, С. В. Степашина, Н. В. Тарасової та ін. Визнаючи в цілому суттєвий внесок у розробку вказаної проблематики, слід все ж зауважити на відсутності комплексної кримінологічної характеристики особистості наркозалежного, чим і зумовлюється актуальність теми цієї статті.

*Метою статті* є надання характеристики кримінологічно значущим рисам наркозалежних та доповнення, таким чином, кримінологічної характеристики наркотизації як фонового для злочинності явища.

Дослідження особистісних характеристик осіб, хворих на наркоманію, та тих, що допускають немедичне вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, виявляє такі особливості.

Переважає більшість наркозалежних (99,3 %), що перебувають на обліках у наркологічних диспансерах – повнолітні особи. Частка неповнолітніх, відповідно, складає близько 0,7 %, що не в повній мірі відповідає віковій градації осіб, які вчинили злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів. (2,8 % неповнолітніх проти 97,2 % повнолітніх). Останнє може бути пояснене кримінально-правовою диференціацією злочинів вказаної групи, яка охоплює і злочинні діяння, пов'язані з метою збуту, а не особистого споживання наведених вище речовин. Вказане співвідношення не співпадає також і з віковою диференціацією у структурі загальної злочинності, в якій

частка неповнолітніх традиційно складає біля 11 %. Це можна обґрунтувати тим, що на період неповноліття, як правило, припадає перший досвід уживання наркотичних засобів, психотропних речовин; контроль з боку освітніх закладів, сімейного оточення стримує можливість їх надмірного вживання, і ризик захворювання на наркоманію виявляється відносно невисоким. Водночас же час продовжування немедициного вживання наркотичних засобів після досягнення повноліття через послаблення соціального контролю різко збільшує імовірність появи стійкої наркотичної залежності та, як наслідок, деформованих особистісних і матеріальних потреб, шляхи задоволення яких або прямо підпадають під ознаки злочинів, або межують з ними.

Деталізації вікової градації осіб, що перебувають на обліках у наркологічних диспансерах, засвідчують, що переважаючою групою є 18–35-річні особи (83 %). Особи віком від 30 до 60 років відповідно складають 16,3 % від всіх офіційно зареєстрованих наркозалежних. Переважання молоді у структурі осіб, що допускають немедицине вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, зумовлене кількома факторами. По-перше, саме ця вікова група є найбільш соціально та, зокрема, й кримінально активною. Природна пасіонарність молодих людей, що накладається на ситуацію існуючих проблем з працевлаштуванням, доступу до освіти у поєднанні з психофізіологічними віковими особливостями, є джерелом максималізму, навіюваності, конформізму, незадоволеності існуючим особистим соціальним положенням і соціальною реальністю в цілому, прагненням закритися від неї, а також фрустраційних й деяких інших девіантогенних станів, пов'язаних із указаними обставинами, потенційно конфліктними установками інтеріоризації. По-друге, слід також приймати до уваги і відносну нетривалість життя наркозалежних, що об'єктивно зменшує частку старшої вікової групи. Так, лише 2 % наркоманів виліковуються, інші 98 % – помирають, в основному до 30-річного віку [4]. Водночас кількість осіб, у яких вперше офіційно діагностується наркоманія (токсикоманія) та які належать до вікової групи 30–60 років, у п'ять разів нижче за аналогічний показники молодіжної частки наркозалежних (18–35 років).

Однак, не дивлячись на наведений віковий розподіл наркозалежних, треба відмітити, що дані ініціативних кримінологічних, а також соціологічних досліджень, що періодично проводяться неурядовими організаціями в Україні, недвозначно свідчать про наявність усталеної тенденції до омолодження наркотизації. Зокрема, починаючи з 2001 року частка хворих на наркоманію серед неповнолітніх збільшилася майже у 8 разів [5, с. 17].

Аналіз результатів реалізації дослідницького проекту «Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти» (2010 рік) в Україні виявляє такі особливості. 9 % осіб віком 15–34

роки мали досвід вживання будь-яких наркотичних речовин протягом життя. Найбільш поширеною речовиною є марихуана або гашиш – її вживали 8 % осіб. Екстазі вживали 2 %. Перше вживання наркотичних речовин у 32 % респондентів відбулось у віці 12–16 років, ще у 32 % – від 17 до 18 років, а у віці 19–28 років – 30 % молодих людей [6, с. 4].

Окремо варто звернути увагу на проведення трьох хвиль опитування міжнародного дослідницького проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» – HBSC4 (2002 р. – 5267 осіб; 2006 р. – 6535 осіб, 2010 р. – 10343 особи). В дослідженні запитання щодо досвіду вживання наркотичних речовин, а саме марихуани або гашишу, ставилось для учнів 15–17 років (з 10-го класу загальноосвітньої школи). Результати показують, що 16 % всіх учнів в своєму житті мали досвід вживання марихуани або гашишу. Цей показник суттєво підвищується серед студентів професійно-технічних навчальних закладів (22 %), порівняно з загальноосвітніми школами (10 %), та знаходиться на одному рівні зі студентами ВНЗ I–II (19 %) та III–IV рівнів акредитації (22 %) [6, с. 5]. Зазначені обставини наочно засвідчують вкрай негативний стан справ із профілактичною роботою в системі закладів освіти, на чому вище ми вже зауважували.

Статевий розподіл осіб, що перебувають на обліках у наркологічних диспансерах, засвідчує на користь перевагу чоловіків – 72 % проти 28 % жінок. Водночас слід наголосити на зворотному відношенні кількості чоловічого та жіночого населення в Україні, яке становить 46,3 % проти 53,7 % відповідно. З цього випливає, що коефіцієнт наркотичної активності чоловіків приблизно в 5 разів перевищує аналогічний показник у проекції на жіночу частину населення нашої держави, що в цілому відповідає аналогічному співвідношенню чоловічої й жіночої кримінальної активності. Зокрема, відсоток злочинців жіночої статі в різні періоди у п'ятнадцятирічній ретроспективі коливається в межах 17,5–23 % без чітко усталеної тенденції. В цьому аспекті досліджуваної проблематики виявляються додаткові аргументи на користь позиції щодо принципово однорідної феноменологічної природи наркотизації як асоціального фону злочинності та власне злочинності, які є асоціальними явищами, що відтворюються паралельно та не обмежуються виключно обумовлюючими зв'язками. У найбільш масштабних рисах вони демонструють ідентичні реакції на зміни базових детермінант, що традиційно у вітчизняній кримінології визнаються криміногенними.

Щодо соціальної характеристики наркозалежних, то слід перш за все наголосити на співвідношенні некваліфікованих робітників зі службовцями у структурі наркотизації, що становить 11 до 1 відповідно. Такий розподіл може бути пояснений різницею в освітньому рівні, характері професійно зумовлених та побутових соціальних зв'язків.

Приблизно 74,8 % із всіх осіб, що перебувають на обліку в ОВС за неmedичне вживання наркотичних засобів, на момент постановки їх на облік ніде не навчалися та не працювали. В цьому контексті цікаво відмітити, що цей показник практично співпадає з часткою осіб у структурі загальної злочинності в Україні, які на момент вчинення злочину не працювали (в тому числі й безробітні) та не навчалися. Частка таких осіб за останні 10 років залишається відносно сталою та коливається в межах від 72,5 до 75,4 %. Ця обставина наочно засвідчує принципову єдність численних факторів криміногенної детермінації та детермінації наркотизації, серед яких, зокрема, й не зайняття соціально корисним видом діяльності. В цьому аспекті також простежується і зв'язок наркотизації зі злочинністю як її асоціального фону.

Ведучи мову про морально-психологічні та психічні якості наркозалежних осіб, то вони, звичайно, не можуть бути зведені до абсолютно монолітного переліку, а залежать від віку наркомана, стадії захворювання, наявності чи відсутності лікування, кримінального стажу, особливостей процесу соціалізації й найближчого побутового оточення тощо. Водночас здійснене нами опитування 450 лікарів-наркологів, а також проведені психологічні тестування 1230 осіб, які перебувають на обліках ОВС вказаних областей за неmedичне вживання наркотичних засобів (з використанням тесту-опитувальника Фурмана «Чи адаптований я до життя», особистісних опитувальників Кеттела та Басса-Даркі, методик діагностики ворожості й агресивності Кука – Медлей, Ільїна – Ковальова, діагностики самооцінки мотивації схвалення за шкалою Марлоу – Крауна), дозволяє виділити такі спільні риси осіб, хворих на наркоманію та токсикоманію, а також осіб, які допускають неmedичне вживання наркотичних засобів та поставлені на вказаний облік:

1) *егоцентризм і соціально-психологічна дезадаптація*. Під дезадаптацією у психології зазвичай розуміють процес дисгармонійного розвитку особистості, коли виникає неузгодженість цілей і результатів, коли вона стає джерелом психічної напруги, внутрішнього дискомфорту, нестабільності перебігу психічних процесів (А. В. Фурман) [7, с. 47]; соціально-психологічний процес, що характеризується неадекватністю комунікативних навичок та дезорганізацією поведінки, невпевненістю у власних силах і недовірливим внутрішньоособистісним відношенням (Н. І. Сарджвеладзе) [8, с. 31]. На думку К. Р. Роджерса, психологічна дезадаптація виражається у процесі невідповідності між «Я-структурою» особистості і досвідом. Особистість сприймає, зокрема, себе та свої стосунки з людьми і явищами у своєму оточенні так, щоб це відповідало її «Я-структурі». Тому особа схильна до заперечень або спотворення будь-якого переживання, що не відповідає її теперішньому «Я-образу», оскільки свідомість відчуває тривогу, загрозу, розлад

[9, с. 61, 62]. Аналіз наведених особистісних характеристик, які наповнюють зміст психологічної адаптації, виявляє їх в цілком адаптивну екстрапольованість на площину криміногенних рис, у зв'язку з чим маємо змогу констатувати, що набуття вказаних якостей значно підвищує ризик вчинення злочину. Так, наприклад, А. Є. Личко цілком справедливо, на наше переконання, напряму пов'язує розлади у структурі «Я-образу» з девіантною поведінкою [10, с. 35–37]. Не вдаючись, однак, до ґрунтовного аналізу наведених характеристик, зауважимо, що дезадаптація психологічна детермінує дезадаптацію соціальну: через порушення механізмів соціально-психологічної ідентифікації, групової приналежності відбувається розрив соціально корисних зв'язків (сімейних, трудових, у навчанні, в найближчому побутовому оточенні тощо), а виникаючі проблемні ситуації в умовах зміщення базових параметрів установочної системи координат вирішуються неадекватними способами що, звичайно, є потужним девіантогенним, в тому числі й криміногенним, фактором. Останній додатково загострюється егоцентричними тенденціями суб'єкта, які були виявлені у 62,3 % опитаних наркозалежних, що може бути пояснене аддиктивним станом та відповідною ієрархією потреб;

2) *соціально-психологічне відчуження*, що є наслідком дезадаптації. Соціальне середовище для більшості з наркозалежних відчувається чужорідним, ворожим. Розрив соціально корисних зв'язків, кримінальне переслідування незаконного придбання, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, відомі об'єктивні й суб'єктивні труднощі з працевлаштуванням, відносинами з представниками протилежної статі, найближчим побутовим оточенням зумовляють відчуження наркозалежних, їх тяжіння один до одного, укріплення окремих субкультурних характеристик. Окремо слід наголосити й на стигматизації вказаної категорії осіб. Зокрема, наркозалежні потрапляють до числа осіб, щодо яких здійснюються первинні оперативно-розшукові заходи працівниками ОВС у зв'язку з учиненням злочинів корисливої спрямованості на території обслуговування; до них сформоване усталене відношення в суспільстві в цілому, існують і специфічні принизливі позначення;

3) *розлади соціально-психологічної ідентифікації особи, десоматизація та гіпоаутогнозія*. Ця особистісна якість тісно пов'язана з попередньою та обумовлена нею. Згідно з визнаною в психологічній науці класифікацією потреб А. Маслоу однією з базових потреб будь-якої людини є потреба в приналежності, що реалізується в ідентифікації (як правило, неусвідомленої) себе з певною групою, перейняття на себе її ознак, здобутків. Відчуження ж спричиняє розрив індивідуально-групових зв'язків особистості. Відтак фіксується й послаблене відчуття патріотизму, психоемоційних зв'язків із членами сім'ї, незацікавленості у громадському житті, масових



культурних заходах тощо, що загострює в цілому нігілістичне відношення до державно-правових інституцій, зневажливе ставлення до прав і свобод, законних інтересів інших громадян, державних і суспільних інтересів.

Приблизно у одного з десяти наркозалежних діагностується також й десоматизація та/або гіпоаутогнозія – послаблені тілесні відчуття, деформованість суб'єктивного сприйняття зовнішнього світу (простору, часу), власного «Я»;

4) *пригніченість та тривожність*, що є наслідком пониженого рівня гормонів ендорфінової групи, зниженої серотонінергічної активності і незадоволеності власним соціальним становищем. Як відомо, гормони ендорфінової групи суттєво впливають на психоемоційні процеси в організмі. Їх ще називають «гормонами щастя». Ця група поліпептидних хімічних сполук, які природним шляхом виробляються в корі головного мозку (гіпофізом), за структурою виявляє навіть схожість з опіатами. Належний рівень їх продукування є запорукою оптимістичного налаштування, загальновисокого рівня працездатності, комунікабельності, зацікавленості в особистісній реалізації. Натомість їх нестача викликає стани фрустрації, депривації, депресії, невдоволення своїм положенням та станом речей загалом.

Зниження рівня вказаних гормонів може бути як вродженим, так і набутим. Як відмічають лікарі-наркологи, у осіб, які мають вроджені нейроендокринні вади вказаної групи, схильність до вживання наркотичних засобів та алкогольних напоїв на порядок вища, ніж у осіб, які не мають вказаних вад. Відтак вони складають групу ризику захворювання на наркоманію та алкоголізм. Тому вчасна діагностика й медична корекція здатні істотно знизити імовірність наркотизації (алкоголізації) значної кількості населення;

5) *синдроми зміненої реактивності, психічної й фізичної залежності*. Синдром зміненої реактивності передбачає звикання організму до зміненого порядку й інтенсивності метаболізму; психоактивна речовина стає невід'ємним елементом обміну речовин. Поступово виникає необхідність прогресивного збільшення дози для отримання ефекту, який спочатку досягався застосуванням менших доз;

6) *знижена стійкість до емоційних навантажень та підвищена агресивність*. Перша із вказаних якостей, власне кажучи, нерідко стає провокуючим фактором на шляху до початку вживання наркотичних засобів. У момент стикання з конфліктними ситуаціями відбувається намагання закритись від них, не брати в них участі, «втекти» від обтяжливої реальності. В подальшому ця особистісна характеристика загострюється, і будь-які емоційно забарвлені життєві труднощі (сімейні конфлікти, втрата роботи, сварки з близькими особами тощо) блокуються доведенням до стану наркотичного сп'яніння. Неможливість же з тих чи інших вжити наркотичні засоби апріорі викликає психологічну депривацію, залишає особу один

на один з конфліктом, вирішити який соціально адекватним шляхом вона не спроможна, що й обумовлює підвищену агресивність. Такі стани характерні, зокрема, в ситуаціях учинення наркозалежними агресивно-насильницьких злочинів. Крім того, наявність труднощів з придбанням і вживанням наркотичних засобів обтяжена особистісною фізичною та психічною залежністю, впливає на мотиваційну сферу діяльності, в якій відбувається домінування мотивів заміщення. Предметно не позначене джерело агресії (ситуація відсутності наркотичних засобів, що супроводжується психофізіологічними стражданнями) набуває предметних контурів у залежності від елементів зовнішньої обстановки та втілюється у насильницьких діях відповідного кримінально-правового значення: вбивства, тілесні ушкодження, хуліганства тощо.

Таким чином, виявлені риси особистості наркозалежної особи підтверджують природу наркотизації як асоціального фону злочинності: окрім особистісної деградації, поширення в суспільстві морально засуджуваних форм поведінки наркотизації живить детермінаційний комплекс злочинності та має з останнім безпосередні зв'язки.

**Список використаних джерел:** 1. World Drug Report 2013 [Електронний ресурс] / United Nations Office of Drugs and Crime. – New York : United Nations, 2013. – XIV, 115 p. : Annex. – Режим доступу: [http://www.unodc.org/unodc/secured/wdr/wdr2013/World\\_Drug\\_Report\\_2013.pdf](http://www.unodc.org/unodc/secured/wdr/wdr2013/World_Drug_Report_2013.pdf). 2. Гриненко І. Міжнародне співробітництво у сфері контролю над обігом наркотиків – перспективний напрямок реалізації політики євроінтеграції / І. Гриненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mif-ua.com/archive/article/11784>. 3. World Drug Report 2008 [Електронний ресурс] / United Nations Office of Drugs and Crime. – New York : United Nations, 2008. – 303 p. – Режим доступу: [http://www.unodc.org/documents/wdr/WDR\\_2008/WDR\\_2008\\_eng\\_web.pdf](http://www.unodc.org/documents/wdr/WDR_2008/WDR_2008_eng_web.pdf). 4. Наркоманія – чума XXI століття : Інформаційний показник ДОНМБ / укл. Н. П. Король. – 2010. – Вип. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medlib.dp.gov.ua/Показчик.doc>. 5. Баклан І. В. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що вчиняються неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Баклан Ірина Валентинівна. – Д., 2007. – 272 с. 6. Зріз наркотичної ситуації в Україні (дані 2011 року). – К. : Укр. мед. та моніторинг. центр з алкоголю та наркотиків МОЗ України, 2012. – 26 с. 7. Фурман А. Психологія «Я – концепції» : навч. посіб. / А. Фурман, О. Гуменюк. – Тернопіль : Новий Світ – 2000, 2006. – 360 с. 8. Сарджвеладзе Н. И. Личность и её взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Ин-т психологии АН ГССР, 1989. – 103 с. 9. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 480 с. 10. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – СПб. : Речь, 2010. – 256 с.

*Надійшла до редколегії 19.12.2013*



## Назаренко Д. А. Криминологический анализ личностных качеств наркозависимых

*Рассмотрены проблемы противодействия наркотизации как фоновому для преступности явлению. Подавляющее большинство наркозависимых – незанятые трудом и учебой совершеннолетние лица мужского пола с преобладанием 18–35-летней возрастной группы. На основании обобщения результатов тестирования наркозависимых доказано, что среди их морально-психологических черт преобладают эгоцентризм, социально-психологическая дезадаптация, отчуждение, расстройства социально-психологической идентификации личности, десоматизация, гипоаутогнозия, подавленность, тревожность, синдромы измененной реактивности, психической и физической зависимости, пониженная устойчивость к эмоциональным нагрузкам, повышенная агрессивность. Обосновано их криминогенное значение.*

**Ключевые слова:** наркотизация, преступность, фоновое явление, личность, зависимость, криминогенная детерминация.

## Nazarenko D. O. Criminological analysis of addicts' personality

*The article is devoted to the problems of drug addiction's counteraction as a background phenomenon for the delinquency. The majority of addicts are unemployed adult males of 18–35 age group. Basing on summarizing the results of testing drug users it is proved that egocentrism, social and psychological maladjustment, alienation, social and psychological disorders in identification, desomatization, hypoautognosis, depression, anxiety, altered reactivity syndromes, psychological and physical dependence, reduced resistance to emotional stress, increased aggressiveness predominate among their moral and psychological traits. It is proved that psychological maladjustment determines social one through the contravention of social and psychological identity's mechanisms, group membership. There is a gap in socially useful links, and the emerging problem situations in terms of displacement of the basic parameters of adjusting coordinate system are solved by inadequate means that is a powerful deviation, including criminogenic, factor. The author provides arguments that the gap in socially useful links, prosecution of illicit drug and psychotropic substances trafficking, difficulties with employment, relations with the opposite sex, the closest domestic environment determine the following criminogenic phenomenon like exclusion and social stigma. Social and psychological disorders in identification exacerbate nihilistic attitude toward state and legal institutions, disregard for human rights and freedoms and lawful interests of other citizens, strengthen anti-producing social orientation of an individual. Anxiety syndromes of altered reactivity, physical and psychological dependence are sources of increased aggressiveness and propensity for violent crimes.*

**Keywords:** drug addiction, delinquency, background phenomenon, individual, dependence, criminal determination.



УДК 343.98.06(477)

**А. В. Настенко**

## **НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗАСАД ПРОТИДІЇ ОДЕРЖАННЮ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН**

*Наведено характеристику правових актів, які становлять нормативні засади діяльності оперативних підрозділів ОВС України щодо виявлення і розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин. Виявлено нормативні прогалини, які негативно впливають на означені види діяльності, та запропоновано можливі шляхи їх усунення.*

**Ключові слова:** Кримінальний процесуальний кодекс України, досудове розслідування, кримінальне провадження, негласна слідча (розшукова) дія, слідчий, суд.

Кожен працівник органів внутрішніх справ повинен дотримуватись суворого правила, яке полягає у неухильному дотриманні чинного законодавства України. Варто відмітити, що діяльність працівників ОВС побудована на юридичних нормах, якими вони мають керуватися. Проте, як свідчить практичний досвід, не всі працівники підрозділів БОЗ МВС України добре володіють знаннями стосовно своїх прав та обов'язків, а переважна більшість стикається з труднощами, зокрема під час виявлення і розслідування працівниками вказаних підрозділів одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин. Цей факт призводить до погіршення оперативної обстановки та зниження авторитету міліції. Один із шляхів вирішення вказаної проблеми полягає у дослідженні та ґрунтовному аналізі всієї нормативної бази України, яка регулює земельні відносини та діяльність підрозділів БОЗ МВС України під час виявлення і розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин.

На наш погляд, спочатку потрібно навести правові засади виявлення і розслідування підрозділами БОЗ МВС України одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин та проаналізувати окремі із них за критеріями важливості та необхідності внесення змін.

Зважаючи на предмет дослідження, вважаємо за необхідне розділити правові норми, що регламентують діяльність підрозділів БОЗ МВС України під час одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин, на дві групи:

1. Законодавчі акти.
2. Підзаконні нормативні акти.

Перша група складається з двох підгруп:

1. Законодавчі акти, які регулюють правові відносини під час виявлення і розслідування підрозділами БОЗ МВС України одержання

неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин в процесі здійснення ОРД вказаними підрозділами.

2. Законодавчі акти, які регулюють правові відносини у сфері земельних відносин.

У першу підгрупу законодавчої групи входять:

1) Основний закон – Конституція України [1];

2) міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України (Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [2], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [3] та ін.);

3) кодифіковані законодавчі акти (Кримінальний кодекс (далі – КК) України [4], Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України [5] та ін.);

4) закони України («Про міліцію» [6], «Про оперативно-розшукову діяльність» [7], «Про прокуратуру» [8] та ін.).

До другої підгрупи законодавчої групи відносяться:

1) Основний закон – Конституція України [1];

2) міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України (Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [2], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [3] та ін.);

3) Кодифіковані акти (Земельний кодекс України [9], Лісовий кодекс України [10] та ін.);

4) закони України («Про охорону культурної спадщини» [11], «Про Державний земельний кадастр» [12] та ін.).

До другої групи потрібно віднести підзаконні нормативні акти, які також слід поділити на окремі підгрупи.

До першої підгрупи другої групи слід віднести укази Президента України. До другої підгрупи другої групи доцільно віднести постанови Верховної Ради України. До третьої підгрупи другої групи слід віднести постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. Четверту підгрупу другої групи утворюють міжвідомчі нормативні акти. П'яту підгрупу другої групи складають відомчі нормативні акти.

Далі, зважаючи на предмет дослідження та аналіз емпіричного матеріалу, варто проаналізувати нормативні акти, положення яких містять окремі неточності чи прогалини та в цілому ускладнюють процес виявлення та розслідування підрозділами БОЗ МВС України одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин.

Спочатку розглянемо положення нового Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р., який набрав чинності 20 листопада 2012 р. Так, відомо, що кримінальний процес є основою здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділів БОЗ МВС України під час виявлення та розслідування одержання

неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин. Однак, незважаючи на регламентацію всіх процесів, які мають місце у кримінальному провадженні, у працівників підрозділів БОЗ МВС України на практиці виникають труднощі під час застосування окремих його положень. Так, у ч. 1 ст. 247 КПК України «Слідчий суддя, який здійснює розгляд клопотань щодо негласних слідчих (розшукових) дій» зазначено, що розгляд клопотань, який віднесений згідно з положеннями глави 21 до повноважень слідчого судді, здійснюється головою чи за його визначенням іншим суддею Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування [5]. Проте, як свідчить практичний досвід працівників підрозділів БОЗ МВС України, у більшості випадків під час документування злочинної діяльності особи в рамках кримінального провадження чи оперативно-розшукової справи, фігурантом якої є високопосадовець, імовірність розголошення відомостей суддями апеляційного суду про проведення негласних слідчих (розшукових) дій становить приблизно 63 %. Це свідчить про корупційні, дружні та ділові зв'язки верхівки влади між собою на певній території, а особливо у малонаселених регіонах. У зв'язку з цим для запобігання загрози інтересам кримінального провадження, зібрання повних та достовірних відомостей за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій з метою документування злочинних дій високопосадовців пропонуємо доповнити ст. 247 КПК України ч. 2 та викласти її у такій редакції: «За наявності даних стосовно негативно впливу на результати кримінального провадження, розгляд клопотань, передбачених у ч. 1 ст. 247 КПК України, може здійснюватися слідчим-суддею, у межах територіальної юрисдикції якого не знаходиться орган досудового розслідування». На нашу думку, ці зміни позитивно вплинуть на результат проведення негласних слідчих (розшукових) дій шляхом унеможливлення витоку конфіденційної інформації та більш ефективного збору доказів злочинної діяльності осіб.

Далі перейдемо до розгляду не менш важливого нормативного акта – Земельного кодексу України, який регулює земельні правовідносини та безпосередньо використовується працівниками БОЗ під час виявлення та розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин.

Так, положення ч. 4 ст. 116 Земельного кодексу України «Підстави набуття права на землю із земель державної та комунальної власності» визначає, що передача земельних ділянок безплатно у власність громадян у межах норм, визначених цим Кодексом, провадиться один раз по кожному виду використання [9].

Варто зазначити, що положеннями Земельного кодексу України від 18.12.1990 було передбачено надання безплатно у власність

земельних ділянок для ведення підсобного господарства [13]. Проте після прийняття нового Земельного кодексу України від 25.10.2001 термін «підсобне господарство» було замінено на «особисте селянське господарство». У зв'язку з цим громадяни в порушення норми, передбаченої ч. 4 ст. 116 Кодексу, після отримання безоплатно у власність земельної ділянки для ведення підсобного господарства почали подавати заяви на отримання земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства, що грубо порушує вимогу щодо передачі ділянок безоплатно у власність громадян *один раз* за кожним видом використання. Відповідно до листа Державного комітету України по земельних ресурсах № 14-22-4/2080 від 05.04.2002 поняття «особисте підсобне господарство» (ст. 56 Земельного кодексу України від 18.12.1990) та «особисте селянське господарство» (ст. 33 Земельного кодексу України від 25.10.2001) за змістом тотожні [14].

Земельна ділянка надається для ведення особистого селянського господарства, тобто для вирощування сільськогосподарської продукції та забезпечення кормами власної худоби та птиці. Ведення такого господарства здійснюється без створення юридичної особи і спрямоване переважно на забезпечення власних потреб членів особистого селянського господарства у сільськогосподарській продукції [14].

Таким чином, викладене свідчить про необхідність доповнення ст. 116 Земельного кодексу України ч. 6 у такій редакції: «Громадяни, які раніше безоплатно (до набрання чинності цього Кодексу) отримали земельну ділянку для ведення підсобного господарства, не мають права на отримання безоплатно у власність земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства».

Вартий уваги і Закон України «Про Державний земельний кадастр», який необхідно розглянути. На нашу думку, останнім часом зміни, які відбулись у чинному тепер законодавстві, все більше обмежують права оперативних працівників ОВС. Як приклад, результати анкетування вказаних працівників свідчать про ненадання відомостей на запити суб'єктами, які здійснюють діяльність у сфері земельних відносин, зокрема із Державного земельного кадастру. Через це постає потреба у внесенні змін до ст. 38 Закону України «Про Державний земельний кадастр» (Порядок користування відомостями Державного земельного кадастру) [12].

Отже, для уникнення ситуацій, які ускладнюють роботу підрозділів БОЗ МВС України під час виявлення і розслідування одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин, вважаємо за доцільне абз. 4 п. 5 ст. 38 Закону України «Про Державний земельний кадастр» викласти у такій редакції: «Органи державної влади, органи місцевого самоврядування та правоохоронні органи для реалізації своїх повноважень, визначених законом».

Далі варто перейти до розгляду законодавчих актів, які регулюють правові відносини під час виявлення і розслідування підрозділами БОЗ МВС України одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин в процесі здійснення ОРД підрозділами БОЗ МВС України. Як свідчать результати анкетування працівників підрозділів БОЗ МВС України, найбільшої уваги науковців та внесення відповідних корективів потребують такі нормативні акти, як закони України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Першим необхідно розглянути Закон України «Про міліцію». За результатами анкетування, все частіше трапляються випадки, коли організації, підприємства та установи, незалежно від форми власності, не надають інформації на запити працівників органів внутрішніх справ, ігноруючи вимоги п. 17 ст. 11 Закону України «Про міліцію», яка передбачає право міліції одержувати безперешкодно і безоплатно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян на письмовий запит відомості (в тому числі й ті, що становлять комерційну та банківську таємницю), необхідні у справах про злочини, що знаходяться у провадженні міліції.

Так, значна частина організацій, підприємств і установ різних форм власності мотивують ненадання відомостей, які передбачені у запиті оперативних підрозділів ОВС (зокрема БОЗ МВС України), тим, що відсутні посилання на відкрите кримінальне провадження чи заведену оперативно-розшукову справу. Проте специфіка діяльності підрозділів БОЗ МВС України часто не дозволяє розголошувати факт наявності оперативно-розшукової справи чи кримінального провадження, тому що іноді необхідно зібрати конспіративно первинну оперативну інформацію та провести її перевірку для здійснення подальших процесуальних дій. У зв'язку з цим вважаємо за потрібне редагувати перше речення п. 17 ст. 11 Закону України «Про міліцію» таким чином: «Одержувати безперешкодно і безоплатно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян на письмовий запит відомості (в тому числі й ті, що становлять комерційну та банківську таємницю), необхідні для виявлення, попередження і розслідування злочинів».

Далі розглянемо проблемні положення Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Так, в ч. 2 ст. 7 цього законодавчого акта зазначено, що у разі виявлення ознак злочину, оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом



України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України [7]. Проте, як свідчить практичний досвід, залишається не визначеним законодавцем поняття «невідкладно» та незрозуміло, яким чином направляти зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп. Також у ч. 3 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначено, що у разі якщо ознаки злочину виявлені під час проведення оперативно-розшукових заходів, що тривають і припинення яких може негативно вплинути на результати кримінального провадження, підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, повідомляє відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчує проведення оперативно-розшукового заходу, після чого направляє зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування [7]. Однак, як свідчать результати вивченого емпіричного матеріалу, більшість працівників БОЗ МВС України вказали на доцільність подальшого продовження оперативно-розшукових заходів паралельно із відкриттям кримінального провадження та проведенням слідчих (розшукових) дій.

У зв'язку з викладеним пропонуємо ч. 2 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» викласти у новій редакції: «У разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, зобов'язаний протягом доби письмово повідомити про це орган досудового розслідування та прокурора для початку та здійснення досудового розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, без припинення проведення оперативно-розшукових заходів». У зв'язку з наведеною пропозицією ч. 3 ст. 7 необхідно виключити, оскільки вона втрачає актуальність.

У свою чергу виникають труднощі, пов'язані зі збереженням інформації щодо осіб, дії яких документуються в рамках оперативно-розшукової справи або кримінального провадження під час отримання дозволу на проведення оперативно-розшукових заходів. Через це постає необхідність у доповненні ч. 3 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» третім реченням такого змісту: «За наявності даних стосовно негативного впливу на результати кримінального провадження розгляд клопотань, передбачених у ч. 1 ст. 247 КПК України, може здійснюватися слідчим суддею, у межах територіальної юрисдикції якого не знаходиться орган досудового розслідування».

Далі слід розглянути положення Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Як свідчить аналіз практики та теорії ОРД, по-перше, потребує доповнення ч. 1 ст. 2 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» абзацем 3 такого змісту: «попередження створення та діяльності різних видів організованої злочинності». По-друге, необхідно редагувати абз. 4 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» таким чином: «попередження виникнення організованих злочинних угруповань». Таким чином, вважаємо за доцільне замінити термін «запобігання» на «попередження» у зв'язку з тим, що у цьому Законі визначено лише один із трьох можливих напрямів попередження виникнення і діяльності організованої злочинності – запобігання. Водночас останні наукові роботи [15; 16] доводять, що термін «попередження» набагато ширший за значенням, через що постає потреба у внесенні зазначених нами корективів.

Далі розглянемо міжвідомчі та відомчі нормативні акти, а саме наказ МВС та СБУ від 10.06.2011 № 317/235 «Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю» [17] та наказ МВС України від 14.08.2012 № 700 «Про організацію взаємодії органів розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» [18].

Спочатку варто розглянути спільний наказ МВС та СБУ від 10.06.2011 № 317/235, який має важливе значення для процесу протидії злочинам у сфері земельних відносин. Проведеним аналізом емпіричного матеріалу встановлено доцільність доповнення цього наказу пунктом 2.3 у такій редакції: «посилення протидії організованим злочинним угрупованням у земельній сфері». Ці зміни будуть сприяти підвищенню уваги працівників БОЗ МВС України у напрямку протидії злочинам у сфері земельних відносин.

Як свідчить практичний досвід результати нарад та колегій за участю міністра внутрішніх справ України, одним із головних завдань підрозділів БОЗ МВС України є забезпечення максимального відшкодування завданих збитків внаслідок протиправної діяльності організованих груп та злочинних організацій. У зв'язку з цим необхідно редагувати п. 13.3 наказу МВС України від 14.08.2012 № 700, а саме після слів «майна та інших цінностей...» додати «проведену роботу із забезпечення відшкодування завданої шкоди».

Все викладене свідчить про те, що, по-перше, правові засади виявлення і розслідування оперативними підрозділами ОВС України одержання неправомірної вигоди службовою особою у сфері земельних відносин досі ще не достатньо розглянуті, що підтверджується наявністю окремих нормативних прогалин у національному законодавстві, яке регулює правовідносини, які є предметом цього дослідження. По-друге, все наведене вказує на необхідність

придільнення працівниками БОЗ МВС України постійної уваги динамічним змінам у земельному законодавстві, оскільки останні впливають на оперативну обстановку у сфері земельних відносин.

**Список використаних джерел:** 1. Конституція України. – Х. : Одісеї, 2007. – 48 с. 2. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах : ратиф. законом України від 10.11.1994 № 240/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997\\_009](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009). 3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004). 4. Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. 5. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. 6. Про міліцію : закон України від 20.12.1990 № 565-XII // Зібрання законодавства України. – Серія 3. – 2000. – № 1. – Ст. 8. 7. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>. 8. Про прокуратуру : закон України від 05.11.1991 № 1789-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>. 9. Земельний кодекс України. – Х. : Одісеї, 2013. – 128 с. 10. Лісовий кодекс України : закон України від 21.01.1994 № 3852-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>. 11. Про охорону культурної спадщини : закон України від 08.06.2000 № 1805-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>. 12. Про Державний земельний кадастр : закон України від 07.07.2011 № 3613-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>. 13. Земельний кодекс України : закон України від 18.12.1990 № 561-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12>. 14. Щодо тотожності термінів «особисте підсобне господарство» та «особисте селянське господарство» : лист Держ. ком. України по земел. ресурсах від 05.04.2002 № 14-22-4/2080 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.1691.0>. 15. Никифорчук Д. Й. Теоретичні та організаційно-тактичні засади протидії незаконному обігу наркотичних засобів оперативними підрозділами міліції України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Никифорчук Дмитро Йосипович. – К., 2010. – 36 с. 16. Шендрік В. В. Попередження злочинів оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Шендрік Владислав Володимирович. – Х., 2012. – 40 с. 17. Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю : наказ МВС та СБУ від 10.06.2011 № 317/235 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0822-11>. 18. Про організацію взаємодії органів розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14.08.2012 № 700. – Служб. док.

*Надійшла до редколегії 06.12.2013*



### **Настенко А. В. Направления усовершенствования законодательных принципов противодействия получению неправомерной выгоды служебными лицами в сфере земельных отношений**

*Приведена характеристика правовых актов, которые представляют нормативные принципы деятельности оперативных подразделений ОВС Украины относительно выявления и расследования получения неправомерной выгоды служебным лицом в сфере земельных отношений. Выявлены нормативные пробелы, которые негативно влияют на отмеченные виды деятельности, и предложены возможные пути их устранения.*

**Ключевые слова:** Уголовный процессуальный кодекс Украины, досудебное расследование, уголовное производство, негласное следственное (розыскное) действие, следователь, суд.

### **Nastenko A. V. Ways of improving legislative grounds in counteracting obtaining illegal benefit by the officials in the sphere of land relations**

*A description of legal acts that constitute the normative principles of the operational units of Ukrainian police concerning detection and investigation of obtaining illegal benefit by an official in the field of land relations is presented in the article. Regulatory gaps, which negatively influence on the determined activities, are detected and possible ways to eliminate them are suggested.*

*As a result of the research it was established that, firstly, the legal basis of the detection and investigation by the Ukrainian operational police units obtaining illegal benefit by an official in the sphere of land relations are still insufficiently observed, and it is proved by the presence of separate regulatory gaps in the national legislation that regulates legal relations, which are the subject of this research. Secondly, it points at the necessity of paying constant attention to dynamic changes in land legislation by officers of units combating organized crime of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine so far as the latter influence on the operational situation in the sphere of land relations.*

*The subject and the topic of the research are ways of improving legal grounds of counteracting obtaining illegal benefit by the officials in the field of land relations. Objective of the research is to offer propositions and recommendations aimed at improving legal grounds in counteracting obtaining illegal benefit by officials in land relations. Methods of the research are comparative, formal and logic. Relevance of the research is defined by the novelty and insufficiently elaboration in Ukrainian legislation the issues of improving legislation grounds in counteracting obtaining illegal benefit by officials in the field of land relations. Results of the research are expressed in the analysis and comparison of legislative acts, which regulate the counteraction of obtaining illegal benefit by officials in land relations.*

**Keywords:** Criminal Procedural Code of Ukraine, pre-trial investigation, criminal proceedings, secret investigative (search) action, investigator, court, investigative judge.



УДК 343.123.1

**О. С. Омельченко****СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ  
ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ**

*Розглянуто сутність, поняття та ознаки організованої злочинності і на основі аналізу статистичної звітності та наукових досліджень визначено її сучасний стан і динаміку за останні роки, а також надано пропозиції щодо удосконалення заходів протидії організованій злочинності в Україні.*

**Ключові слова:** сучасний стан, поняття, ознаки та динаміка організованої злочинності в Україні, заходи протидії.

Організована злочинна діяльність в Україні у наш час перебуває на якісно новому рівні порівняно з початковим періодом її розвитку. Це не просто новий вид злочинності, а особливе суспільно негативне явище, щільно пов'язане з тіньовою економікою і корупцією. Вона склалася об'єктивно на ґрунті серйозних соціально-економічних, політичних, ідеологічних, моральних, правових та інших проблем, що виникають у суспільстві. Організованій злочинності сприяють глобальні соціально-економічні процеси: урбанізація, міждержавна та міжрегіональна міграція, формування світового інформаційно-культурного простору. Вона є суттєвим чинником посилення соціальної напруженості та дестабілізації суспільних відносин, виникнення деформацій у сфері господарювання, уповільнення темпів економічного розвитку держави. Суттєвим чинником розвитку організованої злочинності є політична нестабільність у суспільстві. Останнім часом в Україні, як і в інших державах колишнього СРСР, з'явилася чимало різноманітних партій і рухів. З одного боку, це об'єктивні суспільні процеси, але з іншого – їх діяльність спрямована на боротьбу за владу будь-якою ціною, забуваючи при цьому, що суспільство розвивається успішно лише тоді, коли воно об'єднане спільною національною ідеєю.

Нинішній стан криміногенної ситуації в державі свідчить про необхідність удосконалення заходів, спрямованих на нейтралізацію впливу чинників, що зумовляють розвиток організованої злочинності.

Що стосується науки, то її внесок у розробку цієї проблематики не можна визнати задовільним, хоча останнім часом намітилися позитивні зрушення. Проблему протидії організованій злочинності в галузі теорії оперативного-розшукової діяльності, кримінального процесу та криміналістики розглядали у своїх працях Л. І. Аркуша, В. М. Варцаба, О. М. Джужа, О. Ф. Долженков, В. О. Коновалова, В. П. Корж, М. В. Корнієнко, Б. В. Щур та ін.

У нормативно-правових актах та науковій літературі дефініції організованої злочинності є досить різноманітними. У Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою

злочинністю» [1] остання визначається як «сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань». У міжнародних правових актах та законодавстві окремих країн вона характеризується як складний вид кримінальної діяльності, що здійснюється у великих масштабах організованими угрупованнями, які мають внутрішню структуру, отримують доходи шляхом створення та експлуатації ринків незаконних товарів і послуг [2].

Окремі науковці під організованою злочинністю розуміють відносно масову групу стійких і керованих об'єднань злочинців, які займаються кримінальною діяльністю у вигляді промислу та створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протиправних засобів, як насильство, залякування, корупція та ін. [3].

На думку М. В. Корнієнка, організована злочинність – це «структурована система злочинних формувань, що характеризується міжрегіональною, у ряді випадків – міжнародною злочинною діяльністю, спрямованою на заняття злочинним бізнесом (наркобізнес, секс-бізнес, нелегальна міграція, торгівля людьми, кіднепінг і т. ін.), яка здійснюється шляхом застосування насильства або без такого для отримання прибутків і надприбутків, використовуючи у своїх інтересах як державні структури, так і інститути громадянського суспільства» [4, с. 114].

Організована злочинна діяльність значною мірою пов'язана з тіншовим сектором економіки України [5; 6, с. 88; 7, с. 445; 8, с. 44]. Вона вбудована у соціальну систему та істотно впливає на інші елементи цієї системи, насамперед – на економіку і політику. Головна мета організованої економічної злочинності – отримання прибутків і надприбутків шляхом здійснення забороненої законодавством діяльності. Організована економічна злочинність – це конгломерат організованих злочинних утворень (угруповань), різних за своєю структурою, кількісним складом, спеціалізацією та масштабами впливу.

Маючи корупційне підживлення, організована злочинність реально загрожує національній безпеці України, впливає практично на всі сфери суспільного життя. На думку науковців [9, с. 301; 10, с. 132], сучасна організована злочинність в економічній сфері має транснаціональний характер. Транснаціональні компанії займаються злочинним бізнесом у різних галузях економіки. Будучи пов'язаними з незаконними операціями з переміщення через державні кордони матеріальних цінностей, що приносять істотну економічну вигоду, ОГ та ЗО, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру інших держав, значні розходження у системах кримінального правосуддя різних країн, сучасні комунікаційні технології, банківські системи електронних розрахунків, проникають у легальну економіку інших країн за допомогою корупції та насильства.

**Мета** цієї публікації обумовлена необхідністю розгляду сучасного стану, ознак та динаміки організованої злочинності в Україні, а також заходів щодо її протидії. Звернення до цього питання продиктоване бажанням на основі проведеного аналізу статистичної звітності МВС України, стану правового регулювання цієї діяльності та наукових досліджень надати обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення діяльності органів внутрішніх справ у напрямку протидії організованій злочинності в державі.

Отже, організована злочинність – це особливе суспільно небезпечне явище, «вершина злочинності». В основі виокремлення цього виду злочинності лежить характер і ступінь взаємодії злочинців під час здійснення протиправної діяльності. Вона відбувається на підставі згуртування осіб, розмежування між ними злочинних ролей, ієрархічності системи взаємовідносин. Чим вищий рівень організованості у групі, тим рельєфніше управлінські функції відмежовуються від виконавських ролей. На сучасному етапі характерними ознаками організованої злочинності виступають:

- наявність елементів вираженої організаційно-управлінської структури, чітка ієрархія, єдині для всіх членів групи норми поведінки, санкції та заохочення;

- законспірований характер злочинної діяльності, загальна мета якої – це отримання значних матеріальних прибутків від тіншового обігу капіталів;

- спроби нейтралізації всіх форм соціального контролю з використанням розвідки та контррозвідки; виявленням планів державних органів, що протидіють злочинності, підкупом працівників правоохоронних органів, проникненням на посади до державних структур;

- наявність великих фондів (як у гривнях, так і в іноземній валюті), що дає можливість вкладати гроші у різні сфери діяльності, у тому числі нелегальні, для отримання надприбутків, контролю відповідних ринків, засобів масової інформації, матеріальної підтримки членів групи та їх родичів, оплати послуг адвокатів тощо;

- розмежування сфер впливу – кооперація організованих злочинних угруповань у різних галузях господарства, створення «чорного ринку» товарів та послуг (незаконний обіг наркотиків і зброї, проституція) [11, с. 86].

Основними видами злочинної діяльності кримінальних угруповань є незаконний обіг наркотиків, зброї, нелегальне ввезення на територію України автотранспортних засобів, порнобізнес й сутенерство, зловживання у сфері приватизації державного майна, банківсько-кредитній системі, фіктивне підприємництво.

Слід також зазначити, що організована злочинність у силу багатьох факторів характеризується високою латентністю, тому офіційна кримінально-правова статистика відображає лише надвдону

частину її айсберга. Для визначення тенденцій розвитку організованої злочинності в Україні важливим є аналіз даних, що відображають її динаміку у статистичних звітах Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства статистики України за трьома основними показниками: а) кількістю виявлених організованих груп та злочинних організацій; б) кількістю осіб, які вчинили злочини у їх складі; в) кількістю злочинів, учинених організованими групами та злочинними організаціями, що були розслідувані органами досудового слідства [12, с. 57].

Аналіз динаміки організованої злочинності в Україні за трьома зазначеними показниками, попри відхилення в окремі роки від основної тенденції, дає можливість виокремити три періоди: 1992–1999 рр., 2000–2006 рр. та 2007–2013 рр.

Перший період (1992–1999 рр.) характеризується постійним і значним зростанням показників організованої злочинності. Кількість виявлених ОГ та ЗО щорічно збільшувалася – з 440 у 1992 р. до 1166 у 1999 р. Збільшення кількості виявлених ОГ та ЗО за цей період відбулося у 2,7 рази, кількість виявлених осіб, які вчинили злочини у складі ОГ та ЗО, – з 2980 до 4673, тобто в 1,6 рази, а кількість злочинів, учинених ОГ та ЗО та розслідуваних органами досудового розслідування, – з 2702 до 9307, тобто у 3,4 рази. Коефіцієнт злочинності у складі ОГ та ЗО на 100 тис. населення України збільшився за цей період з 5,2 до 18,7, тобто у 3,6 рази. Найбільшу кількість корумпованих зв'язків ОГ та ЗО було зареєстровано у 1994 р.: – вона становила 45, а найменшу – у 1999 р. – 14.

Другий період (2000–2006 рр.) характеризується зниженням зазначених показників. Так, наприклад, кількість виявлених ОГ та ЗО зменшилася, порівняно з 1999 р., з 1166 до 466 у 2006 р., тобто на 700, що становить 60 %. Слід зазначити, що з 2003 р. у статистичній звітності окремо виділяються дані щодо виявлених ЗО, кількість яких становила: у 2003 р. – 23, у 2004 р. – 34, у 2005 р. – 21, у 2006 р. – 7. Отже, протягом останніх років 4 % усіх виявлених організованих злочинних угруповань були визначені як злочинні організації.

Протягом третього періоду (2007–2013 рр.), який проаналізуємо більш докладно, аналіз статистичних даних свідчить про нерівномірність поширення організованої злочинності за регіонами України. Виходячи з трьох зазначених показників, можна виділити такі групи регіонів.

*До першої групи слід віднести Донецьку та Дніпропетровську області, в яких зазначені показники майже втричі перевищують середньоукраїнські. Лише у цих двох областях у середньому реєструється 17–19 % усіх проявів організованої злочинності в Україні.*

*До другої групи – Луганську, Харківську, Полтавську, Запорізьку, Одеську області, Автономну Республіку Крим та м. Київ. Зазначені сім регіонів становлять групу з високими значеннями зазначених*



показників, що перевищують середні показники по Україні. На території цих регіонів щорічно реєструють понад 34 % усіх проявів організованої злочинної діяльності в Україні.

*До третьої групи* – Хмельницьку, Закарпатську, Івано-Франківську, Житомирську, Львівську, Сумську, Черкаську, Київську, Тернопільську, Миколаївську, Кіровоградську, Вінницьку, Херсонську області, де впродовж досліджуваного періоду зазначені показники організованої злочинності були нижче за середні по Україні і становили близько 32 % проявів організованої злочинності в Україні.

*До четвертої групи* – Чернігівську, Волинську, Рівненську і Чернівецьку області, де відзначається найнижчий рівень зазначених показників і який становить 7–8 % від усіх проявів організованої злочинності в Україні.

На виконання Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», Національної антикорупційної стратегії на 2011–2015 роки, схваленої Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011, Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2012 р. № 1240, органами і підрозділами внутрішніх справ продовжується вжиття комплексу організаційних і практичних заходів, спрямованих на підвищення ефективності протидії корупції та організованій злочинності.

На території України протягом 2012 р. виявлено 258 організованих груп і злочинних організацій, учасники яких вчинили 2,1 тис. злочинів, що на 29 % менше, ніж протягом аналогічного періоду минулого року. Направлено до суду кримінальні провадження за вчинення 1713 злочинів із ознаками кримінальної корупції, що складає 62,5 % від загальної кількості таких злочинів, виявлених усіма правоохоронними органами (2740), з них 904, або 52,8 %, – одержання хабарів (ст. 368 КК України), 155 – привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України), 239 – зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), 41 – перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України), 72 – службові підроблення (ст. 366 КК України) тощо.

Закінчено також розслідування 23 злочинів за ст. 364-1 КК України, по 5 злочинів – за ст. 365-2 (зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги) та 368-2 (незаконне збагачення) КК України, 71 – за ст. 368-3 (комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), 10 – за ст. 368-4 (підкуп особи, яка надає публічні послуги) КК України. До відповідальності за вчинення цих злочинів притягнуто 1291 особу, у тому числі 718 – за хабарництво (або 55,6 %), з них 222 державних службовця (140 – за отримання неправомірної винагороди), 84 – інші службові особи

держадміністрацій (49 – за хабарництво), 30 місцевих депутатів (13 – за хабарництво), 190 посадових осіб місцевого самоврядування (94 – за хабарництво) та 15 професійних суддів (10 – за хабарництво), а також працівників податкової (33), митної (17), прикордонної (5) та кримінально-виконавчої (34) служб, органів внутрішніх справ (116) та цивільного захисту (14), військовослужбовців (22), посадовців інших державних органів (167).

Крім того, притягнуто до відповідальності 77 осіб, які надають публічні послуги, 120 посадових осіб юридичних осіб публічного права та 232 особи, які виконують організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки.

Установлена сума матеріальних збитків за корупційними злочинами склала 133,7 млн грн, з яких відшкодовано – 29,1 млн грн. Крім того, за злочинами, що закінчені розслідуванням безпосередньо органами внутрішніх справ, накладено арешт на майно обвинувачених вартістю 36,2 млн грн, вилучено майна, готівки, цінних паперів на суму 3 млн грн, пред'явлено цивільних позовів на суму 19,9 млн грн.

Загалом зареєстровано 10,5 тис. службових злочинів, з них – 2 тис. фактів хабарництва, вчинених службовими особами органів влади та управління (486) й контролюючих органів (386). Загальна сума одержаних хабарів склала 49,4 млн грн, середня – 36,8 тис. грн (за матеріалами спецпідрозділів БОЗ МВС України – 81,7 тис. грн).

У 2012 році до суду направлено кримінальні провадження, порушені відносно 34 організованих груп та однієї злочинної організації з корумпованими зв'язками, з них 31 (або 88,6 %) – за матеріалами спецпідрозділів БОЗ МВС України, учасниками яких учинено 204 злочини з ознаками корупції. За результатами боротьби з корупцією у судовій гілці влади зареєстровано 52 службових злочини, вчинених суддями, з них 33 факти хабарництва, у тому числі затримано голову обласного апеляційного суду, голів районних судів, заступників голів районного та міського судів.

На нашу думку, для підвищення ефективності протидії цим негативним явищам головними є здійснення постійної системної та скоординованої роботи щодо ліквідації економічного підґрунтя в інфраструктурі організованої злочинності та корупції, а також посилення уваги профілактичній роботі. Але через відсутність процесуальних механізмів реалізації багатьох законодавчих положень, зокрема п. 3 ст. 12 та ст. 14 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [1], діяльність оперативних підрозділів не має наступального характеру. У Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 р. № 1911-р, не передбачено дієвих заходів протидії організованій злочинності.

До більш конкретних недоліків у правоохоронній діяльності, що сприяють існуванню та розвитку організованої злочинності, належать такі:

- неготовність деяких підрозділів і служб діяти в умовах суттєвої зміни криміногенної ситуації, що відображає процеси консолідації, кооперування й професіоналізації кримінального світу;

- недостатньо цілеспрямований пошук осіб – можливих учасників організованого злочинного угруповання, у тому числі у місцях виконання покарань;

- слабка оперативна робота з контролю за діяльністю лідерів злочинних угруповань, недосконалі тактичні прийоми виявлення та документування їх діяльності;

- недостатнє технічне забезпечення правоохоронних органів, а також випадки зради з боку окремих правоохоронців.

Звичайно, це далеко не вичерпний перелік детермінантів організованої злочинності у нашому суспільстві. Враховуючи те, що сучасне злочинне середовище має стійку тенденцію до вдосконалення злочинної кваліфікації, внутрішньої організованості, професіоналізму, технічної оснащеності тощо, важливим для забезпечення прав і законних інтересів особи, суспільства і держави від злочинних посягань ОГ та ЗО є розробка заходів протидії, які були б адекватними проявам, формам і методам здійснення злочинної діяльності цих злочинних угруповань. Основними серед таких заходів є:

- 1) політичні, що спрямовані на формування політичної культури політичних інституцій держави, ліквідацію політичної корупції, прозорості діяльності політичних партій, формування ними вищих державних органів на засадах високої моральності, професіоналізму, демократії, конкурсного підбору кадрів, ліквідації кумівства, клановості, сімейності тощо;

- 2) організаційно-правові, що спрямовані на:

- а) удосконалення усіх інститутів законодавства про державну службу і, зокрема, щодо добору кадрів на державну службу, належного матеріального стимулювання державних службовців, декларування і контролю за активами та видатками державних службовців, їх близьких осіб, підвищення ефективності механізмів атестації та процедури ротації державних службовців на окремих посадах; законодавче встановлення етичних регуляторів поведінки державних службовців, контроль за їх дотриманням та можливості притягнення до відповідальності за порушення цих правил;

- б) удосконалення законодавства у сфері боротьби з організованою злочинністю та здійснення реформи органів кримінальної юстиції, метою якої є становлення в Україні системи кримінальної юстиції та органів правопорядку, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує додержання прав людини й основоположних свобод та є спроможною

на ранніх стадіях здійснювати профілактику проявів організованої злочинності, виявляти та документувати оперативно-розшуковими засобами її прояви, ефективно здійснювати досудове розслідування та судовий розгляд кримінальних проваджень.

Запропонованими заходами не вичерпується підвищення ефективності системи протидії організованій злочинності, подальша їх розробка є одним із основних напрямів діяльності науковців і законодавців.

На основі аналізу наукових досліджень, статистичних даних та матеріалів рішень колегії МВС України [13, 14] слід зазначити, що за сучасних умов основними тенденціями розвитку організованої злочинності в Україні є: розширення сфери діяльності ОГ і ЗО; проникнення її до сфер політики, економіки, в органи державної влади і управління, у правоохоронні та судові органи; поява нових видів злочинної діяльності; професіоналізація; криміналізація всіх основних сфер життєдіяльності суспільства; транснаціональний характер; розробка новітніх засобів протидії правоохоронним органам та інші негативні явища, що знижують можливість її виявлення та подолання.

**Список використаних джерел:** 1. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30.06.1993 № 3341-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358. 2. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упор.: М. І. Камлик та ін. – К. : Школяр, 1999. – 480 с. 3. Гриб В. Г. Організована злочинність: різні підходи к її розумінню / В. Г. Гриб, В. Д. Ларичев, А. І. Федотов // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 48–53. 4. Корнієнко М. В. Організована злочинність в Україні: сучасний стан, кримінологічна характеристика, заходи протидії / М. В. Корнієнко. – К. : Фонд Юрнауки, 2004. – 300 с. 5. Коновалова В. О. Криміналістичні аспекти боротьби з організованою злочинністю / В. О. Коновалова // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку (короткі тези доп. та наук. повідомл. республік. наук.-практ. конф., 9–11 листоп. 1995 р.). – Х. : НЮА України, 1995. – С. 343–345. 6. Корж В. П. Проблеми дослідження організованої злочинності в Україні / В. П. Корж // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т. 7. – С. 88–92. 7. Бурбело О. А. Організована злочинність у сфері економіки / О. А. Бурбело, О. А. Андреев // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю : зб. наук. ст. – К. : НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т. 7. – С. 444–447. 8. Дедекаєв С. Організована злочинність в ринкових умовах / С. Дедекаєв // Економічна безпека України. – Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Вип. 1. – 1995. – С. 44–47. 9. Кравчук С. Організована злочинність у сфері економіки України: проблеми припинення та шляхи їх вирішення / С. Кравчук // Право України. – 2011. – № 8. – С. 301–308. 10. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / за заг. ред. О. Г. Кальмана. – Х. : Вид-во ТОВ «Новасофт», 2005. – 255 с. 11. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов,

Л. В. Дорош та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, Л. В. Дорош. – Х. : Право, 2005. – 256 с. **12.** Організована злочинність в Україні та країнах Європи : [посібник] / за заг. ред. проф. О. М. Джузі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 248 с. **13.** Стан та структура злочинності в Україні (станом на 20 листоп. 2012 р.) / МВС України [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/813157>. **14.** Про підсумки оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ України за 2012 рік, ефективність їх роботи в умовах докорінної зміни кримінального процесуального законодавства та завдання щодо посилення протидії злочинності, забезпечення охорони громадського порядку і безпеки, зміцнення кадрового потенціалу, дисципліни і законності серед особового складу у 2013 році : рішення колегії МВС України від 18.01.2013. – Служб. док.

Надійшла до редколегії 19.12.2013



### **Омельченко А. С. Современное состояние и меры противодействия организованной преступности в Украине**

*Рассмотрены сущность, понятие и признаки организованной преступности и на основе анализа статистической отчетности и научных исследований определены ее современное состояние и динамика за последние годы, а также даны предложения по совершенствованию мер противодействия организованной преступности в Украине.*

**Ключевые слова:** современное состояние, понятие, признаки и динамика организованной преступности в Украине, меры противодействия.

### **Omelchenko O. S. Modern state and measures of counteracting organized crime in Ukraine**

*The essence and the concept of organized crime that is defined in the legislation as a set of crimes committed in connection with the establishment and activities of organized criminal groups are studied.*

*It is determined that it is a special socially negative phenomenon, closely linked to the shadow economy and corruption in the modern conditions. Organized crime has been developed on the basis of objectively serious social and economic, political, ideological, moral, legal and other problems encountered in society. It is an important factor of social tensions growth, destabilization of social relations, emergence of strains in the economy, and a slowdown in economic growth of the state. An important determinant of its development is political instability in society. At the present stage its characteristic features are: severe organizational and management structure; conspiratorial nature of the crime; active counteraction of detecting and investigating committed criminal offenses; delimitation of spheres of influence and cooperation of organized crime groups, etc. The author offered to use a number of political, organizational and legal measures aimed at elimination of political corruption, improvement of all legislative institutions of civil service and legislation in the sphere of fighting against organized crime in order to improve the effectiveness of counteracting organized crime.*

**Keywords:** modern state, concept, features and dynamics of organized crime in Ukraine, measures of counteracting.



УДК 343.85

**М. В. Стацак,**

**О. Г. Рибак**

### **ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ**

*За допомогою аналізу теоретичного і емпіричного матеріалу зроблено спробу з'ясувати зміст дотримання прав і свобод людини в процесі оперативного-розшукового забезпечення досудового розслідування. Для цього предмет дослідження розкрито через призму таких елементів, як забезпечення безпеки учасників кримінального провадження і виконання доручень слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.*

**Ключові слова:** Кримінальний процесуальний кодекс України, досудове розслідування, досудове слідство, кримінальне провадження, негласна слідча (розшукова) дія, слідчий, суд, слідчий суддя.

Однією з найважливіших цінностей у правовій державі є людина. Так, у ст. 3 Конституції України передбачено, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність визнаються найвищою цінністю, а права, свободи та їх гарантії визначають зміст діяльності держави. Зазначені високі правові стандарти повною мірою стосуються і процесу оперативного-розшукового забезпечення кримінального провадження.

Тому актуальність предмета статті підкреслюють такі положення: 1) права і свободи особи не можуть підлягати звууженню у процесі розвитку законодавства, що регламентує оперативного-розшукову діяльність; 2) підтвердженням демократичного розвитку кримінального процесуального законодавства є необхідність посилення гарантій забезпечення прав і свобод особи в таких найбільш вразливих обставинах, як: а) проведення оперативного-розшукових заходів; б) введення у чинне законодавство підстав та процедури їх проведення, способів фіксації та особливостей використання, потреба врегулювання системи гарантій, що забезпечують права і свободи особи у цій діяльності; 3) необхідність знаходження належного балансу між завданнями кримінального провадження та інтересами особи під час визначення порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій у реформованому вітчизняному законодавстві.

Різні аспекти проблем дотримання прав і свобод людини під час оперативного-розшукового забезпечення досудового розслідування висвітлювали у своїх роботах провідні науковці: О. М. Бандурка,

В. І. Галаган, С. М. Гусаров, Ю. М. Грошевий, М. М. Михеєнко, О. В. Негодченко, В. Т. Нор, М. А. Погорєцький, С. В. Слінько, В. В. Шендрик, М. Є. Шумило та ін. Аналіз праць цих авторів свідчить про те, що обрана нами проблематика розглядається ними переважно в межах прокурорського та судового контролю за діяльністю оперативних підрозділів, без урахування специфіки діяльності оперативних підрозділів у рамках оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування.

**Метою статті** є визначення особливостей дотримання прав і свобод людини під час оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування.

Як свідчить аналіз теоретично-емпіричного матеріалу, зміст дотримання прав і свобод людини в процесі оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування можна виразити за допомогою двох елементів: 1) забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, в тому числі осіб, що конфіденційно співпрацюють із оперативними підрозділами; 2) виконання доручень слідчого щодо проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій.

Обґрунтуємо наведену позицію в контексті подальшого розгляду кожного із наведених елементів.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у разі виникнення загрози життю, здоров'ю або майну особи, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, оперативний підрозділ зобов'язаний вжити спеціальних заходів щодо її безпеки: змінити дані про особистість, місце проживання, роботи, навчання тощо [1]. У тих випадках, коли позаштатний негласний працівник або особа, яка залучалась до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, отримала статус учасника кримінального провадження (наприклад, заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь у виявленні, попередженні і розслідуванні злочину, була свідком протиправних дій тощо), на неї розповсюджуються норми Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [2], що спрямовані на захист життя, здоров'я цих осіб від протиправних посягань із метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя.

Згідно з п. 14.2.1 наказу МВС України № 700 від 14.08.2012, що затвердив Інструкцію про організацію взаємодії органів розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, «начальник оперативного підрозділу, співробітники якого виконували письмові доручення слідчого під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, здійснює необхідні заходи

щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні» [3].

Однак це лише декларативні положення, адже зрозуміло, якщо особі не повідомлено про надані їй права і вони не роз'яснені, то навряд чи можна говорити про належний рівень їх забезпечення, оскільки без знання своїх прав суб'єкт не спроможний повною мірою ними розпорядитись. Як свідчить практика, учасникам кримінального провадження, в більшості випадків, не надають інформацію щодо можливості скористатися державним захистом.

Більше того, практично не діють нормативні положення, які визначають застосування заходів безпеки, що підтверджується такими обставинами. Так, на перший погляд особа, яка приймає участь у досудовому розслідуванні, під час проведення допиту з приводу сприяння має можливість давати показання під зміненими анкетними даними. Однак пізніше, коли під час судового розгляду виникає потреба у перевірці цих даних, така особа не з'являється до суду, оскільки обґрунтовано турбується за власну безпеку, адже останніми роками злочинці вдаються до залякування або підкупу ймовірних свідків, а також намагаються своєчасно позбутися певних предметів (зброї, транспортних засобів тощо) і знищити документи, які засвідчують їхню протиправну діяльність.

Отже, не дивлячись на те, що специфікою правових відносин між оперативним працівником і особою, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, є правові норми, що зобов'язують обидві сторони не розголошувати конфіденційні відомості, результати оперативно-розшукової діяльності, а також дані, які відповідно до чинного законодавства становлять державну, військову або службову таємницю, це положення часто ігноруються. Це становить суттєву загрозу життю та здоров'ю особи, яка конфіденційно співпрацювала, та негативно впливає на бажання у майбутньому продовжувати таку співпрацю.

У пошуках шляхів вирішення існуючої проблеми багато вчених пропонують перейняти досвід зарубіжних країн, наприклад, США, де як засіб доказування використовуються показання поліцейських, що засновані на відомостях, отриманих від інформаторів, а також отриманих за допомогою інших форм оперативної роботи [4, с. 132–136].

Як відомо, процедура допиту може спричинити розголошення змісту оперативно-розшукових заходів, засобів чи методів ОРД. У такому разі керівник оперативного підрозділу має визначитись із можливістю такого допиту, оскільки в результаті його заборони виникає сумнів щодо достовірності інформації, яка одержана з документа чи предмета, і тягне її вилучення з доказового поля. У зв'язку з цим, на перший погляд, з метою забезпечення безпеки осіб у кримінальному провадженні навряд чи є перспективними спроби використовувати цих осіб для допиту під час досудового



розслідування, адже у КПК України є прямі вказівки щодо використання результатів ОРД як тих чи інших процесуальних джерел доказів.

Відзначимо, що негласний характер оперативно-розшукової діяльності пов'язаний із використанням особливих знань та підготовки, спеціальних технічних засобів, джерел інформації, тактичних прийомів та збереженням їх у таємниці за винятком осіб, які беруть участь у цій діяльності [5, с. 123; 6, с. 86–89]. Причому конспіративний характер діяльності оперативних підрозділів означає збереження у таємниці лише їх планів, спрямованості розшукової роботи від злочинців, їх родичів та інших осіб [7, с. 95], але не сил, засобів та методів взагалі.

Вважаємо, що виходом із ситуації є зміни у КПК України, які мають бути відображені таким положенням: «...як виняток можуть бути допитані працівники оперативних підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, про обставини, що стали їм відомі від осіб, які на конфіденційній основі співпрацюють із ними. При цьому обсяг інформації повинен забезпечувати конфіденційність джерела. У такому разі особа, яка на конфіденційній основі співпрацює з оперативними підрозділами, не повинна бути без її згоди допитана, а інформація, отримана від неї, може вважатись доказом, якщо вона не суперечить та підтверджується іншими матеріалами провадження». Така методика забезпечуватиме захист осіб, що конфіденційно сприяли у протидії злочинності.

На наш погляд, допит такої особи має бути обов'язково проведений. Тому вважаємо, що найбільш доцільною формою структурно-функціональної побудови діяльності з нейтралізації кримінальної протидії на всіх стадіях кримінального провадження в межах взаємодії є створення спеціалізованих слідчо-оперативних груп, до складу яких, окрім слідчого, оперативного працівника та дільничного інспектора, необхідно включати на період до винесення рішення суду працівників оперативних чи оперативно-технічних служб, працівників, котрі забезпечують охорону та захист осіб, які беруть участь у провадженні, а також спеціалістів, котрі забезпечують технічну допомогу в проведенні процесуальних дій. Власне спеціалізовані підрозділи займатимуться проведенням заходів щодо виявлення й попередження витоку інформації, що становить державну і службову таємницю під час оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування.

Наступним елементом дотримання прав і свобод людини під час оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування є виконання доручень слідчого щодо слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Не дивлячись на те, що вище ми частково порушували зазначену проблематику, проте розглянемо детальніше запропоновану умову з метою підтвердження її абсолютної атрибутивності.

Відзначимо, що однією із форм взаємодії слідчого та оперативного працівника є обмін інформацією. Внаслідок цього в свідомості слідчого накопичуватиметься інформація, що встановлена різними способами. З часом частина інформації, що зібрана, може знайти відображення в процесуальних джерелах. Певна ж частина інформації так і залишиться на рівні орієнтуючої. Інколи вона має суттєве значення для оцінки складу злочину, але отримати її процесуальними засобами неможливо.

Брак інформації про зазначені факти після реалізації матеріалів оперативно-розшукової справи призводить до тяганини в розслідуванні, оскільки слідчий змушений уже після відкриття кримінального провадження з'ясовувати суттєві обставини, що становлять фундамент роботи слідчого і є підґрунтям для доведення складу злочину у діях фігурантів. Часто встановлювати такий фактаж доводиться тільки після відкриття кримінального провадження, втрачаючи час, необхідний для процесуального закріплення вже відомих фактів, їх уточнення й оцінки.

Тому для доповнення доказової інформації, якої не вистачає, чинним законодавством у п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України передбачено, що слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам [8].

У межах доручення проведеними заходами оперативні підрозділи сприяють розшуку осіб, які переховуються від слідства, суду і відбування покарання, а також безвісти зниклих, встановленню місць можливого перебування викрадених цінностей та ін. Крім того, оперуповноважений повинен знати, хто може в процесі розслідування дати правдиві показання про злочинну діяльність розроблюваних, щоб з урахуванням цих даних наперед продумати тактику бесіди із зазначеними громадянами. Таку інформацію оперативні працівники найчастіше отримують у процесі проведення оперативно-розшукової діяльності.

Слід зазначити, що з метою належного дотримання прав і свобод людини під час оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування та ефективного виконання доручень слідчих щодо проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій відповідними оперативними підрозділами у конкретному кримінальному провадженні, вважаємо за доцільне більш уважно та ретельно планувати взаємодію. Планування спільних дій дозволяє вирішувати такі організаційні завдання: підвищувати мобільність й оперативність підрозділів; ефективно використовувати наявні сили та засоби; виділяти із поставлених завдань головні; продовжувати спільні дії оперативних підрозділів; контролювати виконання намічених дій [9, с. 111].

На нашу думку, перед виконанням доручення щодо здійснення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій оперативному працівнику було б доцільно спільно зі слідчим скласти

план проведення таких дій, що затверджується начальником оперативного підрозділу, в якому поетапно зафіксувати порядок проведення, передбачити можливі порушення законності чи відхилення від плану. Умисне, грубе та безпідставне відхилення від плану слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, на нашу думку, повинно служити підставою для проведення службових перевірок, за результатами яких винні мають підлягати юридичній відповідальності.

Вважаємо, що зазначений план є ще однією гарантією унеможливлення зловживань з боку працівників оперативних підрозділів. Тому пропонуємо до ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» додати положення такого змісту: «перед проведенням слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій оперативний працівник, який уповноважений їх здійснювати, зобов'язаний скласти план проведення таких дій, що погоджується начальником оперативного підрозділу, в якому детально описати поетапний порядок здійснення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, передбачити можливі негативні обставини, які можуть вплинути на відхилення від запланованого та спричинити порушення прав і свобод людини. Якщо ж слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії пов'язані з обмеженням прав і свобод людини і громадянина, в плані необхідно вказати права громадян, що будуть порушені, та можливі наслідки таких порушень». Адже від спільно розробленого детального плану та виконання намічених заходів залежить дієвість їх виконання, а відхилення від нього спричинює неефективні та безглузді процесуальні дії, втрату можливості результативно зібрати докази наявності ознак злочину, спричиняє порушення прав громадян.

Принагідно зазначимо, що у процесі кримінальної процесуальної діяльності велику увагу приділяють виявленню осіб, які можуть бути інформовані про злочинні дії розроблюваних. Однак із різних причин не всі вони можуть бути використані як свідки у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим оперативні працівники повинні не тільки встановлювати таких осіб, а й обов'язково з'ясовувати такі обставини: ступінь їхньої обізнаності про злочинну діяльність розроблюваних; ставлення до осіб, які вчиняють злочини; ставлення до працівників міліції; ступінь побоювань осіб, які розробляються.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що досягти неухильного дотримання прав і свобод людини можна лише за однієї умови – спільної участі як слідчого, так і оперативного працівника щодо виконання завдань кримінального провадження, при цьому не переступаючи поріг прав людини. Відтак, дотримання прав людини під час оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження, на нашу думку, реалізується через їх взаємодію, під якою пропонуємо розуміти засновану на законі, спільну узгоджену

діяльність слідчого й оперативного працівника, яка спрямована на виконання завдань кримінального провадження, при якій неухильно забезпечуються права людини, і яка відбувається при керівній та організуючій ролі слідчого в межах кримінального провадження.

Як результат викладених положень, з метою дотримання прав людини, забезпечення об'єктивного розгляду кримінального провадження пропонуємо доповнити ст. 41 КПК України ч. 4 в такій редакції: «Відповідальність за законність та якість виконаних доручень несе начальник відповідного оперативного підрозділу».

**Список використаних джерел: 1.** Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1992. – № 22. – Ст. 28. **2.** Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : закон України від 23 грудня 1993 р. № 3782-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>. **3.** Про затвердження інструкції про організацію взаємодії органів розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14 серп. 2012 р. № 700. – К. : МВС України, 2012. – 36 с. **4.** Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – М. : Зерцало-М, 2001. – 480 с. **5.** Ларин А. М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции / А. М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1986. – 160 с. **6.** Проведення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій у місцях позбавлення волі : монографія / В. Л. Ортинський, О. Г. Колб, В. П. Козак та ін. ; за заг. ред. В. Л. Ортинського, О. Г. Колба. – Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. – 217 с. **7.** Михайленко А. Р. Некоторые вопросы деятельности органов дознания и совершенствование ее законодательной регламентации / А. Р. Михайленко // Актуальные проблемы отраслевых юридических наук. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – С. 93–97. **8.** Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. **9.** Рибак О. Г. Охорона та захист прав людини при здійсненні оперативно-розшукових заходів ОВС України на досудових стадіях кримінального процесу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Рибак Олег Григорович. – Л., 2010. – 231 с.

*Надійшла до редколегії 06.12.2013*



### **Стащак Н. В., Рибак О. Г. Соблюдение прав и свобод человека во время оперативно-розыскного обеспечения досудебного расследования**

*С помощью анализа теоретического и эмпирического материала сделана попытка выяснить содержание соблюдения прав и свобод человека в процессе оперативно-розыскного обеспечения досудебного расследования. Для этого предмет исследования раскрыт через призму таких элементов, как обеспечение безопасности участников уголовного производства и выполнение поручений*

следователя по проведению следственных (розыскных) и негласных следственных (розыскных) действий.

**Ключевые слова:** Уголовный процессуальный кодекс Украины, досудебное расследование, следствие, уголовное производство, негласное следственное (розыскное) действие, прокурор, следователь, суд, следственный судья.

**Stashchak M. V., Rybak O. G. Keeping human rights and freedoms during the operative and search guaranteeing of pre-trial investigation**

*The author attempts with the means of theoretical and empirical material to analyze and to ascertain the contents of human rights and freedoms observance during the process of operative and search guaranteeing of pre-trial investigation. In respect of this the subject of the research is disclosed through the prism of such elements as: guaranteeing security of criminal proceedings' participants; exercising investigator's assignments as to realizing investigative (search) and secret investigative (search) actions.*

*Subject and theme is keeping of human rights and freedoms during the operative and search guaranteeing of pre-trial investigation. The purpose is to determine the peculiarities of human rights and freedoms observance during the operative and search guaranteeing of pre-trial investigation. Methods are comparative, formal and logical. The relevance of the research is its novelty and a lack of elaboration of criminal procedural rules concerning the institution of secret investigative (search) actions in Ukrainian legislation. The results of the research are presented in the analysis and comparison works of foreign and domestic scientists representing various fields of law. The field of implementation is criminal and procedural law, operative and search activity, criminalistics. The practical value of the paper is that some provisions of the article may be used while preparing amendments into the criminal and procedural law, writing monographs or educational and methodical manuals. The conclusions are that the analysis proves a lack of theoretical and practical elaboration of the issues connected with features of secret investigative (search) actions. That is why some ways of improving practical workers' activity while secret investigative (search) actions are offered in the article.*

**Keywords:** Criminal Procedural Code of Ukraine, pre-trial investigation, investigation, criminal proceedings, secret investigative (search) action, prosecutor, investigator, court, investigating judge.



УДК 343.915(477)

**О. В. Федосова**

**СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ**

*Розглянуто сучасний стан та динаміку злочинності неповнолітніх. На основі проведеного аналізу статистичної звітності МВС України та наукових досліджень визначено її тенденції, що дозволить сформулювати обґрунтовані пропозиції з удосконалення протидії злочинності неповнолітніх.*

© Федосова О. В., 2013

**Ключові слова:** стан, тенденція, злочинність, неповнолітній, розслідування, злочин.

Злочинність неповнолітніх на сьогодні є нагальною проблемою суспільства. Детермінантами її існування є економічний стан суспільства, зокрема затяжна економічна криза в промисловості, аграрному секторі, значний спад виробництва та обумовлені ним зниження життєвого рівня населення, безробіття, низька платоспроможність, збільшення злочинів. Таким чином, показники злочинності неповнолітніх відбивають певною мірою ситуацію в суспільстві загалом.

Стан протидії злочинам, які вчиняються неповнолітніми, перебуває на посиленому контролі керівництва держави і Міністерства внутрішніх справ України. Вони розглядають протидію злочинності неповнолітніх як один із головних напрямків своєї діяльності. На кінець 2012 року у підрозділах кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ України перебувають 14213 дітей, з них близько 1 тис. – дівчата. Стільки ж утримується дітей, яким не виповнилося 11 років, а також 1557 підлітків віком від 11 до 14 років, 5665 дітей віком від 14 до 16 років та 6814 – від 16 до 18 років.

Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1039-р затверджено План заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції в Україні, яким передбачено з 2011 по 2016 рік певні дії з удосконалення системи профілактики дитячої злочинності, запровадження інноваційних методів і форм роботи з дітьми, схильними до вчинення правопорушень, сприяння програмі відновного правосуддя щодо неповнолітніх, надання правової допомоги, запровадження додаткових форм впливу на неповнолітніх правопорушників шляхом їх залучення до суспільно корисної праці.

Прагнення України стати повноправним учасником міжнародного співтовариства призвело до ратифікації низки міжнародних документів, що стосуються захисту прав неповнолітніх, які вчинили злочин. Україна взяла на себе виконання обов'язків, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, Всесвітньою декларацією про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей. Втілення у життя вимог цих документів потребує від Української держави невідкладних дій, спрямованих на пріоритетне ефективне вирішення проблем дитинства [1].

Базовим законодавчим документом в усіх аспектах права виступає Конституція України, нормами якої встановлено і гарантовано охорону і захист прав, свобод та інтересів сім'ї та людини. Базовий документ держави є правовою основою для розробки і розвитку інших законодавчих актів, галузей національного права, прийняття підзаконних відомчих нормативних актів, втілення спеціальних програм і заходів [2].

Що стосується науки, то її внесок у розробку цієї проблематики не можна ще визнати задовільним, хоча останнім часом намітилися

позитивні зрушення. У юридичній літературі розробка проблем протидії злочинності неповнолітніх та практики досудового розслідування злочинів належить таким вченим, як Ю. В. Александров, І. М. Васильківська, А. О. Джужа, В. П. Ємельянов, Є. Д. Лук'яничков, Г. М. Омельяненко, Н. В. Павлюк та ін. [3–9].

Однак, незважаючи на значний внесок названих науковців у дослідження проблем протидії злочинності неповнолітніх, слідча практика недостатньо забезпечена теоретичними узагальненнями й науково обґрунтованими рекомендаціями з методики досудового розслідування злочинів, що вчиняються за участю неповнолітніх. Недостатнє дослідження методологічних засад щодо виявлення і розслідування вказаних злочинів негативно відображається і на фактичному виконанні цієї функції правоохоронними органами.

**Мета** цієї публікації полягає у необхідності розгляду сучасного стану, ознак і динаміки злочинності неповнолітніх в Україні, а також заходів щодо протидії їй. Звернення до цього питання продиктоване бажанням на основі проведеного аналізу статистичної звітності МВС України та наукових досліджень визначити сучасний стан і тенденції злочинності неповнолітніх, що дозволить сформулювати обґрунтовані пропозиції з удосконалення діяльності органів внутрішніх справ у протидії таким діям.

Для визначення тенденцій розвитку злочинності неповнолітніх в Україні важливим є аналіз статистичних даних МВС України, що відображають її стан і динаміку за сучасних умов [10].

*Аналіз стану і динаміки виявлення злочинів, учинених неповнолітніми упродовж останніх років*, свідчить про те, що з 2006 до 2009 рр. відбувся спад злочинності неповнолітніх із 15 234 до 11 024 або на 27,6 % зареєстрованих правопорушень, учинених дітьми. Але з 2010 року відбулося її зростання, яке продовжилось в 2011 р. (до 17 342). Після цього рівень кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, знову зменшився. Упродовж 2012 року неповнолітніми або за їх участю скоєно 14 238 злочинів. Стоєвоно дітей учинено 9 677 злочинів, у тому числі 2885 – тяжких та особливо тяжких. Щодня підлітки в Україні вчиняють понад 100 злочинів, у тому числі одне вбивство або злочин із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, одне зґвалтування, два-три розбійні напади, вісім пограбувань, сімдесят крадіжок приватного та державного майна.

Характеризуючи саме поняття злочинності неповнолітніх, треба мати на увазі, що умовні вікові межі (від 14 до 18 років) інколи створюють труднощі під час аналізу процесів і явищ, що впливають на тенденції цієї злочинності та у порівнянні її з показниками дорослої злочинності. Зокрема, ряд процесів і явищ, які впливають на злочинність неповнолітніх, охоплює вікову групу дітей, котрі не досягли віку кримінальної відповідальності (до 14 років), вікову групу від 18 до 21 і від 21 до 25 років (так званих молодих дорослих).

Це вимагає вивчення тенденцій злочинності неповнолітніх, розробки пропозицій щодо її профілактики з урахуванням даних про правопорушення серед дітей і молодших підлітків (вікова група 10–13 років), а також у середовищі молодих дорослих.

*За соціально-демографічним станом злочинність серед неповнолітніх у 2012 р. виглядала таким чином:* у вчиненні злочинів брали участь 3 123 дітей віком 14–15 років, або 1,6 % від загальної кількості дітей цього віку в Україні, а також 7 580 дітей віком 16–17 років (3,9 %); 2 260 із загальної кількості дітей, які брали участь у вчиненні злочинів, – це учні, студенти навчальних закладів віком 14–15 років (28,5 %), 3 686 дітей – віком 16–17 років (46,6 %).

Слід мати на увазі, що на стан, структуру, динаміку злочинності серед неповнолітніх істотно впливають деякі демографічні характеристики регіону: чисельність неповнолітнього населення; частка в них різних соціальних груп; чисельність неповних та неблагополучних сімей; частка дорослого населення із низьким культурно-освітнім рівнем та інші умови життя та виховання неповнолітніх. Серед усіх регіонів держави зростання злочинності серед дітей, у тому числі тяжких та особливо тяжких правопорушень, у 2012 р. відмічалось у Волинській області (+15,6 %), Автономній Республіці Крим (+5,8 %) та м. Києві (+2,9 %). Кількість кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, зменшилася в Миколаївській (-29,2 %), Луганській (-27,5 %), Київській (-27,3 %), Чернігівській (-25,7 %), Івано-Франківській (-25,1 %) областях, а також на Південно-Західній (-47,8 %), Донецькій (-30,8 %) Львівській (-28,9 %) заізвицях.

Дослідження тенденцій злочинності неповнолітніх свідчить, що порівняно з дорослими вона відрізняється високим ступенем активності та динамічністю. За різними даними частка неповнолітніх у загальній злочинності складає від 8 до 12 %. Порівняно зі злочинами дорослих неповнолітні вчиняють злочини, що характеризуються менш тяжкими наслідками і взагалі меншим ступенем суспільної небезпечності/ Це, насамперед, кримінальні правопорушення корисливо-навальницької спрямованості.

*За останній рік рівень злочинності серед дітей за окремими видами злочинів мав таку тенденцію.*

Збільшення у структурі неповнолітньої злочинності відбулося щодо незаконного заволодіння транспортним засобом (+19,9 %) та спричинення умисного тяжкого тілесного ушкодження (+2,8 %). У цілому групова злочинність серед дітей зросла на 4,8 % (з 4 531 за 2011 р. до 4 760 у 2012 р.). Однак при цьому зменшилася на 12,1 % кількість неповнолітніх, які раніше вчиняли правопорушення.

*Менше зареєстровано окремих категорій злочинів:* за вчинення крадіжок зниження склало -19,6 % (з 11979 до 9629), в тому числі із квартир – на -28,1 % (з 920 до 661), хуліганств – на -22,9 %



(з 572 до 441), грабежів – на -22,7 % (з 1 471 до 1 137), зґвалтувань – на -20,7 % (з 53 до 42), вимагань на -17,2 % (з 404 до 339), розбоїв – на -12,7 % (з 284 до 252), умисних вбивств – на -8,4 % (з 59 до 54), у тому числі двох або більше осіб – на 77,7 % (з 9 до 2).

Крім того, відбулося зниження вчинених неповнолітніми правопорушень у сферах: обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів – на 7,5 % (з 998 до 816), а також незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами – на 7,5 % (з 93 до 86). Зареєстровано 105 кримінальних правопорушень, пов'язаних зі схилянням дітей до вживання наркотичних засобів, що на 12 або 10,2 % менше порівняно з 2011 р. За 2012 р. до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів цієї категорії притягнуто 85 дорослих осіб і 9 дітей, відносно 49 осіб обрано як запобіжний захід взяття під варту.

Суттєвою ознакою злочинності неповнолітніх є те, що вона набуває в Україні дедалі більш *організованого, групового характеру*. Частка корисливих злочинів із застосуванням насильства, скоєних у групі, становить від 50 до 80 %. Найбільш розповсюдженими є злочини, які мають корисливо-насильницьку спрямованість: розбій, грабїж, шахрайство, вимагання, вбивство з корисливих мотивів. Кримінальні молодіжні угруповання різних ступенів організованості виявлені у всіх великих обласних центрах країни. Вони утворюються за місцем навчання чи проживання молоді.

У 2012 р. 1 576 осіб віком 14–15 років (4,4 %) та 3 183 особи віком 16–17 років (9,0 %) брали участь в учиненні злочинів у складі груп із двох та більше осіб. Групи, до яких належали тільки неповнолітні, становлять 65,2 %; групи, у злочинах яких брав участь дорослий (дорослі), – 25,8 %; групи дорослих, у діяльності яких брали участь неповнолітні, – 9,0 %.

*Рецидивна злочинність серед цієї категорії осіб виглядає таким чином.* Повторно вчинили злочини 678 або (0,7 %) дітей віком 14–15 років та 2 215 віком 16–17 років (2,4 %). Структура рецидиву за видами злочинів свідчить, що більшість злочинів – це хуліганство, тілесні ушкодження, крадіжки. Хоча зберігається потенційна можливість учинення особливо тяжких злочинів особами, що відбули покарання, зокрема у вигляді позбавлення волі на строк більше 5 років. У структурі рецидивної злочинності слід виділити також рецидив чоловічий і жіночий. Частка останнього удвічі нижча, аніж серед засуджених у цілому.

Істотно впливає на рівень злочинності *втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність*. Особливо небезпечними є дії, спрямовані на втягнення осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, у злочинні групи, у вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, із застосуванням насильства та які посягають на статеву свободу і статеву недоторканність особи. Важливим

засобом запобігання цьому негативному явищу є правильне застосування законодавства про відповідальність за втягнення дітей у злочинну чи іншу антигромадську діяльність [11].

Аналіз статистичних показників свідчить про те, що упродовж 2012 р. порівняно з попереднім роком дещо зменшилась кількість зареєстрованих правопорушень, передбачених ст. 304 КК України. У звітному періоді по Україні зареєстровано 1 668 таких правопорушень, що на 281 (14,4 %) менше від рівня 2011 р. Із зазначеної вище кількості злочинів: 1 436 (-120, -18 %) – втягнення дітей у злочинну діяльність; 176 (+38, +21,5 %) – втягнення у пияцтво; 20 (-34, -63 %) – у зайняття жебрацтвом; 2 (-1, -33 %) – у зайняття азартними іграми.

Усього встановлено 1 077 осіб, які вчинили такі правопорушення, що на 200 менше (11,7 %), ніж у 2011 р. Протягом 2012 р. слідчими підрозділами ГУМВС, УМВС розслідувано 1 634 злочини вказаної категорії проти 1 949 (-315 до рівня минулого року, -16,1 %) у 2011 р. Закінчено досудові розслідування 1640 (-243, -12,9 %) правопорушень вказаної категорії, за матеріалами яких притягнуто до відповідальності 1 077 (-200, -15,6 %) осіб.

Ще однією гострою проблемою для суспільства і держави є дитяча порнографія. За оцінками експертів, до групи ризику потрапляють насамперед діти, які зазнають насильства у сім'ї або діти-бродяги. Також ризиковими групами виступають діти-наркомани, діти-сироти, вихованці шкіл-інтернатів, безпритульні або діти з неблагополучних сімей. Особливо уразливими для порнографічного бізнесу є малолітні втікачі з неблагополучних сімей, самотні й позбавлені підтримки в суспільстві з боку дорослих. За 2012 р. органами внутрішніх справ України зареєстровано 765 (+77) правопорушень, передбачених ст. 301 КК України, із них 197 вчинено особами, які раніше вчиняли злочини, 9 – групою осіб, і 10 – неповнолітніми або за їх участю. Цей показник збільшився на 77 злочинів або на 10 % порівняно з 2011 р.

Протягом 2012 р. у провадженні слідчих перебували 877 (+66) кримінальних проваджень про злочини вказаної категорії, що на 7,5 % більше, ніж попереднього року. Із указаної кількості закінчено провадженням 537 (-156) кримінальних проваджень проти 693 у 2011 р. (-22,5 %). У вчиненні цих злочинів викрито 328 осіб, з яких 22 обрано запобіжний захід – тримання під вартою. За зареєстрованими кримінальними провадженнями цієї категорії виявлено 11 випадків, де злочини вчинено безпосередньо дітьми.

У зв'язку зі зменшенням кількості правопорушень, учинених неповнолітніми, відмічається і зменшення кількості розслідуваних стосовно них проваджень. Так, упродовж 2012 р. слідчими ОВС досудове розслідування проведено у 7 925 кримінальних провадженнях про правопорушення, вчинені неповнолітніми, проти 9 362 у 2011 р. (-15,3 %).

Актуальним є стан розслідування кримінальних правопорушень щодо малолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. Усього слідчими підрозділами ОВС України у 2012 році розслідувано та направлено до суду на підставі ст. 7-3 старого КПК України 1961 р. 596 кримінальних проваджень на 670 осіб. За видами правопорушень закінчено 2 кримінальних провадження стосовно 2 малолітніх про заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, 5 – про розбійні напади проти 6 малолітніх, 7 – про умисні вбивства малолітніх, 10 – про хуліганства стосовно 13 малолітніх, 31 – про грабежі стосовно 34 малолітніх, 341 – про крадіжки стосовно 397 малолітніх та 190 проваджень про інші злочини стосовно 211 дітей, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність.

Таким чином, організаційні та управлінські заходи, які вживаються щодо протидії злочинності неповнолітніх на місцях, є ще недостатніми. Про це свідчать проведені перевірки діяльності підрозділів ОВС у відповідності до наказу Генеральної прокуратури України від 01.11.2012 № 16гн «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» [12]. Необхідно зазначити, що якість та ефективність роботи органів досудового розслідування значною мірою залежить від організації взаємодії з оперативними працівниками, уповноваженими органами у справах сім'ї та молоді, іншими державними органами та установами, а також громадськістю [13]. Покращання роботи за цим напрямком позитивно вплине на стан профілактики правопорушень, що вчиняються у середовищі неповнолітніх.

На закінчення хотілося б відзначити, що злочинність неповнолітніх за значних масштабів поширення вимагає рішучих, енергійних і цілеспрямованих заходів для її попередження. Для цього важливо постійно удосконалювати форми і методи роботи органів внутрішніх справ, забезпечувати належним чином їх пріоритетне кадрове поповнення і матеріально-технічне оснащення. Завдання полягає насамперед у зниженні рівня злочинності неповнолітніх, недопущенні негативного впливу неповнолітніх злочинців на інших підлітків і поповнення ними рядів дорослих злочинців-рецидивістів.

**Список використаних джерел:** 1. Декларація прав дитини : прийн. і проголош. у резолюції 1386 (XIV) Ген. Асамблеї ООН від 20 лист. 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_384](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384). 2. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. 3. Александров Ю. В. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності неповнолітніх / Ю. В. Александров // Кримінологія і профілактика злочинів : зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 52–54. 4. Васильківська І. Запобігання злочинності неповнолітніх: деякі аспекти / І. Васильківська // Право України. – 2004. – № 1. –

С. 95–101. **5.** Психологічні засади запобігання злочинам неповнолітніх : метод. рек. / [уклад.:] В. В. Юсупов, С. М. Корж, А. О. Джу́жа. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 29 с. **6.** Голіна В. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями / В. Голіна, В. Смельянов, П. Петрюк // Право України. – 2005. – № 10. – С. 74–76. **7.** Лукьянчиков Е. Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних / Е. Д. Лукьянчиков. – К. : Освіта, 1990. – 51 с. **8.** Омеляненко Г. М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми : навч. посіб. / Г. М. Омеляненко. – К. : Атіка, 2002. – 128 с. **9.** Павлюк Н. В. Особенности допроса несовершеннолетних / Н. В. Павлюк // Питання боротьби зі злочинністю. – Вип. 8. – 2004. – С. 176–178. **10.** Аналітична довідка щодо узагальнення стану розслідування кримінальних проваджень про злочини, вчинені дітьми або за їх участю за 2012 рік : лист ГСУ МВС України від 31 січ. 2013 р. № 13/1–131. – Служб. док. **11.** Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постановою Пленуму Верховного Суду України від 27 лют. 2004 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/7EC8DB48148F1846C3256E6A00312BDE?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=7EC8DB48148F1846C3256E6A00312BDE&Count=500&>. **12.** Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : наказ Ген. прокуратури України від 1 листоп. 2012 р. № 16гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.gp.gov.ua/ua/file\\_downloader.html?\\_m=fslib&\\_t=fsfile&\\_c=download&file\\_id=181060](http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060). **13.** Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14 серп. 2012 р. № 700 // Збірник нормативно-правових актів України, що регламентують окремі питання кримінального провадження : [упор. С. М. Алфьоров, С. М. Міщенко, В. І. Фаринник та ін.] ; за заг. ред. В. І. Сліпченка. – К. : ТОВ «АРТ-Дизайн», 2012. – С. 101–113.

*Надійшла до редколегії 19.12.2013*



### **Федосова Е. В. Современное состояние и тенденции преступности несовершеннолетних в Украине**

*Рассмотрено современное состояние и динамика преступности несовершеннолетних. На основе статистической отчетности и научных исследований определены ее тенденции, что позволит сформулировать обоснованные предложения по совершенствованию противодействия преступности несовершеннолетних.*

**Ключевые слова:** состояние, тенденция, преступность, несовершеннолетний, расследование, преступление.

**Fedosova O. V. Current state and tendencies of juvenile delinquency in Ukraine**

*The current state and dynamics of juvenile delinquency are researched. Its tendencies are determined on the basis of completed analysis of statistical reports of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and scientific researches. It is proved that the state of counteraction to crimes committed by juveniles is on the intensified control of the state leadership and of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine considering countering juvenile crime as one of the main directions of their activity. These directions of internal affairs agencies' activity involve implementation of innovative methods and forms of work with children, who are likely to commit offenses, promoting restorative justice program for juveniles, providing legal assistance, implementation of additional forms of influence on juvenile offenders by engaging them into socially useful work. Analysis of the state and dynamics of detecting crimes committed by juveniles in recent years, testifies of their reduction. Less larceny, robberies, riots, rapes, cases of brigandage and murders are registered. Involving minors into criminal or other antisocial activity significantly affects the level of crime. The state of investigating criminal offenses against minors, who committed socially dangerous acts up to attainment the age, when criminal liability is possible, is very relevant. Child pornography is another urgent issue for the country, as well as for the society. An essential feature of juvenile crime is that it gets increasingly organized, group character in Ukraine. The challenge is primarily in reducing crime, preventing negative impacts of juveniles on other teens enlarging the rate of adult old offenders.*

**Keywords:** state, tendency, delinquency, juvenile, investigation, crime.



УДК 347.73

**Г. В. Россіхіна**

**ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ  
ФІНАНСОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПРОЦЕСІ ЗАСТОСУВАННЯ  
ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ НОРМ**

*Проаналізовано норми чинного фінансового і податкового законодавства, питання застосування фінансово-правових норм, виділено особливості кваліфікації фінансових правопорушень.*

**Ключові слова:** фінансово-правова норма, норма фінансового права, фінансове правопорушення, кваліфікація, юридична кваліфікація, бюджетне правопорушення.

Загальновідомо, що кваліфікація злочинів – одна з найбільш важливих категорій кримінального права, яка досить широко застосовується в науковій і практичній діяльності. Саме тому в сучасній юридичній науці аналіз проблем, пов'язаних з юридичною кваліфікацією, проводиться переважно представниками науки кримінального права. Так, В. М. Кудрявцев зазначає, що «кваліфікувати» означає віднести певне явище за його якісними ознаками, властивостями до будь-якого розряду, виду, категорії. У галузі права, як зазначає вчений, – кваліфікувати – означає обрати ту правову норму, яка передбачає певний випадок, іншими словами – підвести цей випадок під два загальні значення: по-перше, процес встановлення ознак того або іншого злочину в діях особи і, разом з тим, по-друге, результат діяльності судових і прокурорських органів – офіційне визнання і закріплення у відповідному юридичному акті, у кримінально-правовій нормі відповідності ознак здійсненого діяння, які було виявлено, [1, с. 4, 5]. Кваліфікація в юридичних документах виражається у формі правової оцінки здійсненого діяння; діяння, яке може бути здійснено, або інших юридично значущих обставин.

Таким чином, одним з видів юридичної кваліфікації можна вважати фінансово-правову кваліфікацію, яка досить широко застосовується у практичній діяльності судів загальної юрисдикції, господарських судів, правозастосовних органів тощо. Так, невід'ємним етапом діяльності органів доходів і зборів (до 2012 р. – державної податкової служби) є юридична кваліфікація, оскільки тільки з'ясувавши сутність дії, здійсненої платником податків, його правового статусу, правового режиму об'єкта оподаткування, з'являється можливість правильно та обґрунтовано нарахувати податок. Проблеми фінансово-правової кваліфікації на даний час, на

жаль, лишаються належно не розробленими, хоча ця проблематика є досить актуальною, тому що правильна фінансово-правова кваліфікація є визначальною не тільки в процесі застосування фінансово-правових норм, але також і норм інших галузей права.

Цілком слушно видається думка П. О. Недбайло, який зазначає, що фактично процес застосування правових норм починається із встановлення фактів, які потребують правового вирішення, а логічно він починається з вибору норми, відповідно до якої кваліфікуються факти, тобто йде від норми до життєвих фактів за формулою дедуктивного силогізму: спочатку норма, потім факти, і нарешті, висновок, рішення і вся подальша практична діяльність щодо застосування [2, с. 221, 222]. Як справедливо констатує О. Ф. Черданцев, юридична кваліфікація може бути як позитивною, так і негативною. Правознавець зазначає, що в науці кримінального права зазвичай під кваліфікацією розуміється тільки позитивна оцінка, але кваліфікація може мати місце і там, де знайдено невідповідність діяння складу злочину. Саме встановлення такої невідповідності є також оцінкою діяння, його юридичною кваліфікацією, але кваліфікацією негативною [3, с. 59–62]. Тобто позитивна кваліфікація властива для регулятивної (оперативно-розпорядчої) форми правозастосування, а негативна – до юрисдикційної форми правозастосування.

Кваліфікація є результатом досить динамічним, і тільки в рішенні компетентного органу, будучи закріпленою, є статичною. Чинне законодавство містить норми різного типу, але переважно це норми регулятивного типу. Саме тому не кожне посилання на норму фінансового права може розглядатися як кваліфікація правопорушення. Багато таких норм взагалі не містять опису, будь-яких ознак податкового правопорушення, порушення норм бюджетного законодавства, валютного тощо.

Підсумком цього складного аналітичного процесу є юридична оцінка, яка передбачає глибоке вивчення фактичних обставин справи і, залежно від форми правозастосування, пошук відповідної фінансово-правової норми. Вказівка на відповідну статтю, її частину є обов'язковою попередньою умовою, яка визначає сутність правозастосовного провадження у рамках регулятивної форми правозастосування. Суб'єкт застосування норми фінансового права в певному випадку зобов'язаний перевірити тільки точність посилання на фінансовий нормативно-правовий акт (наприклад, у разі отримання ліцензії на певний вид діяльності).

Деякі вчені стверджують, що кожен злочин, як і будь-яке інше діяння людини, завжди виявляється певною єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Причому об'єктивні ознаки будь-якого злочину завжди виступають у єдності з його суб'єктивними ознаками. Сам же процес кваліфікації полягає у послідовному встановленні точної відповідності об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної

сторони вчиненого злочину об'єкту, об'єктивній стороні, суб'єкту та суб'єктивній стороні складу злочину, закріпленого законом [4, с. 95]. А. В. Наумов справедливо стверджує, що за загальним правилом процес кваліфікації зазвичай починається із встановлення об'єкта і об'єктивної сторони злочину, а закінчується встановленням суб'єкта і суб'єктивної сторони. При цьому злочин лише тоді може бути визнаний кваліфіковано правильним, якщо усі без винятку обставини, пов'язані з усіма елементами злочину, мають місце і точно відповідають ознакам того або іншого складу злочину, передбаченого кримінальним законом [5, с. 153].

Виходячи з викладеного, має сенс зауважити, що саме у процесі розслідування фінансових (податкових, бюджетних) правопорушень залежно від ситуації інформація може бути також звернена до об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта, суб'єктивної сторони. Як правило, при здійсненні явного фінансового правопорушення, в першу чергу, виділяються юридично значущі ознаки об'єктивної сторони (про це свідчить спосіб здійснення правопорушення, наслідки, які настали або є можливими). Традиційно посадові особи, які мають відповідні повноваження, вже на цій стадії мають припущення про правову норму, за якою можна кваліфікувати фінансове правопорушення. Спробуємо проаналізувати зазначені аспекти докладніше.

Загальновідомо, що необхідними ознаками об'єктивної сторони правопорушення є діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між діянням і наслідками. Формами суспільно небезпечного діяння є дія, тобто свідомо, активна, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єктів фінансового права (наприклад, приховування об'єкта оподаткування); бездіяльність – пасивна, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта фінансового права, що полягає у свідомому утриманні від вчинення дій, які він був зобов'язаний або міг вчинити, а в результаті цього – було заподіяно шкоду суспільним відносинам у сфері мобілізації, розподілу і використання публічних фондів коштів. Наприклад, несвоєчасне подання платником податків податкової декларації щодо сплати того або іншого податку.

Як правило, кваліфікація за об'єктивною стороною передбачає співставлення ознак вчиненого діяння з його характеристикою, що містяться у правовій нормі. Якщо у такій нормі подано детальну характеристику протиправного діяння, то таке співставлення не викликає складнощів. Зазначимо, що законодавчі формулювання деяких норм не містять усіх чітко описаних дій, які створюють об'єктивну сторону фінансового правопорушення. Так, у них іноді вказується вельми загальні ознаки можливих протиправних діянь. Так, ст. 119 Бюджетного кодексу України закріплює норму, що нецільовим використанням бюджетних коштів є їх витрачання на цілі, що не відповідають: бюджетним призначенням, встановленим



законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет); напрямом використання бюджетних коштів, визначеним у паспорті бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі) або в порядку використання бюджетних коштів; бюджетним асигнуванням (розпису бюджету, кошторису, плану використання бюджетних коштів) [6]. Диспозиція цієї статті передбачає тільки приблизний перелік підстав використання бюджетних коштів. Такі техніко-юридичні прийоми опису ознак протиправного діяння потребують глибоких пізнань правозастосовника у сфері фінансового права. Правозастосовник у цьому випадку повинен на підставі своєї правосвідомості, професійного досвіду, загальної правової культури вирішувати, чи є достатні підстави для витрачання бюджетних коштів, чи має місце нецільове використання бюджетних коштів.

Отже, наголосимо, що другий етап кваліфікації починається зі співставлення об'єктивних ознак, які відображені головним чином у первісних відомостях про обставини правопорушення. Саме в характері об'єктивних ознак і містяться основні відмінності між конкретними видами правопорушень.

У деяких нормах про фінансові правопорушення протиправна дія тільки називається, а її зміст і характеристики не надаються. Так, наприклад, норми Бюджетного кодексу України передбачають відповідальність за створення позабюджетних фондів, порушення вимог Бюджетного кодексу України щодо відкриття позабюджетних рахунків для розміщення бюджетних коштів. Вирішуючи у таких випадках питання про визнання або невизнання вчинених конкретних дій, які відповідають ознакам об'єктивної сторони складу, правозастосовник повинен, перш за все, зрозуміти, які дії охоплюються цим терміном.

Якщо у диспозиції норми вказано лише протиправні наслідки, то правозастосовник з'ясує, якими взагалі діями вони можуть бути викликані. Відповідними ознаками об'єктивної сторони визнаються лише суспільно небезпечні дії. Наприклад, ст. 116 Бюджетного кодексу України встановлює, що відповідальність за порушення норм бюджетного законодавства настає у разі порушення встановлених порядку або термінів подання фінансової та бюджетної звітності бюджетних установ, а також подання такої звітності у неповному обсязі [6].

Нагадаємо, що диспозиції багатьох норм законодавства про фінансові правопорушення є бланкетними або відсильними. Цими нормами встановлюється відповідальність за порушення правил, що містяться в інших нормах фінансового права або в нормах інших галузей права. У цьому випадку висновок про відповідність оцінюваного діяння ознакам об'єктивної сторони складу може бути отриманий лише в результаті вивчення нормативних актів, що містять зазначені правила. Наприклад, ст. 116 Бюджетного кодексу

України передбачає відповідальність за включення недостовірних даних до звітів про виконання паспортів бюджетних програм (у разі застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі), а також порушення порядку та термінів подання таких звітів. Так, для того, щоб відповідати на питання про відповідність діяння певної особи ознакам об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 116 Бюджетного кодексу України (включення недостовірних даних до звітів про виконання паспортів бюджетних програм, порушення порядку та термінів подання таких звітів), необхідно встановити належні терміни виконання і подання таких документів, проаналізувавши правові акти, які їх встановлюють.

Загальновідомо, що у правовій нормі прямо вказано на суспільно небезпечні наслідки або такі випливають з її змісту. Тобто матеріальний склад правопорушення у другому випадку може не вказуватися, на відміну від формального складу злочину. Матеріальний склад злочину являє собою склад злочину, об'єктивна сторона якого передбачає окрім дії (бездіяльність) з настанням конкретних негативних наслідків. Так, встановлення відповідності реального наслідку вчиненого діяння його ознакам, що містяться у складі фінансового правопорушення, іноді також передбачає кваліфікацію за об'єктивною стороною. Необхідність у цьому виникає традиційно, оскільки усі склади фінансових правопорушень є матеріальними, тобто наслідки діяння включені в число конструктивних ознак, які підлягають оцінці та співставленню. Практично завжди протиправні діяння суб'єктів фінансового права завдають матеріальних збитків державі, внаслідок чого бюджети різних рівнів недоотримують надходження до дохідної частини.

Встановлення факту відповідності реальним наслідкам, що настали, вказаним у правовій нормі, передбачає наступне визначення наявності причинного зв'язку між протиправним діянням та його наслідками. Тільки в результаті багатосторонньої оцінки характеру діяння та обстановки його вчинення, співставлення оцінюваної ситуації з аналогічними, досліджуваними раніше, може бути отриманий висновок про наявність такого зв'язку. У деяких випадках встановлення такого зв'язку потребує спеціальних знань і досліджень, які можуть проводитися спеціалістами-експертами. З цього приводу справедливо вбачається позиція Б. А. Курінова, що кваліфікація за об'єктивною стороною неможлива без встановлення причинного зв'язку. Причинний зв'язок є необхідним, обов'язковим компонентом усіх матеріальних складів злочинів. Причинний зв'язок входить до числа ознак складу, що характеризує об'єктивну сторону злочину [7, с. 106].

Після встановлення відповідності ознак об'єктивної сторони необхідно перейти до співставлення ознак об'єкта, котрими, як відомо, виступають суспільні відносини, на які спрямована протиправна та суспільно небезпечна поведінка суб'єктів фінансового права

та які охороняються нормами фінансового права. Саме в цих ознаках фінансового правопорушення, які якнайкраще відображені у фінансово-правових нормах, об'єктивується суспільна небезпечність діяння. У процесі дослідження фактичних обставин справи, що відносяться до об'єктивної сторони, слід мати на увазі, що серед них можуть бути такі обставини, які виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння. Наприклад, у вітчизняній фінансово-правовій науці Л. К. Царьова визначає об'єктивну сторону фінансового правопорушення як дію або бездіяльність, які порушують приписи фінансово-правових норм [8, с. 49]. На думку З. М. Будько, об'єктивна сторона податкового правопорушення є системою передбачених податково-правовими нормами ознак, які характеризують зовнішню сторону правопорушення. Правознавець констатує, що всі ознаки об'єктивної сторони, виходячи з їх опису, у диспозиціях статей можна поділити на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових ознак належить суспільно небезпечне діяння. Суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками є факультативними ознаками, тому вони не завжди знаходять своє відображення у законі [9, с. 90].

Слід зауважити, що у фінансово-правовій літературі можна знайти ототожнення об'єкта податкового та інших фінансових правопорушень [10, с. 21–49]. Наприклад, А. В. Передернін, визначаючи родові об'єкти податкового правопорушення, називає також і порушення, пов'язані з незаконним встановленням або введенням податків, незаконне перешкоджання господарській діяльності платника податків, порушення касової дисципліни, незаконні грошові розрахунки, порушення порядку застосування контрольно-касових машин при розрахунках, незаконне витрачання бюджетних коштів [11, с. 122–124].

Об'єктом правопорушень суб'єктів фінансового права виступають суспільні відносини, які виникають з приводу мобілізації, розподілу і використання публічних фондів коштів. Висновок про характер об'єкта можна зробити, ґрунтуючись на інших ознаках складу, перш за все, на ознаках об'єктивної сторони (характер діяння, місце його вчинення, наслідки, що настали). Наприклад, обов'язковою ознакою правопорушення, передбаченого ст. 162 Кодексу про адміністративні правопорушення є саме місце вчинення правопорушення [12]. Так, незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків фізичних осіб, вчинене громадянином України, який постійно проживає на її території, а так само валютних рахунків юридичних осіб, що діють на території України, вчинене службовою особою підприємства, установи чи організації або за її дорученням іншою особою, а також вчинення зазначених дій громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності – тягне за собою накладення штрафу від п'ятисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

При цьому деякі вчені розрізняють певні види об'єктів правопорушення, які вчиняють суб'єкти фінансового права – загальний об'єкт, родовий та безпосередній об'єкти правопорушення. На думку Б. А. Курінова, поняття «суб'єкт злочину» передбачає з'ясування широкого кола питань, які включають, з одного боку, встановлення правових ознак, які характеризують суб'єкта злочину за радянським кримінальним правом, а з іншого боку – розкриття соціально-політичного й морального обличчя злочинця [7, с. 110]. Суб'єктами фінансового правопорушення виступають фізичні та юридичні особи, органи державної влади та громадські організації, які володіють фінансовою деліктоздатністю, тобто здатністю нести юридичну відповідальність за свої протиправні вчинки. У фінансових правовідносинах суб'єктами виступають індивідуальні (фізичні особи – громадяни, іноземні громадяни та особи без громадянства, які є осудними і досягли певного віку юридичної відповідальності) і колективні суб'єкти (юридичні особи, органи державної влади, громадські та інші організації, дії яких пов'язані з колективним ухваленням рішень у сфері фінансової діяльності держави, органів місцевого самоврядування). Іноді як колективні суб'єкти виступають держава, її представницькі органи, органи місцевого самоврядування і виконавчої влади, якщо вони не виконують офіційно взятих на себе зобов'язань та якщо у результаті цього було заподіяно шкоду інтересам у сфері фінансової діяльності держави. До того ж, згідно з чинним законодавством, кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [13].

У вітчизняній фінансовій науці серед суб'єктів фінансових правопорушень В. П. Нагребельний виділяє загальні суб'єкти (визначаються нормами фінансового права) і спеціальні суб'єкти (особа, яка безпосередньо зазначена у фінансовому законі). Взагалі, коло суб'єктів відрізняється залежно від виду фінансових правовідносин [14, с. 116].

Щодо особливостей фінансово-правової кваліфікації за суб'єктом можна зазначити, що відсутність у особи ознак спеціального суб'єкта може означати відсутність складу фінансового правопорушення. Наприклад, окремі фінансові правопорушення, передбачені ст. 16 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» можуть бути здійснені тільки уповноваженими банками, фінансовими установами та національним оператором поштового зв'язку [15]. До того ж, декілька складів бюджетних правопорушень також закріплені у Бюджетному кодексі щодо спеціального суб'єкта – органів, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, а саме:

невиконання вимог щодо ведення бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджетів; несвочасне подання звітності про виконання бюджетів; здійснення витрат із перевищенням показників, затверджених розписом бюджету; порушення в процесі контролю за бюджетними повноваженнями при зарахуванні надходжень бюджету та здійсненні платежів за бюджетними зобов'язаннями розпорядників бюджетних коштів відповідно до бюджетних асигнувань; недодержання порядку казначейського обслуговування державного і місцевих бюджетів [6].

Загальновідомо, що змістом суб'єктивної сторони злочину є психічне ставлення винної особи до здійсненого суспільно небезпечного діяння. Суб'єктивну сторону складають умисел, необережність, мотив і мета злочину. Суб'єктивна сторона відображає зв'язок свідомості й волі злочинця із учиненням суспільно небезпечним діянням [7, с. 124]. Як справедливо зауважує С. М. Братусь, вина як протиправний стан психіки правопорушника є суб'єктивною стороною правопорушення поряд з іншими станами суб'єктів, пов'язаних з відносною свободою волі, з вибірковістю (варіантністю) їх поведінки [16, с. 34].

Слід відзначити, що суб'єктами фінансових правовідносин, окрім фізичних осіб, можуть бути і юридичні особи (державні органи, установи, організації підприємства, тощо). На сьогодні фінансове законодавство не містить положень, які розкривали би зміст вини юридичних осіб. У такій ситуації вина юридичної особи розглядається тільки як вина її посадових осіб чи працівників. Так, на думку О. Т. Зими вина організації визначається не всім колективом, а за переважаючою волею, під якою, перш за все, слід розуміти волю адміністрації (керівництва) організації, а саме – її уповноважених [17, с. 107].

Щодо кваліфікації фінансових правопорушень за суб'єктивною стороною, то має сенс відзначити наявність відмінностей у суб'єктивній стороні фінансових правопорушень, які було вчинено фізичною особою і юридичною особою. Зокрема, якщо мова йде про кваліфікацію фінансового правопорушення за суб'єктивною стороною, яке вчинено фізичною особою, то воно потребує встановлення вини. У свою чергу, суб'єктивна сторона фінансового правопорушення, вчиненого юридичною особою, полягає в тому, що не було вжито всіх необхідних дій для належного виконання фінансового обов'язку. У більшості випадків форма вини (умисел або необережність) на правову оцінку вчиненого не впливає. Саме тому для кваліфікації багатьох фінансових правопорушень, які вчинили фізичні особи, достатньо встановлення того, що вчинено винне діяння.

Зазначимо, що Податковий кодекс України не містить положень, які регулювали б суб'єктивну сторону податкового правопорушення

(мета і мотив не передбачені у складі податкових правопорушень), що є очевидною прогалиною в роботі законодавців. Слід мати на увазі, що чинне податкове законодавство не передбачає закріплення інституту «вини», присутня тільки непряма вказівка на його існування. Наприклад, згідно з п. 49.6 ст. 49 Податкового кодексу України в разі втрати або зіпсуття поштового відправлення чи затримки його вручення органу державної податкової служби з вини оператора поштового зв'язку такий оператор несе відповідальність відповідно до закону. У такому разі платник податків звільняється від будь-якої відповідальності за неподання або несвоєчасне подання такої податкової декларації [18]. З цього приводу А. М. Тимченко висловлює думку, що відсутність таких правових категорій, як форма вини платника податків, обставини, які обтяжують і пом'якшують вину, обставини, які звільняють від відповідальності, що доволі цілком логічно використовуються у доктрині податкового права, значною мірою робить правовий статус платника невизначеним, надаючи інституту фінансової відповідальності відверто репресивного характеру [19, с. 12].

Кваліфікація фінансових правопорушень здійснюється на всіх стадіях провадження у справах про порушення фінансового законодавства. Реальні можливості забезпечення точної та повної кваліфікації багатьох чинних порушень залежать від обсягу й достовірності інформації про обставини правопорушення, саме тому це формує різні вимоги до обсягу кваліфікації на кожній її стадії. Завдання початкової стадії кваліфікації часто полягає в тому, щоб визначити, до якого виду правопорушень належить оцінюваний випадок (адміністративний проступок, злочин, дисциплінарний проступок, цивільно-правовий делікт тощо), оскільки на цьому етапі фінансово-правового розслідування обсягу наявної інформації іноді буває достатньо лише для висновку про протиправність діяння. У процесі фінансово-правового розслідування правозастосовник вирішує питання про те, які норми законодавства про фінансові правопорушення відповідає діяння, що розглядається. Отриманий висновок, як правило, відображається ним у відповідному правовому акті. Саме на стадії розгляду справи про порушення фінансового законодавства правозастосовником дається підсумкова правова оцінка вчиненого. Досліджуючи його, орган (посадова особа) погоджується з попередньою класифікацією або доходить висновку про іншу кваліфікацію діяння, що розглядається та відображається у постанові про припинення фінансової санкції. Однак і ця кваліфікація не завжди є кінцевою. Зауважимо, що деякі вчені, наприклад, В. В. Лазарев, підкреслюють той факт, що у зміст встановленої судом об'єктивної істини входить юридична кваліфікація фактів, і значить, щодо справи, яка розглядається, не може бути двох або декілька різних рішень, які одночасно могли бути розглянуті як

правильні та істинні [20, с. 82]. Однак В. М. Кудрявцев вважає, що кваліфікація може бути довільною: одне і те ж діяння може бути кваліфіковано двома суддями по-різному [1, с. 55].

Загальновідомо, що в науці кримінального права систематичність і неоднорозовість вчинення злочинів виступають обтяжуючою обставиною. Вчинення однією особою декількох фінансових правопорушень, як правило, свідчить про високий рівень їх анти-суспільної небезпеки. Особливо це відчувається порівняно із вчиненням одиночного проступку, тобто спричиненням суспільству меншої шкоди. Облік обсягу і характеру відповідальності у таких випадках забезпечується правилами кваліфікації множинності правопорушень. З цього приводу Б. А. Куринов констатує, що множинність злочинів є узагальнюючим спеціально-правовим поняттям. Різномірність ситуацій, що охоплюються поняттям множинності злочинів, знаходить своє відображення під час кваліфікації, призначення покарання, розслідування і розгляду справи в суді у правових наслідках, засудженні та відбутті покарання, з'ясуванні причин і умов здійснення злочинів, вирішенні цілої низки інших правових питань [7, с. 125]. Нагадаємо, що множинність не має для кваліфікації фінансових правопорушень практичного значення, оскільки фінансова відповідальність має правовідновлювальний характер. Як правило, у разі множинності фінансових правопорушень фінансові санкції не поглинаються одна іншою, а застосовуються сумісно.

**Список використаних джерел:** 1. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд. – М. : Юристъ, 2001. – 301 с. 2. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 511 с. 3. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2001. – 429 с. 4. Кримінальне право України: загальна частина : [підручник] / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : Право, 2010. – 456 с. 5. Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть : [курс лекций] / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1999. – 572 с. 6. Бюджетний кодекс України : закон України від 08.07.2010 № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 50–51. – Ст. 572. 7. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений / Б. А. Куринов. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1976. – 182 с. 8. Царьова Л. К. Підстава відповідальності у фінансово-правових відносинах / Л. К. Царьова // Актуальні проблеми держави та права. – Вип. 12. – 2001. – С. 58–62. 9. Будько З. М. Фінансово-правова відповідальність за вчинення податкових правопорушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Будько Захар Миколайович. – Запоріжжя, 2005. – 259 с. 10. Нідзельська О. Відповідальність платників податків за порушення податкового законодавства / О. Нідзельська, Н. Кирієнко // Вісник податкової служби України. – 2001. – № 3. – С. 21–24. 11. Передернин А. В. Налоговое правонарушение как основание административной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Передернин Анатолий Васильевич. – М., 1999. – 183 с. 12. Кодекс

України про адміністративні правопорушення : закон України від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122. **13.** Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. **14.** Нагребельний В. П. Фінансове право України. Загальна частина : [навч. посіб.] / В. П. Нагребельний, В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Укр. акад. банк. справи Нац. банку України. – Суми : Університет. кн., 2004. – 320 с. **15.** Про систему валютного регулювання і валютного контролю : декрет Кабінету Міністрів України від 19.02.1993 № 15-93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 17. – Ст. 184. **16.** Братусь С. Н. Спорные вопросы теории юридической ответственности / С. Н. Братусь // Советское государство и право. – 1973. – № 4. – С. 27–35. **17.** Зима О. Т. Адміністративна відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Зима Олександр Тарасович. – Х., 2001. – 164 с. **18.** Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, 15–16, 17. – Ст. 112. **19.** Тимченко А. М. Види примусових заходів у податковому праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / А. М. Тимченко. – К., 2012. – 18 с. **20.** Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 197 с.

Надійшла до редколегії 05.12.2013



### **Россихина Г. В. К вопросу об особенностях квалификации финансовых правонарушений в процессе применения финансово-правовых норм**

*Проанализированы нормы действующего финансового и налогового законодательства, вопросы применения финансово-правовых норм, выделены особенности квалификации финансовых правонарушений.*

**Ключевые слова:** финансово-правовая норма, норма финансового права, финансовое правонарушение, квалификация, юридическая квалификация, бюджетное правонарушение.

### **Rossikhina G. V. To the issue about the features of financial offences qualification in the process of financially-legal norms application**

*The current financial regulations and tax legislation, the questions of financial and legal norms using are analyzed, the features of financial crime training are highlighted.*

**Keywords:** financially-legal norm, norm of financial right, financial offence, qualification, legal qualification, budgetary offence.





УДК 342.5

**В. Л. Синчук****ОРГАНИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ЗНАЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ В ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ**

*Проаналізовано та узагальнено наукові підходи до визначення місця органів прокуратури в системі державних органів, досліджено сутність і значення законності їх діяльності. Зазначено, що чинна модель місця прокуратури в системі органів державної влади як самостійної державної інституції, що не відноситься до жодної з гілок влади, проте тісно взаємодіє з ними, – є виправданою та адекватною сучасним умовам розвитку країни та стандартам європейського співтовариства в досліджуваній сфері.*

**Ключові слова:** прокуратура, державна влада, державний орган, законність.

Сьогодні часто акцентується увага на тому, що взятий урядом України курс на євроінтеграцію передбачає не тільки отримання переваг у різних сферах суспільних відносин, а й виконання ряду обов'язків. Зокрема зобов'язання щодо проведення адміністративної реформи, у тому числі й удосконалення системи органів прокуратури, були взяті Україною ще у 1995 році під час вступу до Ради Європи. Більше того, реформування органів прокуратури є однією з ключових вимог Європейського Союзу на шляху євроінтеграції України, так званого «списку Фюле». Проте й на сьогодні низка проблем у цій сфері залишається невирішеною.

Вітчизняні та європейські експерти відмічають невідповідність чинного правового статусу органів прокуратури положенням Конституції України та європейським нормам і стандартам, необхідність відходу від радянської моделі прокуратури й перегляду її функцій у руслі демократизації, гуманізації та прогресивного розвитку суспільства, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, що зумовлює актуальність прийняття у новій редакції Закону України «Про прокуратуру». Водночас ефективність реформування досліджуваної сфери правовідносин прямо залежить від науково обґрунтованого визначення місця органів прокуратури в державному механізмі України та забезпечення гарантій законності їх функціонування, у тому числі розробки системи контролю за діяльністю органів прокуратури з метою підвищення рівня довіри до неї громадян.

Питанням визначення місця та функціонального призначення органів прокуратури в системі органів державної влади присвячено праці багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких: В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, О. А. Банчук, Ю. М. Грошевий, С. М. Гусаров, В. В. Долежан, С. В. Ківалов, І. Б. Коліушко, М. В. Косюта, І. Є. Марочкін, В. Ф. Погорілко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та ін. Проте єдиний підхід до визначення місця

органів прокуратури в системі державних органів відсутній, тому це питання потребує подальшого розгляду та вирішення. Недостатньо дослідженими є і взаємозв'язки органів прокуратури з органами судової, виконавчої та законодавчої влади.

Відтак метою цієї статті є обґрунтування місця органів прокуратури в системі державних органів України та значення законності в їх діяльності. Для досягнення поставленої мети необхідно: 1) проаналізувати та узагальнити теоретико-правові підходи до визначення місця прокуратури в системі державних органів; 2) визначити місце прокуратури в системі державної влади України; 3) уточнити сутність і значення законності в діяльності органів прокуратури.

Як слушно відмічає В. В. Сухонос, якщо судові органи Конституцією України (ст. 6) згідно з принципом поділу влади віднесено до однієї із трьох гілок влади, а саме судової, місце прокуратури в системі гілок влади не визначене, що породжує вже тривалий час дискусію про місце прокуратури в системі влади [1, с. 329]. При цьому, оскільки урядом країни взятий курс на європейську інтеграцію, важливо орієнтуватися на норми та стандарти Європейського Союзу у сфері організації системи органів прокуратури.

Як справедливо зазначає Н. І. Пеліванова, питання про місце прокуратури у системі органів державної влади у різних європейських державах вирішуються по-різному: є країни, де прокуратура входить до складу Міністерства юстиції (Нідерланди, Італія, Франція, Німеччина, Австрія, Данія); країни, де прокуратура вклучена до складу суддівського корпусу і функціонує при судах (Болгарія, Латвія, Литва, Іспанія); країни, де прокуратура є самостійною інституцією (Фінляндія) [2, с. 16].

На нашу думку, вивчаючи досвід європейських країн щодо визначення місця прокуратури в системі державних органів, важливо враховувати передусім рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, який наголошує, що правова Європа розділена між системами, в яких прокурор цілком незалежний від парламенту та уряду, а також тими, в яких він підпорядковується тому або іншому з цих органів, хоча і має право на певні самостійні дії [3]. При цьому спільною вимогою до будь-якої обраної моделі, як стверджує Н. І. Пеліванова, є її спроможність забезпечити прокурорам виконання ними своїх професійних обов'язків і повноважень без неправомірного втручання або незаконного притягнення до відповідальності та громадський контроль за діяльністю органів прокуратури [2, с. 17], із чим ми цілком погоджуємося.

Отже, теоретично можливими є такі моделі визначення місця органів прокуратури у системі органів державної влади: 1) прокуратура є самостійною ланкою державного механізму – інструментом стримувань і противаг гілок влади; 2) прокуратура належить до судової гілки влади; 3) прокуратура належить до виконавчої гілки

влади; 4) прокуратура належить до законодавчої гілки влади; 5) прокуратура є «четвертою владою», окремою гілкою влади. Усі наведені моделі є предметом постійних дискусій у вітчизняних і зарубіжних наукових колах. При цьому, як зазначалося, перші два варіанти традиційно використовуються у світовій практиці, тоді як доцільність останніх обґрунтовується лише окремими вченими, а більшістю визнаються неприйнятними й антиконституційними.

Так, В. Д. Ломовський, базуючись на позиції Ш. Монтеск'є стосовно того, що у вільній державі влада має право і повинна розглядати, як саме виконуються створені нею закони, вважає прокурорський нагляд продовженням законодавчої функції держави [4, с. 34]. Цю точку зору поділяє і В. В. Долежан, стверджуючи, що прокурор, який не є самостійним владним органом, діє за дорученням та під контролем влади [5, с. 44]. На нашу думку, запропонована модель організації органів прокуратури й визначення їх місця в системі державної влади є не зовсім прийнятною, адже повноваження, компетенція, права та обов'язки всіх без винятку державних органів визначаються законодавством, проте ми не відносимо їх до сфери законодавчої влади. Тому цілком поділяємо точку зору М. І. Мичка, який акцентує увагу на тому, що прокуратуру можна розглядати як один із механізмів практичної реалізації волі законодавця, однак це не дає підстав вважати її до системи законодавчої влади, тому що нагляд за додержанням законів поряд із прокуратурою здійснюють численні контролюючі органи виконавчої влади, і було б нелогічно прокуратуру відносити до законодавчої влади, а всі інші контрольні-наглядові органи залишити поза її межами [6, с. 180].

Іншою моделлю визначення місця органів прокуратури у системі органів державної влади є віднесення прокуратури до судової гілки влади (В. М. Кравчук, М. В. Муравйов, Г. П. Середя, М. В. Цвік, В. І. Шишкін та ін.). Як зазначає М. П. Бортун, багато правників вважає, що прокуратура має увійти до складу судової влади, повернутися туди, звідки вона вийшла, тобто до суду [7]. Проте варто погодитися з думкою Р. Р. Абдуліної, що спільність кінцевої мети під час створення гарантій законності у державі та захисту прав і свобод особистості, близькість функцій зумовлюють тісну взаємодію прокуратури і судів, однак тісний зв'язок між судами та прокуратурою не означає, що вони утворюють єдину систему органів чи єдину гілку державної влади, оскільки їх правова природа має суттєві відмінності [8, с. 56].

Досліджуючи моделі визначення місця прокуратури в системі органів державної влади, варто звернути увагу й на спроби віднесення прокуратури до виконавчої влади (М. В. Костицький, М. І. Малишко, В. Ф. Погорілко, В. Р. Мойсик, В. С. Нерсисянц, О. Туртовський та ін.), які, на думку М. П. Бортуна, об'єктивно майже не дискутуються, оскільки підпорядкування прокуратури

виконавчій, так само як і судовій владі, може зруйнувати систему стримувань і противаг, що склалися в державі [7], з чим ми цілком погоджуємося.

Водночас В. В. Сухонос акцентує увагу на тому, що деякі ознаки органів прокуратури України подібні до ознак органів виконавчої влади (елемент державного механізму; дія на безперервній основі; власна компетенція; власна структура), однак, на відміну від органів виконавчої влади, на органи прокуратури не покладається регулювання соціально-економічних, духовно-культурних чи адміністративно-політичної сфер суспільного життя. Тому, на думку автора, віднесення прокуратури України до виконавчої гілки влади не відповідає правовій природі та юридичній сутності ні органів виконавчої влади, ні органів прокуратури [1, с. 29].

Варто зазначити, що в сучасних умовах із розробкою і прийняттям до розгляду проєктів Закону «Про прокуратуру» не менш дискусійною є модель віднесення прокуратури до окремої гілки влади чи надання їй функцій і повноважень «четвертої влади». Як стверджує С. Г. Березовська, вперше з обґрунтуванням цієї точки зору виступив у 1940 році Г. Петров, який розглядав діяльність держави як єдність чотирьох самостійних форм: законодавчої, виконавчо-розпорядчої, судової та прокурорського нагляду [9, с. 15]. Проте, як неодноразово справедливо наголошували члени Венеціанської комісії стосовно проєкту Закону України «Про прокуратуру», законопроект «убачається щось на кшталт четвертої влади», він наділяє прокуратуру функціями, які перевищують функції, передбачені Конституцією, і не може не розглядатись як спроба анулювати рішення зменшити повноваження прокуратури протягом п'ятирічного періоду, що було прийняте з Конституцією 1996 року. Більше того, у такому разі прокуратура залишиться дуже потужним і надмірно централізованим інститутом, функції якого будуть значно ширшими за функції прокурорів у демократичному суспільстві [10, с. 107–111].

Тому, на нашу думку, органи прокуратури мають визначатися самостійною ланкою у державному механізмі України, проте за функціональним призначенням не претендувати на роль «четвертої влади». За таких обставин поділяємо позицію більшості науковців (О. А. Банчук, Ю. М. Groшевий, В. Т. Малярченко, І. Є. Марочкін, В. Т. Нор, В. В. Сухонос та ін.), на думку яких прокуратура займає самостійне місце в системі органів державної влади і, як підкреслює В. В. Сухонос, є «своєрідним інструментом стримування та противаги гілок влади» [1, с. 27]. Цілком погоджуємося з думкою Л. Р. Грицаєнка та В. М. Руденка, що природа діяльності органів прокуратури зумовлює їх функціонування як окремої системи органів державної влади, які організаційно не відносяться до однієї з гілок влади, передбачених Конституцією України. Тому саме такий підхід знайшов відображення у тексті Конституції України, оскільки

прокуратура України у державному механізмі виконує особливу, властиву тільки їй функцію і ані за своїм походженням, ані за характером повноважень не належить до структури інших гілок влади [11, с. 381].

Цю точку зору поділяє і В. Т. Маляренко, зазначаючи, що прокуратура України – це самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує захист від неправомірних посягань на суспільний і державний лад, права й свободи людини, а також основи демократичного устрою засобами та методами, які передбачено законом. Прокуратура не підпорядковується виконавчій чи судовій владі, оскільки її діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади, які формуються та утверджуються в державі після прийняття нової Конституції. Цілком погоджуємося з автором і стосовно того, що фундаментальні гілки влади – законодавча, виконавча та судова, які уособлюють єдину державну владу та її поділ, зовсім не виключають можливості існування інших функціонально самостійних правових інститутів, наявність яких визначається реальними потребами побудови правової держави і державно-правового життя суспільства, необхідністю демократичних форм контролю гілок влади у випадках, коли їх діяльність не відповідає принципам і положенням Конституції [12].

Отже, на нашу думку, оптимальною моделлю є визначення місця органів прокуратури як самостійної централізованої інституції в системі органів державної влади, що функціонує у правоохоронній сфері у межах визначених законодавством повноважень і виступає ефективним інструментом взаємодії, стримувань і противаг між гілками влади – законодавчою, виконавчою та судовою. На сьогодні відповідно до норм Конституції України та Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури України не належать до жодної гілки влади, а їх функціональні повноваження переплітаються з повноваженнями судової, виконавчої та законодавчої гілок влади. Контроль за діяльністю цієї інституції здійснюється через призначення та звільнення Генерального прокурора Президентом України за згодою Верховної Ради України, а також через висловлення йому недовіри Верховною Радою, що має наслідком його відставку з посади.

Варто зазначити, що правовою основою організації і діяльності органів прокуратури є: 1) Конституція України, відповідно до ст. 123 якої організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються Законом; 2) Закон України «Про прокуратуру» та інші закони України; 3) відомчі накази, положення, інструкції Генерального прокурора України, акти адміністративного, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, цивільно-процесуального, господарсько-процесуального законодавства; 4) визнані Україною відповідні міжнародні договори й угоди, норми і

стандарти міжнародного права у сфері охорони прав та свобод людини й громадянина (наприклад, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини, Меморандум взаємопорозуміння між Генеральною прокуратурою України та Міністерством юстиції Канади тощо).

Наведене вище, на нашу думку, є проявом загальновизнаного в Україні принципу верховенства права, згідно з яким створення та функціонування органів прокуратури регулюється виключно нормативно-правовими актами, при чому законодавству відводиться визначальна роль у співвідношенні права й політики, права та ідеології, права й економіки.

Що стосується законності, то загальновизнано, що законність має фундаментальне значення в діяльності державних органів, у тому числі й прокуратури. У загальнотеоретичному розумінні «законність» розглядається як специфічний державно-правовий режим, за допомогою якого забезпечується загальнообов'язковість юридичних норм у суспільстві та державі, її сутність полягає в обов'язковості виконання приписів правового характеру.

Розглядаючи законність у діяльності органів прокуратури, варто зазначити, що, на думку І. Є. Марочкина та П. М. Каркача, принцип законності є найважливішою загальноправовою основою діяльності усіх суб'єктів правозастосування. Для прокуратури цей принцип виступає як першооснова її діяльності, оскільки головна її мета – забезпечення верховенства закону та зміцнення законності [13]. Цю точку зору поділяють і В. Т. Нор, Я. О. Береський, І. І. Когутич та ін., стверджуючи, що принцип законності є комплексним, загальноправовим і стосовно прокуратури засвідчує той факт, що її діяльність має підзаконний характер і визначається законом [14].

У цьому контексті доцільно відмітити, що, як і будь-які інші правопорушення, відхилення від принципу законності в діяльності прокуратури можуть бути здійснені у формі дій чи бездіяльності, мати умисний чи неумисний характер. Зокрема, прояви бездіяльності мають місце у випадках, коли посадові особи органів прокуратури не реалізують повноважень, які вони зобов'язані реалізувати згідно з вимогами закону: не проводять щомісячні перевірки законності розгляду органами внутрішніх справ заяв і повідомлень про злочини; не звертають уваги на безпідставне утримання затриманих; не розглядають звернення громадян у встановлені законом строки тощо.

Отже, законність у діяльності прокуратури є фундаментальним принципом права, який розкривається у двох взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих аспектах: 1) законність як мета створення та функціонування органів прокуратури; 2) підзаконний характер діяльності органів прокуратури і її урегульованість законом.

По-перше, законність у діяльності прокуратури в системі державних органів України відображає її сутність як правоохоронного

органу, є об'єктом охорони та метою прокурорського нагляду. По-друге, законність є основою організації та діяльності власне органів прокуратури. Не викликає сумнівів, що, здійснюючи нагляд за дотриманням та правильним застосуванням законів у діяльності інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій, прокуратура також є «підзаконним» державним органом. Тобто особливість законності у діяльності прокуратури виражається в тому, що існує нерозривний зв'язок між необхідністю дотримання законності власне у процесі здійснення повноважень органами прокуратури та спрямованістю на охорону законності як їх функцію.

Проте, незважаючи на важливе значення законності в діяльності органів прокуратури України, нормативно-правова база функціонування останніх є недосконалою та потребує реформування відповідно до міжнародних стандартів. Так, на думку члена Венеціанської комісії Джеймса Гамільтона, чинний Закон України «Про прокуратуру» передбачає дуже владну установу «радянського типу», прокуратура наділена функціями, які перевищують функції, передбачені Конституцією [10, с. 97]. Доречним вважаємо і застереження членів Венеціанської комісії стосовно того, що на сьогодні прокуратура визначена як незалежний державний орган, що становить єдину централізовану систему, не перебуває ані в судовій системі, ані у виконавчій владі, через що здається, що в ній убачається щось на кшталт четвертої влади [10, с. 109].

Доцільно у контексті нашого дослідження звернути увагу й на висновки Венеціанської комісії щодо недоліків Закону України «Про прокуратуру», а саме: 1) Закон зосереджує надто багато виконавчої влади в руках однієї установи і особи – Генерального прокурора України; 2) порушує принцип поділу влади (повноваження Генерального прокурора тісно переплітаються з повноваженнями судової, виконавчої та законодавчої гілок влади); 3) Закон в деяких аспектах наділяє такими повноваженнями прокуратуру, які більше належать до судової гілки влади, а в деяких випадках навіть уповноважує прокуратуру скасовувати судові рішення; 4) відносини між прокурором та виконавчою гілкою влади не є прозорими, а також незрозуміло і те, чи є прокурор незалежним від виконавчої гілки влади; 5) умови перебування прокурорів на посаді не дають їм відповідних гарантій незалежності від виконавчої та законодавчої гілок влади тощо; 6) відсутні положення щодо незалежної перевірки управління і керівництва прокуратурою [10, с. 98–103].

Як бачимо, незважаючи на те, що ще в 1995 році під час приєднання до Ради Європи Україна взяла на себе зобов'язання змінити роль і функції прокуратури з перетворенням цього інституту на орган, який відповідатиме стандартам Ради Європи, ці зобов'язання не виконуються. М. О. Хавронюк переконаний, що крім

надмірних повноважень українська прокуратура вражена «грибком» політичної залежності, має закрити процедуру доступу до професії, просування по службі, дисциплінарної відповідальності і звільнення прокурорів з служби, а на практиці система прокуратури часто використовується для тиску на політичних опонентів або бізнес-конкурентів [15]. Цікавим є і той факт, що прокуратура «пасе задніх» за рівнем довіри з боку громадян, про що свідчать результати опитування фонду «Демократичні ініціативи», згідно з яким індекс довіри до органів прокуратури становить лише 2,1 бали за 5-бальною шкалою [16].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що чинна модель визначення місця прокуратури в системі органів державної влади як самостійної державної інституції, що не належить до жодної з гілок влади, проте тісно взаємодіє з ними, – є виправданою та адекватною сучасним умовам розвитку країни та стандартам європейського співтовариства в досліджуваній сфері. Проте очевидно є необхідність реформування органів прокуратури, починаючи із законодавчої бази шляхом прийняття нової редакції Закону України «Про прокуратуру», яка б враховувала основні рекомендації членів Венеціанської комісії, про які йшлося вище. Передусім прокуратура України має відійти від радянської моделі загального нагляду, передаючи відповідні функції судовій гілці влади й усуваючи таким чином проблему невідповідності конституційним засадам.

Не менш важливе значення має законність у діяльності органів прокуратури в Україні на шляху європеїзації, демократизації, гуманізації та розвитку держави й громадянського суспільства. Дотримання принципу законності посадовими особами органів прокуратури є обов'язковим і надзвичайно важливим, оскільки обумовлює рівень реальної сили закону й ефективності правоохоронної діяльності в країні, адже безпосередньо прокурори та інші посадовці з метою захисту законності наділені широким колом прав і повноважень щодо застосування до суб'єктів правовідносин обмежувальних та примусових правових заходів. Водночас незаконна діяльність органів прокуратури призводить до порушення конституційних засад, гарантованих державою прав громадян, втрати довіри суспільства до системи правоохоронних органів та уряду держави в цілому.

**Список використаних джерел:** 1. Сухонос В. В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / Сухонос Віктор Володимирович. – К., 2009. – 462 с. 2. Пеліванова Н. Позиція: «Невизначеність статусу прокуратури у системі органів державної влади та її ролі у суспільстві» [Електронний ресурс] / Н. Пеліванова // Інформаційно-аналітичні огляди проекту «Вдосконалення прокуратури – шлях до реформування кримінальної юстиції». – № 3. – С. 16–17. – Режим доступу: <http://www.cga.in.ua/fckfiles/inforanalitychrefproc3.pdf>. 3. Рекомендації «Роль



прокуратури в системі кримінального судочинства» : Рес(2000) 19, прийм. Комітетом Міністрів Ради Європи 6 жовт. 2000 р. [Електронний ресурс] / підгот. Комітетом експертів по Ролі прокуратури в системі кримінал. судочинства (PC-PR) ; складені під егідою Європейського Комітету по Питанням Злочинності (CDPC) // Інформаційно-аналітичні огляди проекту «Вдосконалення прокуратури – шлях до реформування кримінальної юстиції». – № 4. – С. 2–10. – Режим доступу: <http://www.cga.in.ua/fckfiles/infor%20analytch%20ref%20procu%20%234.pdf>. **4.** Ломовський В. Д. Прокурорско-надзорные правоотношения / В. Д. Ломовський. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1987. – 160 с. **5.** Долежан В. В. Проблемы компетенции прокуратуры : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Долежан Валентин Владимирович. – М., 1991. – 48 с. **6.** Мычко Н. И. Прокуратура Украины: роль и место в системе государственной власти / Н. И. Мычко. – Донецк : Донеччина, 1999. – 255 с. **7.** Боргун М. Прокуратура в системі поділу державної влади [Електронний ресурс] / Микола Боргун // Віче. – 2008. – № 10. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/954/>. **8.** Абдуллина Р. Р. Теоретические взгляды на место прокуратуры в государственном механизме постсоветской России / Р. Р. Абдуллина // Вестник Башкирского университета. – 2001. – № 1. – С. 56–58. **9.** Березовская С. Г. Прокурорский надзор за законностью правовых актов органов управления в СССР / С. Г. Березовская. – М. : Госюриздат, 1959. – 136 с. **10.** Банчук О. А. Статус органів публічного обвинувачення: міжнародні стандарти, зарубіжне законодавство і пропозиції щодо реформування в Україні / О. А. Банчук. – К. : Атіка, 2012. – 624 с. **11.** Прокуратура України: академічний курс : підручник / В. В. Сухонос, В. П. Лакизюк, Л. Р. Грицаєнко, В. М. Руденко ; за заг. ред. В. В. Сухоноса. – Суми : Університет. кн., 2005. – 566 с. **12.** Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : підручник [Електронний ресурс] / відп. ред. В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 350 с. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/Sptrou/1-2/vstup.htm>. **13.** Прокурорський нагляд в Україні : підручн. для юрид. вузів і ф-тів [Електронний ресурс] / [І. Є. Марочкін, П. М. Каркач, Ю. М. Грошевий та ін.] ; за ред. проф. І. Є. Марочкіна, П. М. Каркача. – Х., 2004. – 240 с. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/prokuratuga/508-marochkina/11074-2004.html>. **14.** Прокурорський нагляд в Україні : курс лекцій для студ. юрид. вищ. навч. закладів [Електронний ресурс] / В. Т. Нор, Я. О. Береський, І. І. Когутич та ін. ; за ред. проф. В. Т. Нора. – Л. : Тріада плюс, 2002. – 280 с. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/prokuratuga/491-2010-11-20-14-22-21.html>. **15.** Хавронюк М. О. Реформа прокуратури: скажет «yes» Украина ЕС? / М. О. Хавронюк // Украинская правда. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2013/09/26/6998705/>. **16.** Україна пасе задніх за рівнем довіри до органів влади // Украинская правда. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/02/11/6983262/>.

*Надійшла до редколегії 19.12.2013*



### **Синчук В. Л. Органи прокуратуры Украины в системе государственных органов и значение законности в их деятельности**

*Проанализированы и обобщены научные подходы к определению места органов прокуратуры в системе государственных органов, исследована сущность и значение законности их деятельности. Отмечено, что действующая модель места прокуратуры в системе органов государственной власти как самостоятельной государственной институции, которая не относится ни к одной из ветвей власти, однако тесно взаимодействует с ними, – оправдана и адекватна современным условиям развития страны и стандартам европейского сообщества в исследуемой сфере.*

**Ключевые слова:** прокуратура, государственная власть, государственный орган, законность.

### **Sinchuk V. L. Prosecution Service of Ukraine in the system of government legitimacy and importance of their activities**

*The paper analyzed and summarized the scientific approaches to the location of organs in the system of government, the essence and meaning of the legality of their activities. It is noted that the current model of local prosecutors in the system of government as an independent state institution that does not belong to any of the branches of government, but works closely with them - is justified and appropriate to modern conditions of development and standards of the European community in the study area.*

**Keywords:** prosecutors, public authorities, government agency, law.

УДК 340.15:340.154

**А. Ю. Стацак**

### **ЕКСТРАДИЦІЯ ЗЛОЧИНЦІВ ВІДПОВІДНО ДО МІЖНАРОДНИХ УГОД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*У результаті проведеного аналізу міжнародних нормативно-правових актів, укладених Російською імперією протягом 1861–1917 рр. з іноземними державами, розглянуто основні положення та вимоги до екстрадиції злочинців, умови їх видачі та прийому; надано перелік основних груп і складів злочинів, за які передбачалася взаємна видача злочинців.*

**Ключові слова:** міграція, міжнародний договір, конвенція, декларація, екстрадиція, прийом злочинця.

Сучасний рівень глобалізації суспільства, все більше зростання міграційної активності населення, відкритість кордонів, високий рівень інформатизації суспільства та відносна доступність і швидкість транскордонного переміщення сприяють поглибленню між-національних злочинних зв'язків, створюють умови для вчинення

злочинів на території однієї країни та уникнення відповідальності за них на території іншої. Екстрадиція злочинців у сучасному світі являє собою одну з важливих форм міжнародної співпраці держав у боротьбі зі злочинністю. Історія видачі злочинців сягає у глибини століть, однак становлення нормативного корпусу міжнародно-правового регулювання цього питання відноситься до XIX – початку XX століття. Міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють питання міграції, ратифіковані Україною, становлять значну частину законодавства нашої держави у сфері міграції. Зважаючи на це, ретроспективний аналіз міжнародних угод, укладених Російською імперією на врегулювання питань екстрадиції злочинців, становить науковий інтерес, дозволить під час подальших наукових розвідок провести компаративний аналіз із сучасними міжнародно-правовими актами та надасть можливість визначити напрями удосконалення сучасного законодавства.

Питання видачі злочинців становило предмет дослідження багатьох фахівців у галузі міжнародного, кримінального та кримінально-процесуального права, зокрема: М. А. Макарова [1], В. І. Мотиля [2], С. С. Нестеренко [3], В. С. Березняка [4], М. П. Свистуленко [5], Т. С. Гавриш [6], Ю. Г. Васильєва [7] та ін. Проте історія екстрадиції, зокрема її міжнародно-правове регулювання в Російській імперії протягом 1861–1917 рр., залишилася поза увагою дослідників. Враховуючи ці обставини, вважаємо обраний предмет дослідження актуальним та таким, що потребує уваги і подальших наукових розвідок у вказаному напрямку.

**Мета статті** – провести аналіз міжнародно-правових актів у сфері екстрадиції, укладених Російською імперією з іноземними державами протягом другої половини XIX – початку XX сторіччя.

Протягом періоду, який розглядається автором у статті, варто відмітити активне регулювання міграційних процесів з боку Росії на міжнародному рівні, про що свідчить велика кількість укладених міжнародних договорів, направлених на регулювання міграційних питань. На протязі другої половини XIX – XX ст. Російська імперія стала учасницею близько 40 міжнародних угод, що стосувалися міграції підданих та іноземців. Із них 19 регулювали екстрадицію злочинців: «Конвенція про взаємну видачу злочинців, укладена між Росією і Данією» [8], «Конвенція між Росією і Нідерландами про видачу злочинців» [9], «Конвенція про видачу злочинців між Росією і Гессеном» [10], «Конвенція про видачу злочинців між Росією і Італією» [11], «Конвенція про взаємну видачу злочинців, укладена між Росією і Швейцарією» [12], «Конвенція про взаємну видачу злочинців між Росією і Австро-Угорщиною» [13], «Конвенція про взаємну видачу злочинців, укладена між Росією і Іспанією» [14], «Про додаткову декларацію до конвенції про взаємну видачу злочинців, укладеної між Росією і Бельгією» [15], «Конвенція між Росією і Князівством Монако про взаємну видачу злочинців»

[16], «Нота, обміняна між Росією і Пруссією, про взаємну видачу злочинців» [17], «Про обмін міністерських нот між Російською імперією і Баварією про взаємну видачу злочинців» [18], «Конвенція про взаємну видачу злочинців, укладена між Російською імперією і Португалією» [19], «Конвенція про взаємну видачу злочинців, укладена між Росією і Іспанією» [20], «Конвенція про видачу злочинців, укладена між Російською імперією і Герцогством Люксембурзьким» [21], «Конвенція про взаємну видачу злочинців між Російською імперією та США» [22], «Конвенція про взаємну видачу злочинців між Російською імперією і Нідерландами» [23], декларації між Росією і Швецією та між Росією і Данією про взаємну видачу осіб, які переслідуються за зловживання вибуховими речовинами [24; 45], «Російсько-японський договір про взаємну видачу злочинців» [26].

Загалом названі договори містили типові положення із деякими особливостями залежно від контрагента Російської імперії. Договорами визначалося, що держави взаємно зобов'язувалися видавати за вимогою іншої сторони усіх осіб, за виключенням власних підданих (громадян), які вчинили злочини чи проступки на території іншої держави, покарання за які передбачали не менше 1 року тюремного ув'язнення. До підданих (громадян), які не підлягали видачі, відносили «природних» підданих держави, від якої вимагалася видача (тобто таких, які набули права підданства чи громадянства шляхом народження чи натуралізації), та іноземців, які прирівнювалися до «природних» підданих через оселення в країні, одруження із місцевою жителькою, виховання із нею спільних дітей. Однак, за неможливості видачі власних підданих у більшості угод [16; 17; 20 та ін.] спеціально оговорювалося зобов'язання сторін переслідувати згідно зі своїми законами злочини і правопорушення своїх підданих проти законів іншої держави, якщо про це була заявлена вимога з боку контрагента. Вимога видачі повинна була заявлятися лише дипломатичним шляхом. Основною умовою видачі було пред'явлення оригіналу або завіреної копії судового вироку, обвинувального акту, постанови про арешт із зазначенням злочину (правопорушення), який вчинила особа, статей закону, які вказували склад злочину та покарання за нього. Якщо особа вчиняла злочин на території однієї держави, але була покарана чи визнана невинною на території іншої, така обставина відмінляла екстрадицію особи. Крім того, видача могла бути призупинена у разі вчинення особою іншого злочину на території держави, від якої вимагалася екстрадиція, до відбуття покарання. Деякі договори умовою екстрадиції визнавали також погашення всіх боргів та безспірних зобов'язань особи на території держави, від якої вимагалася видача. У разі якщо особа не належала до підданства жодної із двох держав, які укладали міжнародний договір про видачу злочинців, уряд держави, від якого вимагалася видача, повідомляв про заявлену вимогу тій державі, у підданстві (громадянстві) якої

знаходилася особа. Якщо ж держава, до підданства (громадянства) якої належала особа, в свою чергу вимагала видачі для судочинства і покарання згідно зі своїми законами злочинця, то держава, від якої вимагалася видача, могла здійснити її на свій розсуд, видавши особу або державі, до підданства (громадянства) якої вона належала, або тій державі, на території якої було вчинено злочин (правопорушення). Якщо видача особи вимагалася одночасно декількома державами, особа видавалася тій державі, в якій було скоєно злочин більшої тяжкості. А у разі скоєння злочинів однакової тяжкості – тій державі, до підданства (громадянства) якої належала особа, або тій, яка першою подала дипломатичним шляхом вимогу про видачу.

Ще до пред'явлення постанови про арешт держави могли взаємно вимагати попереднього затримання особи для запобігання її втечі. Однак іноземець звільнявся від затримання, якщо йому на протязі певного часу (у різних договорах зазначався різний термін попереднього затримання – від 20 до 40 діб) не було оголошено постанову про арешт.

Договори Російської імперії з іноземними державами про видачу злочинців регулювали також питання допитів свідків, проведення інших слідчих дій та висилки особистих і інших речей злочинців, які могли слугувати речовими доказами у кримінальних справах. Наприклад, у більшості міжнародних актів про видачу зазначалося, що держави взаємно могли надсилати дипломатичним шляхом клопотання про проведення допитів свідків та надання процесуальних документів про проведені допити. Крім того, якщо необхідною була присутність свідків під час провадження у справі на території іншої держави, також повинно було надсилатися клопотання дипломатичним шляхом про виклик свідка, де зазначалися умови виклику (питання фінансового забезпечення прибуття свідка на місце фактичного розгляду справи та компенсації за відрив від основних занять свідка й понесені ним витрати і незручності).

Проаналізувавши вказані вище угоди про висилку злочинців між Російською імперією та іноземними державами, наведемо загальний перелік злочинів і правопорушень, які могли слугувати підставою для подання вимоги про видачу особи та її подальшої депортації: 1) злочини проти життя та здоров'я особи: умисне вбивство або будь-яка умисна дія, що призвела до смерті людини, тяжких тілесних ушкоджень, довготривалої або невиліковної хвороби, хвороби, яка потягла за собою неспроможність працювати у подальшому; аборт; 2) злочини проти статевої свободи і статевої недоторканності: зґвалтування; задоволення статевої пристрасті неприродним способом та спокушання до цього інших осіб; насильницьке викрадення жінки; розбещення неповнолітніх їх батьками або особами, які їх виховували; 3) злочини проти волі, честі та

гідності особи: торгівля невільниками; посягання на особисту свободу та недоторканність житла; викрадення, підміна новонародженого; приховування соціального походження дитини; 4) злочини проти основ національної безпеки: виготовлення та завідоме використання фальшивих документів, актів верховної влади, державних печаток, клейм, знаків; державна зрада, яка ставить в небезпеку державний спокій або незалежність держави; змова і смута; замах на уряд та його виконавчі органи; 5) злочини проти власності: крадіжка; грабїж; розбїй; шахрайство; вимагання; привласнення речей особами, відповідальними за їх збереження; підпал; пошкодження залїзниць, морського та рїчкового транспорту, рудників, телеграфного сполучення; знищення чужих їстівних запасів, товарів, речей, рухомого майна, вчиненї скопом або шайкою з використанням відкритої сили; переховування речей, отриманих незаконним шляхом; зловживання довірою; погроза знищення майна; обманнї дїї шкїперів чи матросів проти судновласників; 6) злочини у сферї господарської діяльності: фальшивомонетництво; виготовлення чи завідоме використання фальшивих грошей, цїнних паперів, кредитних білетів тощо; злісне банкрутство; 7) злочини проти громадської безпеки: «заодїйство скопом» – вчинення злочинів організованою групою осіб, бандитизм; незаконне виготовлення, придбання, зберїгання, носіння і розповсюдження вибухових речовин, нанесення шкоди особї або майну за допомогою вибухових речовин; 8) злочини проти правосуддя: завідомо неправдивї показання свїдків, експертів у судї, підкуп свїдків і експертів, схилення до вчинення вказаних дїй, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину з метою нашкодити особї; 9) злочини у сферї службової діяльності: хабарництво, підкуп осіб, які виконували службовї обов'язки. Крім того, кримінально-караними дїяннями відповідно до міжнародних угод визнавалися також багатоженство та смута корабельного екіпажу в тому разї, коли екіпаж заволодіє судном за допомогою обману, насильства проти командира або видасть судно морським розбїйникам.

У текстах більшостї угод Росїї з іноземними державами у сферї екстрадиції виключалася висилка осіб за політичнї дїяння. Якщо особа видавалася, то вона могла нести покарання лише за дїяння, вказане у клопотаннї про видачу, навіть якщо йому передував політичний або інший злочин. Однак це правило не діяло, якщо особа відбула покарання або була виправдана і не виїхала з країни на протязї певного часу (в різних договорах встановлювався рїзний термін виїзду – від 1 до 3 місяців) чи повернулася туди повторно.

Таким чином, аналіз викладеного матеріалу дозволяє дійти висновків про існування значної кількостї міжнародних правових актів у сферї екстрадиції злочинців, укладених Російською імперією протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. В цілому нормативнї положення вивчених договорів детально регулювали

порядок і вимоги до видачі злочинців. На підставі розглянутих міжнародних угод та для більшої деталізації процедур видачі та прийняття злочинців 1911 року було прийнято закон «Про видачу злочинців на вимогу іноземних держав», який став частиною національного російського законодавства, увійшовши до Статуту кримінального судочинства.

**Список використаних джерел:** 1. Макаров М. А. Кримінально-процесуальне забезпечення екстрадиції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Макаров Марк Анатолійович. – Ірпінь, 2012. – 24 с. 2. Мотиль В. І. Прокурорський нагляд за екстрадицією особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мотиль Віктор Іванович. – Ірпінь, 2012. – 19 с. 3. Несторенко С. І. Міжнародно-правовий захист прав людини при здійсненні екстрадиції : [монографія] / С. С. Несторенко. – О. : Фенікс, 2011. – 192 с. 4. Березняк В. С. Екстрадиція як інститут кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Березняк Василь. Сергійович. – Д., 2009. – 20 с. 5. Свистуленко М. П. Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Свистуленко Мирослава Петрівна. – К., 2005. – 17 с. 6. Гавриш Т. С. Проблеми допустимості доказів, отриманих в ході міжнародної правової допомоги в кримінальних справах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Гавриш Тетяна Степанівна. – Х., 2004. – 20 с. 7. Васильев Ю. Г. Институт выдачи преступников (экстрадиции) в современном международном праве : монография / Ю. Г. Васильев. – М. : Современ. экономика и право, 2003. – 318 с. 8. Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Данией : закон Российской империи от 15.10.1866 № 43677 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. XLI, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отд-ния С.Е.И.В. Канцелярии, 1868. – 1441 с. 9. О высочайше ратификованной конвенции, заключенной между Россией и Нидерландами 7/19 апреля 1867 года, касательно взаимной выдачи преступников : закон Российской империи от 11.09.1867 № 44962 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. XLII, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отд-ния С.Е.И.В. Канцелярии, 1871. – 1556 с. 10. Высочайше утвержденная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Великим Герцогством Гессенским 3/13 ноября 1869 г. : закон Российской империи от 11.11.1869 № 7652 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. XLIV, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отд-ния С.Е.И.В. Канцелярии, 1873. – 523 с. 11. Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Италией : закон Российской империи от 14.05.1871 № 49600 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. XLVI, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отд-ния С.Е.И.В. Канцелярии, 1874. – 936 с. 12. Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Швейцарией : закон Российской империи от 05.12.1873 №52865 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. XLVIII, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отд-ния С.Е.И.В. Канцелярии, 1876. – 696 с. 13. О конвенции о взаимной выдаче преступников, заключенной 3/15 октября 1874 года, между Россией и Австро-Венгрией : закон Российской империи от 23.12.1875 № 55416 //

Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. I, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отделения С.Е.И.В. Канцелярии, 1877. – 529 с. **14.** О конвенции о взаимной выдаче преступников, заключенной между Россией и Испанией : закон Российской империи от 05.09.1877 № 57693 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т. LI, отд-ние 2-е. – СПб. : Тип. II отделения С.Е.И.В. Канцелярии, 1879. – 344 с. **15.** О дополнительной декларации к конвенции о взаимной выдаче преступников, заключенной между Россией и Бельгией 25 августа / 4 сентября 1872 года : закон Российской империи от 17.07.1881 № 320 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. I. – СПб. : Гос. тип., 1885. – 614 с. **16.** Высочайше ратификованная конвенция, заключенная 24 августа / 5 сентября 1883 года, между Россией и Княжеством Монако о взаимной выдаче преступников : закон Российской империи от 03.10.1883 № 1746 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. III. – СПб. : Гос. тип., 1886. – 998 с. **17.** Нота Российского Министра Иностранных Дел Статс-секретаря Гирса, обмененная 1/13 января 1885 года, с высочайшего соизволения на таковую же ноту Германского Посла при Императорском Российском Дворе, по вопросу о взаимной выдаче преступников : закон Российской империи от 1/13.01.1885 № 2644 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. V. – СПб. : Гос. тип., 1887. – 1525 с. **18.** Об обмене между Россией и Баварией министерских нот относительно взаимной выдачи преступников : закон Российской империи от 09.08.1885 № 3158 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. V. – СПб. : Гос. тип., 1887. – 1525 с. **19.** Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Португалией 28 апреля / 10 мая 1887 года : закон Российской империи от 09.06.1887 № 4564 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. VII. – СПб. : Гос. тип., 1889. – 1158 с. **20.** Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Испанией 12/24 апреля 1888 года : закон Российской империи от 03.05.1888 № 5180 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. VIII. – СПб. : Гос. тип., 1890. – 1165 с. **21.** Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Великим Герцогством Люксембургским : закон Российской империи от 03.05.1892 № 8571 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XII. – СПб. : Гос. тип., 1895. – 1386 с. **22.** Высочайше ратификованные: I. Конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Соединенными Штатами Северной Америки, и II. Дополнительный к этой Конвенции протокол : закон Российской империи от 04.04.1893 № 9483 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XIII. – СПб. : Гос. тип., 1897. – 1381 с. **23.** Высочайше ратификованная конвенция о взаимной выдаче преступников, заключенная между Россией и Нидерландами : закон Российской империи от 12.12.1893 № 10142 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XIII. – СПб.: Гос. тип., 1897. – 1381 с. **24.** Декларация, подписанная с Высочайшего соизволения, между Россией и Швейцарией о взаимной выдаче лиц, преследуемых за злоупотребление взрывчатыми веществами: закон Российской империи от 9/22.02.1908 № 30039 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XXVIII, отд-ние I. – СПб. : Гос. тип., 1911. – 1041 с. **25.** Декларация, подписанная с



Высочайшего соизволения, в Копенгагене, о взаимной выдаче лиц, преследуемых за злоупотребление взрывчатыми веществами : закон Российской империи от 26.02/11.03.1909 №31522 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XXIX, отд-ние I. – СПб. : Гос. тип., 1912. – 1053 с. **26.** Высочайше ратификованный Русско-Японский Договор о взаимной выдаче преступников и дополнительная к нему Декларация: закон Российской империи от 29.07.1911 № 35707 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – Т. XXX, отд-ние I. – СПб. : Гос. тип., 1914. – 1433 с.

*Надійшла до редколегії 06.12.2013*



### **Стащак А. Ю. Экстрадиция преступников в соответствии с международными соглашениями Российской империи (вторая половина XIX – начало XX ст.)**

*В результате проведённого анализа международных нормативно-правовых актов в сфере выдачи преступников, заключённых Российской империей на протяжении 1861–1917 гг., рассмотрены основные положения, регулировавшие порядок экстрадиции преступников, охарактеризованы типичные требования к их выдаче и приёму, предоставлен перечень основных групп и составов преступлений, за которые предусматривалась взаимная выдача преступников.*

**Ключевые слова:** миграция, международный договор, конвенция, декларация, экстрадиция, прием преступника.

### **Stashchak A. Y. Extradition of offenders according to international treaties of the Russian Empire (2<sup>nd</sup> half of the XIX – beginning of the XX centuries)**

*The article contains the analysis of international treaties in the sphere of the offenders' extradition, where the Russian Empire was the party in the period of 1861–1917. The fundamentals, regulated the procedure of offenders' extradition, are analyzed. The author also describes typical requirements for the extradition and reception of criminals. Furthermore the list of the main groups of crimes and offences and their corpus delicti, which stipulate the mutual extradition, is studied. The author also proves the necessity of further scientific studies in the field of historical footing of international extradition's legal basis and practice.*

**Object of the study** is international treaties of the Russian Empire in the field of the offenders' extradition (2<sup>nd</sup> half of the XIX – beginning of the XX centuries). **Subject of the study** is the extradition of offenders according to international treaties of the Russian Empire (2<sup>nd</sup> half of the XIX –beginning of the XX centuries). **Purpose of the study** is to research the historical genesis of the offenders' extradition according to international treaties of the Russian Empire in the period of 1861–1917. **Research methods** are comparative and legalistically logical. **The relevance of the study** is determined by the insufficient scientific research of historical genesis of the offenders' extradition's legal basis, in particular in the Russian Empire of the 2<sup>nd</sup> half

of the XIX – beginning of the XX centuries. **Research results** are analysis of the fundamentals of the extradition treaties, where the Russian Empire was the party in the period of 1861–1917. **Range of application** is legal history. **Practical value of the work** is that some provisions of the article may be used while writing monographs or educational and methodical manuals. **Conclusions** are that the analysis proves the occurrence of detailed and circumspect legal basis for the offenders' extradition in the 2<sup>nd</sup> half of the XIX – beginning XX centuries and its' active implementation in the Russian Empire.

**Keywords:** migration, international treaty, convention, declaration, extradition, offender's reception.



УДК 002:34(045)477

**Д. В. Цвірюк**

### **ПІДСТАВИ ОБРОБКИ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**

*Проаналізовано нормативно-правове закріплення підстав обробки персональних даних відповідно до законодавства України. Приділено увагу проблемі невизначеності поняття «підстави обробки персональних даних» та висловлено пропозиції з цього приводу. Визначено ознаки підстав обробки персональних даних, що дозволило в подальшому більш детально дослідити кожен підставу і з'ясувати її правову природу. Обґрунтовано авторську позицію, що підстави обробки персональних даних по суті відображають умови та принципи здійснення вказаної процедури.*

**Ключові слова:** підстави, обробка персональних даних, відомості про фізичну особу, принципи, правовідносини, ознаки обробки.

Обробка персональних даних є важливим і складним процесом, початок якого передбачає наявність законодавчо закріплених підстав. У Законі України «Про захист персональних даних» жодним чином не визначено поняття «підстава обробки персональних даних» та не закріплено, чи є підстави обробки проявом державного управління. За таких умов виникає потреба аналізу окремих підстав та визначення їх характеристики. Тому нагальною потребою є наукове опрацювання проблеми визначення змісту та правової природи підстав обробки персональних даних за законодавством України, що безумовно підтверджує актуальність теми дослідження.

У науковій літературі дослідженням питання захисту персональних даних займалися І. Арістова, В. Брижко, О. Задорожній, Е. Захаров, Р. Калюжний, В. Наумов, О. Святоцька, І. Серова, Н. Сидоренко, В. Цимбалюк, М. Швець та інші вчені. Однак спеціального наукового дослідження підстав обробки персональних даних не проводилося, що також підтверджує актуальність теми нашого дослідження.

На сучасному етапі розвитку суспільства не вирішеною залишається проблема формулювання поняття «підстава обробки персональних даних» у Законі України «Про захист персональних даних». Крім цього, існують певні непорозуміння щодо ознак підстав обробки персональних даних, закріплених у Законі України «Про захист персональних даних». Вказані проблеми значно ускладнюють подальший розвиток законодавства щодо захисту персональних даних, що у свою чергу гальмує розвиток відповідної сфери суспільних відносин.

Мета статті полягає в дослідженні підстав обробки персональних даних, закріплених у законодавстві України. Важливим є визначення їх змісту та правової природи, що є актуальним питанням на сучасному етапі розвитку суспільства.

Наявність підстав обробки персональних даних є своєрідною гарантією законності подальшого оперування з відомостями про фізичну особу, а також умовою виникнення правовідносин у сфері збирання, використання, обробки та зберігання персональних даних. Слід зазначити, що в жодному нормативному акті не міститься визначення терміна «підстави обробки персональних даних», що є істотним недоліком. Закон України «Про захист персональних даних» містить лише окремі положення, зокрема ст. 6 регламентує, що «не допускається обробка даних про фізичну особу без її згоди» [1]. Однак у цій статті не зазначається, що це є підставою обробки персональних даних. Тому необхідно розробити визначення поняття «підстави обробки персональних даних» та включити його до ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних». Утім, попереднього наукового опрацювання потребує саме термін «підстави», через який здійснюється зв'язок з поняттям «обробка персональних даних».

У словниковій літературі під поняттям «підстава» розуміється «початок виникнення чогось» [2]. Отже, можна стверджувати, що поняття «підстава» характеризує початковий етап розвитку або взагалі є передумовою певного процесу. Щодо процедури обробки персональних даних термін «підстава», на наш погляд, передбачає:

- початок правовідносин, тобто момент отримання даних від фізичної особи, які у подальшому мають увійти до бази персональних даних;
- момент появи прав у сторін правовідносин, що виникають у сфері використання, зберігання та захисту персональних даних;
- появу взаємних обов'язків сторін правовідносин щодо надання, отримання, використання, зберігання та обробки персональних даних;
- наявність підстав, що дозволяє у подальшому логічно завершити правовідносини між сторонами, тобто йдеться про використання персональних даних у базі тільки протягом певного встановленого часу, який відповідає меті створення бази персональних даних.

Важливо визначити ознаки підстав обробки персональних даних, які не тільки допоможуть їх охарактеризувати, а й дозволять з'ясувати їх генезу в умовах правової держави. Вбачається, що основними з цих ознак є такі:

1. Вмотивованість. Відносно підстав обробки персональних даних ця ознака відображає необхідність закріплення на законодавчому рівні окремої підстави, що у подальшому матиме певні юридичні наслідки матеріального чи процесуального характеру.

2. Законність. Фактично ця ознака відображає одразу декілька аспектів, а саме: соціальну справедливість та верховенство закону. На сучасному етапі розвитку України забезпечення законності є одним з основних напрямів діяльності влади. З цього приводу слід погодитися з твердженням Т. Г. Поченцова, що «... сфера захисту та безпеки інформації не підтримується в нас ні на академічному, ні на освітньому рівні» [3].

3. Адекватність. Вказана ознака підстав обробки персональних даних відображає не тільки мету такої обробки, а й мету створення бази персональних даних взагалі.

4. Реальність. На перший погляд, ця ознака дещо тотожна з адекватністю, проте відображає трохи інші особливості підстав обробки персональних даних, а саме здатність особи без зайвих перешкод морального чи матеріального характеру стати суб'єктом правовідносин у сфері обробки та зберігання персональних даних.

5. Формальність. Як окрема ознака, формальність характеризує нормативність підстав обробки персональних даних, тобто їх закріплення у відповідних нормативно-правових актах, що надає таким підставам загальнообов'язковість і гарантованість з боку держави.

Намагаючись визначити ознаки підстав обробки персональних даних, звертаємо увагу на той факт, що підстави є універсальною категорією, оскільки вони характеризують процес обробки, проте не окреслюють його певними рамками. На нашу думку підстави обробки персональних даних не впливають на визначення виду та мети створення бази персональних даних, а тільки допомагають охарактеризувати законність створення та обробки інформації в базі. Таким чином, можна запропонувати наступне визначення поняття «підстави обробки персональних даних»: це формально закріплена основа отримання, використання, зберігання та захисту персональних даних, яка є умовою виникнення, зміни та припинення взаємних прав і обов'язків сторін правовідносин у сфері захисту персональних даних.

На підставі визначення ознак та особливостей підставами обробки персональних даних необхідно вважати такі:

1. Згода суб'єкта персональних даних на обробку його персональних даних. Ця підстава закріплена у ст. 11 Закону України «Про

захист персональних даних» і передбачає документальне оформлення згоди особи на обробку її персональних даних у вигляді відповідної заяви. Підтвердженням цього є лист Міністерства освіти та науки від 19 квітня 2012 р. «Щодо згоди на обробку персональних даних», відповідно до якого відмова особи надати згоду на обробку її персональних даних унеможлиблює обробку таких даних у базах [4]. Отже, відсутність згоди особи на обробку її персональних даних є законною перешкодою обробки інформації про особу, однак у деяких випадках, які передбачені у ст. 6 Закону України «Про захист персональних даних», така обробка є можливою, а саме: «...якщо обробка персональних даних є необхідною для захисту життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних, обробляти персональні дані без його згоди можна до часу, коли отримання згоди стане можливим» [1]. Тому отримання згоди особи є обов'язковою умовою обробки персональних даних, своєрідним індикатором законності отримання від особи її персональних даних. Стаття 2 Закону України «Про захист персональних даних» містить положення, відповідно до якого згода суб'єкта персональних даних – це добровільне волевиявлення фізичної особи (за умови її поінформованості) щодо надання дозволу на обробку її персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки, висловлене у письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про її надання [1].

2. Дозвіл на обробку персональних даних, наданий володільцю персональних даних виключно для здійснення його повноважень. При чому, такий дозвіл Законом України «Про захист персональних даних» надано підприємствам, установам і організаціям усіх форм власності, органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, фізичним особам – підприємцям [1]. Отже, володільць має право самостійно формулювати мету та створювати відповідно до неї окремі бази персональних даних. Так, у листі Міністерства охорони здоров'я України «Щодо приведення обробки персональних даних у закладах охорони здоров'я (освіти) галузі у відповідність до вимог Закону України «Про захист персональних даних» від 1 грудня 2011 р., зазначається, що «...у разі наявності у закладах іншої інформації про фізичних осіб, що обробляється у ході діяльності закладу, можуть бути сформовані й інші бази персональних даних» [5].

3. Укладення та виконання правочину, стороною якого є суб'єкт персональних даних або який укладено на користь суб'єкта персональних даних чи для здійснення заходів, що передують укладенню правочину на вимогу суб'єкта персональних даних. У цьому випадку мова йде про укладання трудової угоди чи іншої цивільно-правової угоди, яка передбачає отримання від особи її персональних даних, передусім для захисту саме її прав та інтересів (договір купівлі-продажу, заповіт тощо).

4. Захист життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних. Аналізуючи вказану підставу, закріплену в законодавстві, слід зазначити, що термін «життєво важливі інтереси» пов'язаний з інтересами суспільства та держави в цілому. Статтею 1 Закону України «Про основи національної безпеки» передбачено, що національні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [6]. Тому, по-перше, життєво важливі інтереси суб'єкта відображають його цінності у вимірі суспільного життя, а по-друге, життєво важливі інтереси суб'єкта можуть бути пов'язані з необхідністю реєстрації ним авторських прав чи підтвердженням права інтелектуальної власності, що також має не тільки індивідуальне значення, а й охоплює інтереси усєї держави.

5. Необхідність захисту законних інтересів володільців персональних даних, третіх осіб, крім випадків, коли суб'єкт персональних даних вимагає припинити обробку його персональних даних та потреби захисту персональних даних переважають такий інтерес. Протиправні посягання на відомості, що містяться в базах персональних даних, з боку злочинців та органів влади, іноді призводять до негативних наслідків, а саме втрати та незаконного поширення інформації, що є об'єктом захисту. Прикладом цього, є недавні події навколо колишнього співробітника ЦРУ Едварда Сноудена, який оприлюднив інформацію про те, що спецслужби США незаконно отримують персональні дані клієнтів найкрупніших інтернет- та телекомунікаційних компаній, таких як Microsoft, Skype та Facebook [7].

6. Наявність у розпорядника права на обробку персональних даних. Вказана підстава є важливою, адже фактично окреслює правовий статус розпорядника персональних даних, вказує на той факт, що розпорядник діє виключно у межах мети створення бази персональних даних та з урахуванням вимог володільця. Однак, існують особливі вимоги до розпорядників персональних даних, а саме: ст. 3 Закону України «Про захист персональних даних» передбачено, що розпорядником персональних даних, володільцем яких є орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, крім цих органів, може бути лише підприємство державної або комунальної форми власності, що належить до сфери управління цього органу [1]. У свою чергу, на підприємствах та у закладах приватної власності розпорядника персональних даних може взагалі не бути. Так, відповідно до Положення про обробку персональних даних працівників ТОВ «Усе буде добре», «...для бази персональних даних «Працівники» розпорядники відсутні» [8]. Згідно з положенням ця функція виконується відділом кадрів підприємства, який у цьому випадку діє як володільець, оскільки фактично є його

структурним підрозділом. Отже, пропонуємо внести зміни до ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних», передбачивши в ній таку підставу обробки персональних даних, як наявність у розпорядника права на обробку персональних даних, що сприятиме більш детальному гарантуванню прав та обов'язків суб'єктів правовідносин у сфері захисту персональних даних.

7. Наявність у суб'єкта персональних даних документів, виданих на його ім'я. Значущість цієї підстави полягає у тому, що відсутність у фізичної особи документів, виданих на її ім'я, унеможливує процедуру збору персональних даних та їх подальшу обробку. Вважаємо за необхідне зазначити, що такі випадки в умовах сучасного суспільства також можливі (наприклад, якщо віросповідання людини забороняє їй отримувати ідентифікаційний код, паспорт та інші документи, чи особа, яка веде асоціальний спосіб життя, не має таких документів з причини їх втрати та неможливості чи небажання поновити документи). Тому пропонуємо внести таку підставу до ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних».

8. Проведення Державної реєстрації бази персональних даних (за необхідності). Хоча у ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних» таку підставу не вказано, її доцільність є безперечною, оскільки за відсутності Державної реєстрації, яка здійснюється уповноваженим органом виконавчої влади, подальша обробка персональних даних у базі є протизаконною. Для зручності проведення такої реєстрації Державною службою України з питань захисту персональних даних прийнято Інструкцію створення і подачі заяви в електронній формі через веб-сайт Державного реєстру баз персональних даних. Особливу увагу привертає той факт, що строк заповнення такої заяви на веб-сайті обмежений часом та складає 59 хвилин, що, на нашу думку, обумовлено необхідністю забезпечення належного захисту реєстру та бажанням мінімізувати ризик втручання у роботу системи [9].

Аналіз підстав обробки персональних даних, закріплених у ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних», дозволяє стверджувати, що деякі з цих підстав встановлюють умови обробки персональних даних, а деякі мають характер принципів, тобто вихідних положень. За таких умов виникає потреба розмежувати на законодавчому рівні категорії «підстава», «умова» та «принцип».

Під умовою обробки персональних даних слід розуміти сукупність передумов, які формують причину та створюють можливість обробки відомостей про особу в базах персональних даних.

Пропонуємо умовами обробки персональних даних вважати такі:

– наявність згоди суб'єкта персональних даних на обробку його персональних даних;

– наявність дозволу на обробку персональних даних, наданого володільцю персональних даних виключно для здійснення його повноважень;

– наявність правочину, стороною якого є суб'єкт персональних даних або який укладено на користь суб'єкта персональних даних чи для здійснення заходів, що передують укладенню правочину на вимогу суб'єкта персональних даних.

Вважаємо, що зміст і сутність наведених формулювань мають характер умов виникнення, зміни та припинення правовідносин, тому саме у такому вигляді їх необхідно закріпити в законодавстві.

У свою чергу, принципи обробки персональних даних слід розуміти як вихідні ідеї, з урахуванням яких відбувається обробка інформації про особу в базі персональних даних. До принципів обробки персональних даних слід віднести:

- захист життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних;
- необхідність захисту законних інтересів володільців персональних даних, третіх осіб, крім випадків, коли суб'єкт персональних даних вимагає припинити обробку його персональних даних і потреби захисту персональних даних переважають такий інтерес.

Вважаємо за необхідне закріпити умови та принципи обробки персональних даних в окремій статті, доповнивши Закон України «Про захист персональних даних» новою ст. 11<sup>1</sup> «Умови та принципи обробки персональних даних», що дозволить розмежувати ці поняття та усунути окреслений недолік. Також доцільно внести визначення понять «умови обробки персональних даних» та «принципи обробки персональних даних» до ст. 2 Закону України «Про захист персональних даних».

Підбиваючи підсумки дослідження, слід зазначити, що на законодавчому рівні відсутнє визначення терміну «підстави обробки персональних даних», що спонукало проаналізувати це поняття та запропонувати його визначення. Підстави обробки персональних даних хоча й закріплені у законодавстві, однак відсутнє роз'яснення їх змісту та правової природи, що значно ускладнює їх трактування та практичне застосування. Автором окремо проаналізовано кожну підставу та встановлено її зміст, а також запропоновано декілька нових підстав до ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних», зокрема: наявність у розпорядника права на обробку персональних даних; наявність у суб'єкта персональних даних документів, виданих на його ім'я; проведення Державної реєстрації бази персональних даних (за необхідності). У процесі дослідження з'ясовано, що деякі з підстав встановлюють умови обробки персональних даних, а деякі мають характер принципів, тобто вихідних положень. Також сформульовано пропозиції щодо розмежування на законодавчому рівні категорій «підстава», «умова» та «принципи». Вважаємо, що у подальшому перспективним напрямом наукових досліджень є визначення підстав обробки персональних даних з чинними вимогами обробки інформації у базах персональних даних.



**Список використаних джерел:** 1. Про захист персональних даних : закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 481. 2. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – К. : CD «Інфодиск», 2009. – 2 електрон. опт. диска (CD-ROM). 3. Поченцов Г. Г. Інформаційна політика : навч. посіб. / Г. Г. Поченцов, С. А. Чукут. – К. : Знання, 2006. – 663 с. 4. Щодо згоди на обробку персональних даних : наказ М-ва освіти і науки від 19 квіт. 2012 р. № 302 // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 17. 5. Щодо приведення обробки персональних даних у закладах охорони здоров'я (освіти) галузі у відповідність до вимог Закону України «Про захист персональних даних» : лист М-ва охорони здоров'я України від 1 груд. 2011 р. № 11-02-09/10-299 // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 24. 6. Про основи національної безпеки України : закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351. 7. Обама поговорив із Путіним про Сноудена / Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/07/13/6994/95/>. 8. Положення про обробку персональних даних працівників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zpd.gov.ua/dszpd/uk/publish/article/38799>. 9. Інструкція створення і подачі заяви в електронній формі через веб-сайт Державного реєстру баз персональних даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zpd.gov.ua/uk/publish/article/32536>.

Надійшла до редколегії 18.12.2013



## **Цвирюк Д. В. Основания обработки персональных данных по законодательству Украины**

*Проанализировано нормативно-правовое закрепление оснований обработки персональных данных в соответствии с законодательством Украины. Уделено внимание проблеме неопределенности понятия «основания обработки персональных данных» и высказаны предложения по этому поводу. Определены признаки оснований обработки персональных данных, что позволило в дальнейшем более детально исследовать каждое основание и выяснить его правовую природу. Обоснована авторская позиция, что основания обработки персональных данных по сути отображают условия и принципы осуществления данной процедуры.*

**Ключевые слова:** основания, обработка персональных данных, сведения о физическом лице, принципы, правоотношения, признаки обработки.

## **Tsviriuk D. V. Grounds for processing personal data according to Ukrainian legislation**

*Peculiarities of normative and legal regulation of the grounds for processing personal data in Ukrainian legislation are the subject of the research in this article. The objective of this article is analysis of the content and legal nature of the concept «grounds for processing personal data» as well as the development of the author's definition of stated concept, definition of the features of the grounds for processing personal data and research of some grounds for processing personal data enshrined*

*in Ukrainian legislation, as well as the development of own grounds for studying the essence of the grounds for processing personal data and development in this connection the amendments and alterations to the Law of Ukraine «On Personal data Protection». In the frame of the research the author used the method of analysis and synthesis, as well as comparative and formal and logical methods. Used methods made possible to identify the features of the grounds for processing personal data, namely, motivation, legality, reality, adequacy, formality. Based on these features, the definition of the grounds for processing personal data is formulated. It is offered to amend Art. 11 of the Law of Ukraine «On Personal Data Protection» with new grounds. It is found out that enshrined grounds for processing personal data in the legislation have ambiguous meaning. Some of them serve as the processing conditions (presence of consent of personal data's subject, the presence of permission for processing personal data, the presence of the contract, where one of the parties is the subject of personal data), and some grounds serve as the principles of personal data processing (protection of the rights and interests of personal data's subject and the owner of personal database). There are suggestions to amend the Law of Ukraine «On Personal Data Protection» with the Art. 111 «Conditions and principles of personal data processing».*

**Keywords:** grounds, personal data processing, information about a physical person, principles, legal relations, features of processing.



УДК 342.9(476)

**В. В. Чумак**

### **ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ**

*Проведено комплексний та системний аналіз правового регулювання адміністративно-правових режимів у Республіці Білорусь. Проаналізовано нормативно-правові акти, що регулюють адміністративно-правові режими Республіки Білорусь. Установлено, що правові акти, які регулюють адміністративно-правові режими, поділені на акти, які встановлюють адміністративно-правові режими, вводять їх, застосовують, скасовують, припиняють, продовжують, призупиняють, відновлюють, змінюють, замінюють і поширюють. Визначено, що законами Республіки Білорусь встановлюються найважливіші, суспільно значущі адміністративно-правові режими.*

**Ключові слова:** адміністративно-правовий режим, правове регулювання, Республіка Білорусь, закон, аналіз.

Обов'язковим атрибутом будь-якої соціально керованої системи закономірно є режими її функціонування.

Кожній галузі права притаманний свій специфічний режим регулювання, яким і обумовлюється юридична особливість певної галузі.

Своєрідність адміністративно-правового режиму проявляється в особливому порядку виникнення та формування змісту прав і обов'язків учасників адміністративно-правових відносин та їх

здійснення, наявності специфічних санкцій, особливих засобах їх реалізації, а також у дії єдиних принципів, загальних положень, які поширюються на цю сукупність правових норм.

Теоретичну базу статті становлять наукові надбання багатьох білоруських вчених і науковців з інших країн.

Серед них можна передусім виділити: Ю. С. Адушкіна, Д. М. Бахраха, В. Т. Болотніка, В. Ф. Єрмоловича, О. В. Кутіліна, В. В. Ласточкіна, І. І. Маха, С. В. Пчелінцева, В. О. Рябоволова, Л. К. Фармагея, В. Б. Шабанова, С. Д. Хазанова та ін.

Наукові праці вказаних учених присвячені різним проблемним питанням адміністративно-правових режимів у Республіці Білорусь, однак у них бракує комплексного, системного наукового аналізу правового регулювання адміністративно-правових режимів у Республіці Білорусь.

**Метою статі** є комплексний аналіз правового регулювання адміністративно-правових режимів (далі – АПР) у Республіці Білорусь.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження природи АПРів є визначення сутності та механізму їх правового регулювання. Будучи елементом будь-якої соціально керованої системи, правовий режим зумовлює державне регулювання суспільних відносин, що складаються в процесі його функціонування.

Це регулювання здійснюється державою переважно за допомогою видання правових актів.

Правову основу регулювання АПРів становлять Конституція і закони Республіки Білорусь, декрети й укази Президента Республіки Білорусь, нормативні правові акти уповноважених державних органів, у тому числі акти місцевих виконавчих і розпорядчих органів, що видаються в межах своєї компетенції, а також міжнародні договори Республіки Білорусь.

Основна частина АПРів встановлюється законодавчими актами, до яких відносяться Конституція Республіки Білорусь, закони Республіки Білорусь, декрети і укази Президента Республіки Білорусь [1, с. 20].

Нормативно-правові акти, що регламентують цю сферу, ґрунтуються на положеннях Конституції Республіки Білорусь. У неї закріплено основоположні принципи і норми правового регулювання найважливіших суспільних відносин, у тому числі у сфері національної безпеки. Крім цього, Основний Закон у прямій постановці містить норми щодо низки правових режимів, зокрема воєнного та надзвичайного положень.

Законами Республіки Білорусь встановлюються найважливіші, суспільно значущі АПРи: воєнного стану, надзвичайного стану, державного кордону, прикордонний, митний, обігу зброї та боєприпасів, паспортний, захисту державних секретів та ін. При цьому слід указати на комплексність правового регулювання зазначених режимів. У законах закріплюються заходи з реалізації встановлюваних

режимів, повноваження державних органів і посадових осіб, перелік можливих обмежень прав і свобод громадян.

В окремих випадках законодавець позначає рамки АПРу, а конкретний зміст правил режиму визначають нижчестоящі державні органи, наприклад місцеві виконавчі і розпорядчі органи. Крім цього, принциповим є те, що сферу застосування окремих видів АПРів строго обмежено. Їх встановлення пов'язано з детальною регламентацією поведінки (діяльності) громадян Республіки Білорусь, іноземців або осіб без громадянства з уведенням низки додаткових правил або вилучень із загальноприйнятих норм.

Відповідно до чинного законодавства указом Глави держави у встановлених випадках може вводитися воєнне або надзвичайне положення.

Велике значення у формуванні правової основи АПРів мають також акти виконавчої влади. Постанови Ради Міністрів Республіки Білорусь і нормативно-правові акти міністерств, інших республіканських органів державного управління, що приймаються у формі постанов і наказів регламентують різні питання організації пропускового режиму під час проведення централізованого тестування абітурієнтів [2], прикордонного режиму [3], режиму у виправних установах [4] тощо.

Місцевими Радами депутатів, виконавчими і розпорядчими органами в рамках розглянутої проблеми приймаються в основному правозастосовчі акти. У той же час ряд питань нормативного регулювання АПРів входить у їх виняткову компетенцію [5].

У відповідних правових актах, адресованих суб'єктам конкретного режиму, як правило, визначається: якого роду дозволи і від якого органу потрібні для здійснення того чи іншого виду режимних діяльності; які дії підлягають реєстрації; які дії заборонені без спеціального дозволу; порядок оскарження і заяви претензій на дії державних органів і посадових осіб, що перевищили свої повноваження у сфері певного адміністративно-правового режиму.

Зміст режимних правил є матеріальною основою всіх дій у рамках АПРу, націленого на охорону національної безпеки і громадського порядку.

Правозастосовна діяльність у сфері функціонування АПРів має ті ж особливості, які властиві процесу право застосування в цілому, в тому числі: являє собою державно-владну діяльність, здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, регулює конкретні життєві випадки, чітко регламентована нормативно-правовими актами.

Функціонування АПРів являє собою динамічний процес. Зміна його стану здійснюється не спонтанно, а за допомогою видання (прийняття) уповноваженими державними органами, організаціями або посадовими особами правових актів.

З метою встановлення того чи іншого правового акта в регулюванні АПРів слід провести їх диференціацію. Критерієм диференціації доцільно визначити закладену в них основну функцію.

У числі функцій, які можуть бути визнані як основні у правових актах, що регламентують АПРи, слід визнати функцію їх встановлення.

Під встановленням розуміється прийняття нормативно-правового акта, в якому законодавчо закріплюється АПР, визначається зміст режимних заходів і обмежень.

Аналіз чинного законодавства дозволяє виділити два основних способи встановлення АПРу. У першому випадку реалізація режиму починає здійснюватися безпосередньо після набрання нормативно-правовим актом або окремими його положеннями чинності (паспортний режим, прикордонний режим, режим дорожнього руху та ін.).

Під час застосування другого способу реалізація АПРу здійснюється в разі його введення правовим актом уповноваженого державного органу чи посадової особи (режими воєнного чи надзвичайного положень). У цьому зв'язку нормативно-правовий акт, що встановлює той чи інший правовий режим, має передбачати підстави та процедуру для його введення.

Таким чином, введення АПРу – це функція правового акта, що передбачає приведення в дію встановленого, але відповідно до закону реалізованого в певний період, у певній ситуації АПР. Наприклад, режим надзвичайного стану вводиться у зв'язку з виникненням надзвичайної ситуації [6], режим воєнного стану вводиться з оголошенням стану війни або загрози нападу (агресії) на Республіку Білорусь [7].

У цілому функція «введення» в рамках розглянутого питання є поняттям більш вузьким, ніж поняття «встановлення».

Підставами для введення АПРу є: факт існування об'єкта, який може нести загрозу особистості, суспільству, державі (надзвичайна ситуація, військова загроза тощо), або об'єкта, який потребує захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз (державний кордон, відомості, що становлять державні секрети, та ін.); правовий акт, що передбачає введення відповідного АПРу.

АПР встановлюється (вводиться) правовим актом відповідного державного органу, повноваження на видання якого мають закріплюватися нормативно-правовим актом більшої юридичної сили.

АПР, який зачіпає права і свободи громадян, устаноується органами законодавчої влади Республіки Білорусь. В окремих випадках його зміст може встановлюватися й органами виконавчої влади [8, с. 290]. У тому випадку, коли встановлення АПРу покладено на органи виконавчої влади, законодавець визначає основні правила, виходити за межі яких органи виконавчої влади не мають права.

Застосування АПРу полягає у прийнятті індивідуального правового акта з метою реалізації повноважень суб'єкта і забезпечення законності та дисципліни в умовах дії АПРу (наприклад, рішення

міського виконкому про встановлення комендантської години в рамках реалізації режиму надзвичайного стану).

Скасування АПРу здійснюється через прийняття правового акта, в результаті якого повністю припиняється функціонування цього режиму. Зазначена функція може здійснюватися також у випадках, коли дію режиму необхідно припинити раніше граничного строку, визначеного законодавством (наприклад, раніше 30 діб у разі введення надзвичайного стану).

Під припиненням дії АПРу розуміється прийняття правового акта, відповідно до якого завершується функціонування АПРу після закінчення законодавчо закріпленого терміну його дії. Наприклад, Президент Республіки Білорусь своїм указом припиняє дію режиму надзвичайного стану після закінчення 30 діб із дня його введення і в зв'язку зі зникненням причин, що викликали його введення.

Однією з основних функцій правових актів, що видаються в рамках функціонування АПРів, є продовження. Воно може здійснюватися у випадках, коли протягом установленого терміну цілі встановленого АПРу досягнуті не були. Продовження режиму проводиться рішенням уповноваженого державного органу чи посадової особи. Так, продовження режиму надзвичайного стану здійснюється за допомогою видання указу Глави держави з дотриманням вимог, передбачених законодавством для введення надзвичайного стану.

Двома взаємопов'язаними функціями правових актів у сфері регулювання АПРів є призупинення та відновлення їх дії. Наприклад, призупинення дії митного режиму може здійснюватися у разі вилучення товарів, поміщених у митний режим, або накладення арешту на такі товари відповідно до процесуально-виконавчого законодавства про адміністративні правопорушення. Дія митних режимів щодо товарів призупиняється на підставі постанови уповноваженого органу. Поновлення дії митного режиму також проводиться на підставі постанови у разі, коли причини, що стали підставою для зупинення дії режиму, були усунені [1, с. 25].

У той же час слід зазначити, що не завжди за призупиненням адміністративно-правового режиму йде його відновлення. У випадках, коли підстави, що лежать в основі прийняття рішення про призупинення режиму, не були усунені, може бути прийняте рішення про припинення чи відміну АПРу щодо конкретних суб'єктів.

Аналіз чинного законодавства вказує на необхідність відмінності двох близьких за звучанням, але таких, що відрізняються за змістом, функцій, реалізованих за допомогою прийняття правових актів у досліджуваній сфері – зміни і заміни.

Перша функція передбачає зміну режимних заходів у рамках одного встановленого АПРу (зміна надзвичайних заходів і тимчасових обмежень рішенням коменданта території в рамках уведеного

надзвичайного стану). Друга забезпечує заміну одного функціонуючого АПРу іншим (заміна одного митного режиму іншим).

Поширення АПРу здійснюється у разі необхідності застосування режимних заходів щодо додаткового кола осіб, об'єктів або території. Особливістю цього виду дій є те, що воно здійснюється в рамках уже функціонуючого адміністративно-правового режиму. Показовим прикладом у цьому зв'язку може бути визнано видання Декрету Президента Республіки Білорусь від 12 серпня 2008 р. № 17. Цим нормативним правовим актом АПРи у сфері оподаткування, ліцензування, ціноутворення, державних закупівель, раніше встановлені в сільських населених пунктах, поширюються на території, що знаходиться за їх межами (на території сільрад).

Слід також указати на застосування в чинному законодавстві та науковій літературі щодо АПРів таких устаєлених словосполучень, як організація режиму, підтримання режиму, забезпечення режиму та ін.

Вони застосовуються для характеристики і регулювання питань функціонального призначення, організації та порядку діяльності державних органів і посадових осіб у галузі функціонування АПРів [1, с. 26].

Забезпечення АПРу передбачає проведення певних організаційних заходів у рамках діяльності щодо встановлення та припинення дії (скасування), але головним чином – реалізації відповідного правового режиму. До числа таких заходів слід віднести, зокрема, розробку та реалізацію планів спільних заходів ЦПК, КДБ, ГТК та інших державних органів Республіки Білорусь під час планування та проведення спеціальних прикордонних і контртерористичних операцій; забезпечення координації діяльності республіканських органів державного управління у сфері національної, прикордонної або громадської безпеки тощо.

Організація режиму пов'язана з правозастосовчою діяльністю органів виконавчої влади (посадових осіб), покликаних забезпечити дотримання встановлених заборон і обмежень і виконання покладених на громадян і господарюючих суб'єктів обов'язків [1, с. 27].

Організаційна діяльність виражається у створенні особливих правозастосовних структур та механізмів їх координації, зборі та обробці інформації про функціонування об'єкта режиму, розробці комплексних програм взаємодії всіх суб'єктів, які забезпечують підтримку режиму.

Аналіз викладеного дозволяє дійти висновку, що у світі розглянутої проблеми організація, забезпечення, підтримання режиму та інші аналогічні дії мають такі риси: безпосередньо не впливають на відносини «об'єкт регулювання – суб'єкт регулювання»; по суті спрямовані на реалізацію вже встановлених правовими актами режимних заходів; носять похідний характер і надають вплив на

суспільні відносини у разі їх комплексного застосування в сукупності з основними функціями правових актів.

Також зазначимо, що за статусом державного органу (посадової особи), що видає правові акти, і юридичною силою приписів, що містяться в них, правові акти, що регламентують питання функціонування АПРів у Республіці Білорусь, можуть бути диференційовані таким чином: Конституція (Основний Закон) Республіки Білорусь; закони Республіки Білорусь і інші правові акти Національних зборів Республіки Білорусь; декрети, укази та інші правові акти Президента Республіки Білорусь; правові акти органів, виконавчої влади (Рада Міністрів Республіки Білорусь, органи державного управління); правові акти державних органів, безпосередньо підпорядкованих Главі держави (Служба безпеки Президента Республіки Білорусь, Оперативно-аналітичний центр при Президентові Республіки Білорусь та ін.); правові акти місцевих Рад депутатів, виконавчих і розпорядчих органів; міжнародні договори Республіки Білорусь.

Правові акти, що регулюють АПРи в Республіці Білорусь, залежно від передбачуваних у них основних функцій, можуть бути поділені на акти, які встановлюють АПРи, вводять їх, застосовують, скасовують, припиняють, подовжують, призупиняють, відновлюють, змінюють, замінюють і поширюють.

**Список використаних джерел:** 1. Административно-правовые режимы Республики Беларусь : учебник / под общ. ред. В. Ф. Ермоловича ; МВД Республики Беларусь, учреждение образования «Акад. МВД Республики Беларусь». – Минск : Акад. МВД Республики Беларусь, 2013. – 291 с. 2. Положение о порядке организации централизованного тестирования : утв. постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 06.06.2006 № 714 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/repUBLIC25/text220.htm>. 3. Положение о порядке пограничного режима на территории Республики Беларусь : утв. постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 22.01.2009 № 70 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=c20900070&p2>. 4. Правила внутреннего распорядка исправительных учреждений : утв. постановлением МВД Республики Беларусь от 20.10.2000 № 174 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.levonevsky.org/documentz/pvr\\_iu06.htm](http://www.levonevsky.org/documentz/pvr_iu06.htm). 5. Об утверждении Правил пользования городским пассажирским транспортом (трамваями, троллейбусами, автобусами и метро) в городе Минске : решение исполкома Минск. гор. Совета нар. депутатов от 17.09.1992 № 500 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/region45/text400.htm>. 6. О чрезвычайном положении : закон Республики Беларусь от 24.06.2002 № 117-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10200117&p2>. 7. О военном положении : закон Республики Беларусь от 13.01.2003 № 185-3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor43/text43819.htm>. 8. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. – Минск : Амалфея, 2001. – 304 с.

*Надійшла до редколегії 05.12.2013*





## **Чумак В. В. Особенности административно-правовых режимов в законодательстве Республики Беларусь**

*Проведён комплексный и системный анализ правового регулирования административно-правовых режимов в Республике Беларусь. Проанализированы нормативно-правовые акты, регулирующие административно-правовые режимы Республики Беларусь. Установлено, что правовые акты, регулирующие административно-правовые режимы, разделены на акты, которые устанавливают административно-правовые режимы, вводят их, применяют, отменяют, прекращают, удлиняют, приостанавливают, возобновляют, изменяют, заменяют и распространяют. Определено, что законами Республики Беларусь устанавливаются наиболее важные, общественно значимые административно-правовые режимы.*

**Ключевые слова:** административно-правовой режим, правовое регулирование, Республика Беларусь, закон, анализ.

## **Chumak V. V. The main features of legal and administrative regimes in legislation of Belarus Republic**

*It is established that the legal basics of regulating administrative and legal regimes are: the Constitution and laws of the Belarus Republic, decrees and orders of the President of the Republic, normative and legal acts of the authorized state bodies, including acts of local executive and administrative bodies, issued within its jurisdiction, and as international treaties of the Belarus Republic.*

*It is determined, that the laws of the Belarus Republic established the most important and socially significant administrative and legal regimes : martial law, state of emergency, state border, border, customs, handling weapons and ammunition, passport, protection of state secrets and others. The laws fixed measures for the implementation of established regimes, the powers of state bodies and officials, a list of possible restrictions on rights and freedoms.*

*It is characterised, that the status of a public authority (official), issuing legal acts and legal force, contained regulations and legal acts, regulating the functioning of the administrative and legal regimes in Belarus and they can be differentiated: the Constitution (Fundamental Law) of the Belarus Republic, the laws of the Republic and other legal acts of the National assembly of Belarus, decrees, orders and other legal acts of the President of the Republic, acts of bodies of executive authority (the Council of Ministers of Belarus, public administration), acts of public authorities, directly subordinated to the head of state (Security Service of the President of the Belarus Republic, Operational Analysis Centre under the President of the Republic and others.) acts of local Councils of Deputies, executive and administrative bodies, international treaties of the of Belarus Republic.*

*The acts, that are governing the administrative and legal regimes, are established, and separated depending on their functions into acts, that establish administrative and legal regimes, introduce, apply, cancel, suspend, extend, suspend, resume, alter, replace and spread them.*

**Keywords:** administrative and legal procedures, law regulation, Belarus, law, analysis.



УДК 334.758[005:378]

**Д. Є. Швець**

### **ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ КЛАСТЕРІВ В УПРАВЛІННІ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ**

*Досліджено ідеологічні засади формування інституційних кластерів в управлінні вищою освітою та проблеми взаємозв'язку між ідеологією вищої освіти та системою управління вищою освітою.*

**Ключові слова:** ідеологія, ідеологія освіти, освіта, вища освіта, інституціоналізація управління, інституційний кластер.

Глобалізація серйозним чином модифікує соціальні системи в усьому світі. Ці зміни вже призвели до фундаментального зрушення в ідеологічних значеннях і політичних практиках різних суспільств. Глобальні трансформації поставили на перше місце потребу в кадрах з новими компетенціями – умінням діяти в нових структурах публічної і приватної сфери. Таким чином, глобалізація висунула безпрецедентні вимоги до систем вищої освіти на Заході і Сході, Півночі і Півдні.

Певним чином глобалізація проявляється у вигляді виходу колись національних освітніх систем за межі національних кордонів. Цей вихід одночасно підвищує можливість як для конкуренції освітніх систем, так і для їх співпраці. Він змінює місцеві, національні та регіональні академічні ландшафти, відкриваючи нові можливості лідерам у сфері міжнародної освіти, і він же створює нові ризики.

Вища освіта стає не тільки найважливішим фактором еволюції людства в цілому, а й засобом посилення конкуренції між народами. Сьогодні майбутнє націй прямо залежить від того, наскільки адекватно і творчо вони будуть відповідати на потреби та виклики розбудови ідеологічних систем в освіті. Протягом останніх двох десятиліть у пострадянських народів було занадто багато проблем, що заважало їм адекватно і вчасно відповідати на виклики освітньої глобалізації. Україна, Росія, Білорусь і Молдова ледь справлялися з підтримкою освітньої системи на мінімально прийнятному рівні. У Східній Європі адекватні сучасним завданням освітні реформи досі залишаються лише поставленою метою.

**Метою статті** є визначення ідеологічних засад управління вищою освітою в різних системах управління.

*Завданнями статті*, у зв'язку з вищезазначеним, є: визначення феномена ідеології освіти та вищої освіти; визначення ролі ідеології вищої освіти у формуванні інституційних кластерів соціалізації;

дослідження проблеми взаємозв'язку між ідеологією вищої освіти та системою управління вищою освітою.

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею типуючого упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномена соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства [1]. Е. Дюркгейм [2, с. 89–93] тлумачив природу соціальних інститутів у контексті цілісності суспільства. Суспільство, на його думку, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. П. Сорокін, вивчаючи соціальні інститути, класифікував та аналізував їхні функції в системі соціальної взаємодії суспільства і розглядав ці інститути як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві [3, с. 20].

Соціальні інститути стають центральним поняттям соціології для американського соціолога Т. Парсонса. За його тлумаченням, інститути є зразками, що окреслюють фундаментальний зміст поведінки, яку ми маємо право очікувати від осіб, що виконують важливі стосовно структури ролі в системі суспільства [4, с. 89].

Як свідчить дослідження сучасного вітчизняного соціолога С. Войтовича [5, с. 5–7], у свій час у радянській соціології не було розроблено конкретного підходу до визначення соціальних інститутів. Вони розглядалися як сукупності елементів різного рівня і порядку, як суб'єкти діяльності, як предмет діяльності чи функції тощо. Внаслідок такого тлумачення соціальних інститутів до їх складу потрапляє наука, матеріальне виробництво, мистецтво тощо. З іншого боку, соціальним інститутом вважаються тільки якісь компоненти або суттєві властивості, що трансформують певне соціальне явище в соціальний інститут. Отже, соціальний інститут визначається як певна форма соціальності, стабільне утворення, організована група людей, функціонально єдина система установ, політична організація.

Польський соціолог П. Штомпка [6], визначаючи поняття інституціоналізації, спочатку звертається до універсального змісту поняття структури, яку він розуміє як приховану мережу стійких регулярних зв'язків між елементами певної сфери дійсності, які суттєво впливають на розвиток її явищ. Далі, базуючись на цьому універсальному визначенні, П. Штомпка виокремлює чотири виміри – нормативний, ідеальний, інтеракційний та вимір інтересів, відповідно до яких описує чотири часткові процеси утворення соціальної структури.

Зокрема, процес інституціоналізації нормативної структури вчений пов'язує з соціальними нормами, цінностями та інституціями, що виникають навколо соціально значущих функцій – творчої, виховної, виробничої, релігійної, політичної тощо; процес

артикуляції ідеальної структури він представляє як процес появи і становлення стандартних переконань, поглядів, міфів, стереотипів; процес експансії інтеракційної структури пов'язується з розширенням мережі міжособистісних контактів і комунікацій; процес кристалізації структур інтересів – із виникненням нерівності між людьми в доступі до благ, влади, престижу.

Проблему взаємин ідеологій і вищої школи в сучасній науці розглядають в трьох моделях: паралелістській, інтегралістській та догматичній [2; 3; 5; 7–9].

Таблиця 1

**Моделі взаємовідносин ідеології та вищої освіти**

<b>Паралелістська модель</b>	<b>Інтегралістська модель</b>	<b>Догматична модель</b>
Між демократичним устроєм сучасної держави і сучасним університетом існує подібність і навіть тожданість: і демократія, і вища освіта апелюють до раціонального суб'єкта, створюючи умови для змагання, в одному випадку – теорій і концепцій, в іншому випадку – політичних позицій, не будучи самі по собі вираженням якоїсь певної теорії чи політичної позиції.	Вища освіта й ідеологія є спорідненими в ціннісно-нормативному значенні. Хоча наука не містить ніякої особливої ідеології, проте є системою норм, що забезпечують вільне і рівне змагання різних теорій і концепцій, так і демократична держава, не будучи (в нормативному аспекті, згідно конституції) ідеологічною у партійному сенсі, має формувати систему умов для вільного і рівного змагання різних політичних ідеологій (включаючи різного роду лібералів і демократів, що виражають вже певну, тобто конкретну соціально-політичну позицію).	Держава є суб'єктом-продуцентом ідеології, яку вона має право насаджувати як сукупність ціннісно-взірцевих канонів оцінювання діяльності вищої освіти. При цьому змагальність ідеологій, ідеологічний плюралізм в науковому полі є виключеними або ж зведеними нанівець.

**Ідеологія освіти – це складова ціннісно-смиислової метасистеми – ідеології, яка визначає місце освіти в соціальному просторі суспільства та напрямки її діяльності в соціальній системі. У відповідності з цим ідеологія вищої освіти – це складова ціннісно-смиислової метасистеми – ідеології, яка визначає місце вищої освіти в соціальному просторі суспільства та напрямки її діяльності в соціальній системі.**

Основні напрямки розвитку встановлюються на основі цінностей і політичних поглядів у суспільстві і мають відповідати очікуванням суспільства від системи освіти з метою реалізації поставлених

перед нею цілей. Зміна політичних поглядів, цінностей і цілей суспільства веде до зміни напрямків розвитку освітньої ідеології. Розбіжність між очікуваннями суспільства і цінностями, цілями, завданнями освіти часто веде до утруднення взаємодій великого кола акторів, інтереси яких часом не збігаються, коли система освіти може відповідати уподобанням та експектаціям одних і не відповідати. Так, наприклад, представники нижчих соціальних груп можуть бути задоволені діяльністю системи вищої освіти, в той час як політики і громадська думка виражатимуть негативне ставлення до результатів її діяльності.

Відповідно до авторської концепції чотирьох моделях управління вищою освітою може бути теоретично кореспондовано чотири ідеології освіти та чотири моделі освітньої політики.

Таблиця 2

**Ідеологія освіти та освітня політика в різних  
моделях управління вищою освітою**

<b>Модель управління вищою освітою</b>	<b>Ідеологія освіти</b>	<b>Освітня політика</b>
<b>етатистсько-бюрократична</b>	етатизм	Управління вищою освітою як підрозділом виконавчої влади
<b>корпоративно-сцієнтистська</b>	корпоративістський сцієнтизм	Управління вищою освітою як простором конкуренції академічних олігархій
<b>громадська</b>	комунітаризм	Управління вищою освітою через розширення мережі громадських (альтернативних) університетів для представників різних соціальних груп
<b>менеджеріально-ринкова</b>	лібералізм	Управління вищою освітою як підприємством в умовах ринкової економіки

*Розвиток освіти як соціального інституту відбувається двома способами:*

- *виникнення нових освітніх субінститутів (наприклад, корпоративних університетів, соціальних університетів для пенсіонерів тощо);*
- *удосконалення вже існуючих освітніх інститутів, поглиблення спеціалізації їхніх функцій, відокремлення від них нових інститутів (наприклад, перетворення університетів із вищих навчальних закладів на навчально-наукові заклади).*

Найбільш важливими соціальними інститутами сучасного суспільства є інститути *культури та соціалізації*, діяльність яких пов'язана з розвитком і поширенням культури, соціалізацією особистості, засвоєнням нею соціальних цінностей. Соціокультурні інститути акумулюють та відтворюють культурні та соціальні цінності, нагороджувані в процесі соціальної діяльності, продукують знання, здійснюють когнітивну орієнтацію, задучають індивідів до певних субкультур, а також регулюють їх соціалізацію через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки, захист відповідних цінностей і норм.

Аналіз численних взаємозв'язків інститутів може пояснити, чому вони не можуть повністю контролювати поведінку своїх членів, забезпечуючи сумісність їх дій з інституційними нормами. Так, вузівська програма є уніфікованою для всіх студентів ВНЗ, але неоднаково засвоюється всіма студентами. Інтереси студентів формувалися, починаючи з дитинства, – у сім'ї, дитсадку, школі. У юнаків і дівчат, які змалку розвивали свої розумові здібності, більшою мірою сформувалися інтелектуальні інтереси у порівнянні з тією частиною молоді, яка віддавала перевагу перегляду розважальних телепередач та читанню легковажної літератури.

Потреба гармонізувати систему ролей, приписаних індивіду різними інститутами, може задовольнятися домовленостями між інститутами. Враховуючи важливість певних інститутів у суспільному житті, інші інститути намагаються контролювати їхню діяльність. Наприклад, у будь-якій цивілізованій країні відносини між окремими соціокультурними інститутами врегульовані на законодавчому рівні.

Інституційні ролі можуть конфліктувати через належність особистості, що їх виконує, до різних інститутів. Наприклад, в ролях, пов'язаних із орієнтацією на професійну кар'єру і на сім'ю, має місце зіткнення норм і правил кількох соціальних інститутів. При цьому кожен інститут намагається якомога більше «відлучити» своїх індивідів від виконання ролей інших інститутів, «утягнути» членів їх сімей до сфери своєї діяльності, щоб на них впливали єдині інституційні норми.

Одним із найважливіших соціокультурних інститутів є сім'я. Її діяльність, відносини між батьками та дітьми, методи виховання тощо визначаються системою правових та інших соціальних норм. Поруч із цим інститутом функціонують *соціокультурні інститути освіти, церкви, ідеології, засобів масової інформації* та так звані *тотальні інститути*, які характеризуються, за Е. Гофманом [10], соціальною обмеженістю контактів із рештою суспільства, нездоланною дистанцією між різними соціальними ролями, формалізованим, жорстко контрольованим розпорядком життя. Це виправні колонії, військові табори, спецлікарні, монастирі тощо.

Зазначені соціокультурні інститути – сім'я, освіта, ідеологія, церква, ЗМІ та тотальні інститути – утворюють **інституційний кластер ціннісного орієнтування, навчання, виховання та соціалізації**.

При цьому функції цих інститутів – ціннісно-орієнтуюча, просвітницько-навчальна, виховна, соціалізаційна – в зазначеному інституційному кластері частково дублюються, частково конкурують і частково доповнюють одна одну. Відношення між функціями залежить від внутрішньокластерної ієрархії, або ж субординації відповідних соціокультурних інституцій в соціальній системі. Їх можна навести у вигляді таблиці.

Таблиця 3

**Інституційний кластер ціннісного орієнтування,  
навчання, виховання та соціалізації**

<b>Соціокультурний інститут</b>	<b>Функції</b>	<b>Відносини з іншими соціокультурними інститутами</b>
<b>сім'я</b>	ціннісно-орієнтуюча, просвітницько-навчальна, виховна, соціалізаційна	освіта – кооперація, конкуренція; ідеологія – конкуренція, опозиція; ЗМІ, церква – конкуренція / опозиція
<b>освіта</b>	ціннісно-орієнтуюча, просвітницько-навчальна, виховна, соціалізаційна	ідеологія – рецепція, опозиція (залежно від сегмента освіти); ЗМІ, сім'я, церква – опозиція
<b>ідеологія</b>	ціннісно-орієнтуюча, просвітницько-навчальна, виховна	ЗМІ, освіта, сім'я – конкуренція, опозиція; церква – кооперація, конкуренція; тотальні інститути – рецепція; тотальні інститути
<b>церква</b>	ціннісно-орієнтуюча, просвітницько-навчальна, виховна	ЗМІ, освіта, сім'я, ідеологія – конкуренція, опозиція; тотальні інститути – кооперація / опозиція
<b>ЗМІ</b>	ціннісно-орієнтуюча, просвітницько-навчальна	освіта, сім'я, ідеологія – конкуренція, опозиція; церква – рецепція; тотальні інститути – опозиція
<b>тотальні інститути</b>	перевиховна, ресоціалізаційна	всі соціокультурні інститути – опозиція

Між субінститутами інституту освіти (дошкільними закладами, школою, вищими навчальними закладами) існує певна взаємозалежність: зміни, які відбуваються в одному інституті, як правило, спричиняють зміни в інших. Проте це не означає, що цим інститутам бракує інституційної автономії. Кожен із субінститутів намагається зберегти недоторканими свої інституційні норми, правила,

кодекси та ідеологію. Соціальний порядок може бути забезпечений лише вдалим поєднанням взаємодії субінститутів у рамках інституту і збереженням ними незалежності стосовно один одного.

У всіх складних суспільствах інститут освіти потребує постійної організаційної підтримки, посилення ідеології, системи норм і правил, на які він спирається. Це можуть забезпечити такі рольові групи членів інституту освіти, як *бюрократія*, що стежить за інституційною поведінкою, та *інтелігенція*, що коментує і пояснює ідеологію, норми і правила соціальних інститутів, а також соціальний розвиток суспільства в часових проміжках, які відповідають інституційним нормам.

Наприклад, інтелектуали, які керуються інтересами комуністичних політичних інститутів, намагаються довести, що сучасна історія розвивається згідно з прогнозами комуністичних фундаторів. Водночас інтелектуали, що обстоюють інтереси лібералізму, доводять, що історія базується на розвитку ідей вільного підприємництва і демократії. При цьому лідери інститутів освіти від бюрократії розуміють, що освітянські інтелектуали, вивчаючи базові основи підтримуваної ними ідеології, можуть виявити не тільки її переваги, а і вади, і почнуть розвивати конкурентну ідеологію, яка більше відповідає вимогам часу.

У цьому разі інтелектуали стають революційно налаштованими і намагаються реконструювати традиційні інститути. Саме тому за побудови тоталітарних інститутів їх прагнуть ізолювати від дій інтелектуалів. Така ситуація спостерігалась у Китаї в 1966 р., у СРСР – у передвоєнні роки. Загалом історія свідчить, що будь-яка влада, що ґрунтується на вірі в здібності вождя (харизматична влада), а також влада насильницька, недемократична, намагається відмежуватися від інтелектуалів або повністю підкорити їх своєму впливу.

Таким чином, інтелектуали в інституціях освіти виконують подвійну роль: з одного боку, вони є корисними, бо можуть ерудовано захистити інституційні цінності освіти, повагу до неї, а з іншого – є інституційно небезпечними, бо в пошуках істини здатні стати ворогами конкретних освітніх традицій.

**Список використаних джерел:** 1. Спенсер. Г. Концепции социальной дифференциации / Г. Спенсер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/sociology/Концепции-Socialnoy-Differenciacii-3476/>. 2. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 575 с. 3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Республика, 1993. – 654 с. 4. Швець Д. С. Концептуалізація та інституціалізація системи управління вищою освітою: український та зарубіжний досвід : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.01 / Швець Дмитро Євгенович. – Запоріжжя, 2013. – 520 с. 5. Войтович С. О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С. О. Войтович. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 170 с. 6. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение / П. Штомпка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Sociolog/Article/stomp\\_teosoc.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/stomp_teosoc.php).



7. Баранников А. В. Основные направления образовательных реформ и изменения законодательства в области образования / А. В. Баранников // Стандарты и мониторинг в образовании. – 1999. – № 6. – С. 11–23. 8. Тернер Дж. Аналитическое теоретизирование // Теория общества: фундаментальные проблемы / Дж. Тернер ; под ред. А. Ф. Филиппова. – М. : Канон-пресс-Ц, 1999. – С. 103–156. 9. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М. : Прогресс, 1985. – 457 с. 10. Goffman E. Asylums / E. Goffman. – Chicago, 1962. – 44 p.

*Надійшла до редколегії 18.12.2013*



### **Швец Д. Е. Идеологические основы институционализации кластеров в управлении образованием**

*Исследованы идеологические основы формирования институциональных кластеров в управлении высшим образованием, а также проблемы взаимосвязи между идеологией высшего образования и системой управления высшим образованием.*

**Ключевые слова:** идеология, идеология образования, образование, высшее образование, институционализация управления, институциональный кластер.

### **Shvets D. Y. Ideological principles of institutionalization of clusters in higher education management**

*The objectives of the paper are definition of the phenomenon of the ideology of education and higher education; the definition of the role of higher education ideology in the formation of institutional clusters of socialization.*

*The ideology of education is a constituent part of value-semantic meta system – the ideology that defines the place of education in the social space of society and areas of its activity in the social system. In accordance with this, the ideology of higher education is a constituent part of a value-semantic meta system – the ideology that defines the place of higher education in the social space of society and areas of its activities in the social system.*

*In the article the author has offered the concept in which four models of higher education management could theoretically correspond to four ideologies of education which coincide with four models of educational policy.*

*The most important social institutions of contemporary society are institutions of culture and socialization which activity is connected with the development and spreading of culture, personality socialization, social values and roles mastering. These institutional roles which they perform could come into conflict because of the belonging of the personality to different institutions. In addition, each institution is trying «to separate» as much as possible individuals from performing the roles of others.*

*One of the most important social and cultural institutions is a family. Social and cultural institutions of education, church, ideology, mass media and so-called total institutions are functioning along with this institution. These socio-cultural insti-*

*tutions – family, education, ideology, church, mass media and total institutions form an institutional cluster of value orientation, training, education and socialization.*

*Thus functions of these institutions in this cluster – value-orienting, educational and training, educational, socialization are partly duplicated, partly compete and partly complement each other. The relationship between the functions depends on the intra-cluster hierarchy or subordination of relevant social and cultural institutions in the social system*

*Thus certain interdependence exists between sub-institutes of the institute of education: the changes that occur in one institution, usually cause changes in the other one. In all complex societies the institute of education requires constant organizational support, ideology strengthening, system of norms and rules on which it is based.*

**Keywords:** ideology, ideology of education, education, higher education, institutionalization of management, institutionalized cluster.



УДК 347.451(477)

**Д. Ю. Вусатий****ПОНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВІРНИХ  
ВІДНОСИН У СФЕРІ РОЗДРІБНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ**

*Розглянуто основні особливості, які характеризують роздрібний товарообіг. Викладено додаткові аргументи щодо необхідності вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює договірні відносини роздрібною товарообігу, у зв'язку з необхідністю подальшого забезпечення приватних інтересів споживачів товарів, як «слабкої» сторони договору роздрібної купівлі-продажу.*

**Ключові слова:** товар, товарообіг, роздрібний товарообіг, договір, договірні правовідносини, договір роздрібної купівлі-продажу, споживач.

Сфера суспільних відносин, що охоплюється поняттям роздрібною товарообігу, досить значна за своєю питомою вагою і своїм суспільним значенням. Про цей вид суспільних відносин відомо, що він формується, як правило, спонтанно, в умовах вільно-конкурентного товарного ринку, головним чином, у зв'язку із необхідністю повсякденного задоволення індивідуальних потреб споживачів товарів, здебільшого, на засадах приватноправового саморегулювання відносин між учасниками роздрібною товарообігу. У своїй масі всі приватноправові відносини роздрібною товарообігу є договірними (між суб'єктами договору роздрібної купівлі-продажу товарів) або позадоговірними (між кінцевими споживачами та виробниками товарів), які щільно пов'язані з договірними (ст. 711 ЦК України).

Серед практичних проблем, що стосуються цієї сфери цивільно-правового регулювання суспільних відносин, можна виділити: відсутність цілісного уявлення про межі нормативно-правового регулювання відносин роздрібною товарообігу, прогалини нормативно-правового регулювання відносин роздрібною товарообігу, системно-структурна недосконалість механізму цивільно-правового регулювання відносин роздрібною товарообігу, прагматична недовіршеність механізму захисту відносин роздрібною товарообігу та ін. Це лише частина практичних проблем, що стосуються нормативно-правового регулювання відносин роздрібною товарообігу і які, відповідно, викликають інтерес до цієї проблематики. Зрозуміло, що вирішити їх усі одномоментно не вдасться у жодній публікації, проте спробуємо хоча б окреслити шляхи їх можливого подолання. Саме такі мета і завдання ставляться в цій публікації.

Означена тематика досліджувалася в роботах Е. В. Алексеевої, З. Г. Ахведіані, Ю. Я. Львовича, С. Х. Свободової, Є. А. Флейшиць, Б. А. Хаскельберга, Є. А. Шерстобітова та інших цивілістів, якими

перераховані вище проблеми однозначно до цього часу вирішені не були. Тож спробуємо й ми віднайти прийнятні відповіді на поставлені самим життям питання, вирішення яких від теоретиків цивільного права очікує юридична практика.

Як відомо, для відносин роздрібного товарообігу характерні: цивільно-правові засади їх правового регулювання; імперативний характер більшості норм спеціального законодавства, яким регулюється роздрібний товарообіг; публічно-правовий характер договору роздрібної купівлі-продажу товарів; спрямованість правового регулювання на забезпечення в першу чергу інтересів споживача; реалізація товарів безпосередньо фізичним і юридичним особам як їх кінцевим споживачам; реалізація товарів спеціальними продавцями – фізичними або юридичними особами, які мають право здійснювати підприємницьку діяльність з продажу товарів у роздріб; призначення товарів, що продаються у роздріб, для особистого некомерційного використання кінцевими споживачами. Це далеко не всі специфічні риси, характерні для правового регулювання роздрібного товарообігу, які нижче будуть по порядку розглянуті в контексті пошуку відповідей на проблеми, що їм притаманні.

Якщо проаналізувати суспільні відносини роздрібного товарообігу, можна зазначити, що їм притаманні ознаки, характерні для приватноправових, цивільних правовідносин, в основі яких лежить зміст приватного інтересу [1]. Як відомо, приватноправове суспільне відношення будується на засадах координації суб'єктів приватного права; у цьому випадку приватне право є системою децентралізованого регулювання суспільних відносин [2, с. 120]. У практичній площині це означає, що дії учасників суспільних відносин роздрібного товарообігу є вольовими за своєю формою, в їх основі лежить вільне волевиявлення окремих приватних осіб, а також економічними за своїм змістом, оскільки зазначені приватні особи зацікавлені у задоволенні своїх економічних потреб. Отже, справедливо вважається, що така поведінка учасників суспільних відносин є скоординованою та зумовлена їх приватними інтересами.

Разом із тим, подібна поведінка учасників суспільних відносин роздрібного товарообігу є системою децентралізованого регулювання суспільних відносин. Для них характерна самостійність і автономність учасників правовідносин роздрібного товарообігу та їх незалежність від загальних інтересів суспільства як цілого. Поведінка сторін таких правовідносин зумовлена їх власними, приватними інтересами, оформленими у вигляді цивільно-правового договору роздрібної купівлі-продажу, і не залежить від волі будь-яких інших, третіх осіб, наділених від імені суспільства владною компетенцією (наприклад, органів державної влади). Учасники відносин роздрібної купівлі-продажу виступають у такому випадку самостійними центрами, наділеними цивільною право та дієздатністю,

яку вони реалізують відповідно до своїх потреб, укладаючи різні правочини, якими координується їх поведінка. Саме тому цей вид суспільних правовідносин слід розглядати як систему децентралізації, а не централізації, котра, як відомо, характеризує публічно-правові відносини, засновані на відносинах влади і підпорядкування [3, с. 39, 40].

Таким чином, суспільні відносини роздрібно-товарообігу – це майнові цивільні відносини, що переважно регулюються цивільним законодавством і засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (ч. 1 ст. 1 ЦК України). У даному випадку загальними засадами правового регулювання відносин роздрібно-товарообігу є загальні принципи цивільного права, передбачені ст. 3 ЦК України як загальні засади цивільного законодавства, зокрема: свобода договору, свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судовий захист цивільного права та інтересу тощо.

З іншого боку, специфіка цивільно-правових норм, що охоплюють собою приватноправове регулювання роздрібно-товарообігу, є такою, що має переважно імперативний характер. Ця імперативність зумовлена необхідністю привнесення стабільності у відповідний вид суспільних відносин і безпосередньо спрямована на забезпечення інтересів найбільш економічно слабкої сторони договору роздрібно-купівлі-продажу – споживача. Вона виражається у неможливості довільного коригування умов такого договору в напрямку погіршення правового становища споживача, порівняно з тим, як урегульований його правовий статус у ЦК України та національному законодавстві про захист прав споживачів.

Про наявність імперативності як прийому або способу регулювання цивільних правовідносин, що виникають на підставі укладення договору роздрібно-купівлі-продажу, свідчать ст. 700, 707–710 ЦК України та ст. 4, 6–9, 14–16, а також інші норми Закону України «Про захист прав споживачів» [4]. При цьому імперативність не усуває диспозитивності цивільно-правового регулювання договірних відносин, що виникають на підставі укладення договору роздрібно-купівлі-продажу (ст. 698 ЦК України), що, як відомо, властиво приватноправовим цивільним відносинам. У цьому випадку окреслені два прийоми правового регулювання не протиставляються, а органічно доповнюють один одного, чим досягається більш комплексна ефективність правового регулювання цього виду цивільних правовідносин.

У зв'язку зі сказаним слід також вказати на законодавче закріплення публічно-правового характеру договору роздрібно-купівлі-продажу товарів (п. 2 ст. 698 ЦК України). Це позитивним чином впливає на привнесення правової визначеності та стабільності в аналізований вид договірних правовідносин. Для такого договору

(ст. 633 ЦК України) характерно, що за його умовами підприємець, який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується здійснювати продаж товарів будь-якій особі, яка до нього звернеться з акцептом пропозиції укласти договір. Подібна пропозиція розглядається як публічна оферта (п. 2 ст. 638 ЦК України). Публічна оферта договору роздрібної купівлі-продажу має містити в собі його істотні умови (ст. 699 ЦК України), без погодження яких він вважається неукладеним.

За загальним правилом, умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надано відповідні пільги. Роздрібний торговець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим у справі укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом. Роздрібний торговець не має права відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів. У разі необґрунтованої відмови роздрібною торговця від укладення публічного договору він має відшкодувати збитки, завдані споживачеві такою відмовою. Таким чином, усе сказане тут має безпосередній стосунок до договору роздрібної купівлі-продажу (ст. 698 ЦК України) та характеризує його публічний договір.

У свою чергу, наслідком застосування вище описаного прийому – імперативності регулювання договірних правовідносин, що виникають з договору роздрібної купівлі-продажу, – у чинному цивільному законодавстві України виступає спрямованість правового регулювання на забезпечення, у першу чергу, інтересів споживача. При цьому приватні інтереси продавців товарів (роздрібних торговців) також беруться до відома законодавцем, здебільшого, опосередковано, з огляду на те, чи не суперечать вони приватним інтересам покупця товарів як їх основного і кінцевого споживача, для яких, головним чином, призначаються ці товари.

Приміром, про це свідчать нормативні положення цивільного законодавства, згідно з якими споживачу незалежно від умов договору роздрібної купівлі-продажу гарантуються права на: належну якість продукції; безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця); відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції) відповідно до закону тощо (ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», ст. 708 ЦК України та інші норми).

Ще однією особливістю правового регулювання договірних відносин роздрібної купівлі-продажу є реалізація товарів безпосередньо фізичним і юридичним особам як їх кінцевим споживачам. Це одна з основних особливостей договору роздрібної купівлі-продажу.

Вона потребує спеціального розгляду в іншому дослідженні, особливо з огляду на необхідність визнання за юридичними особами можливості брати участь у договорі роздрібної купівлі-продажу на стороні покупця товару в ролі споживача. Тому тут обмежимося лише поверховим розглядом цього питання в межах, достатніх для висвітлення основної проблематики цієї статті.

Традиційно як покупці товарів у договорі роздрібної купівлі-продажу розглядалися лише фізичні особи. Ніхто й ніколи не оспорував можливість їх участі в цьому договорі. Фізичні особи, маючи необхідний рівень цивільної право та дієздатності, завжди могли брати участь у договорі роздрібної купівлі-продажу. І це закономірно, оскільки цей договір завжди був і залишається розрахованим насамперед на задоволення їх особистих економічних потреб у товарах як речах, спеціально призначених для особистого вжитку, використання або споживання.

Як наслідок цього люди, які є кінцевими споживачами товарів, гостро відчувають дискомфорт і незручність, якщо проданий товар не відповідає їх потребам, умовам договору або вимогам закону та іншим локальним нормативним актам. Це може відбуватися з різних причин: через низьку якість запропонованих продавцями товарів, через приховані властивості товарів, які неможливо виявити під час їх первинного огляду тощо. У результаті виникає ситуація, за якої гроші за товар сплачено, а потреби споживача залишаються незадоволеними. Отже, споживачі товарів потребують підвищених законодавчих гарантій забезпечення й дотримання своїх прав на належну якість товарів у договірних відносинах з роздрібними торговцями, які в економічному плані мають перевагу над споживачами<sup>1</sup>.

Разом із тим, можливість участі юридичних осіб у договорі роздрібної купівлі-продажу на стороні покупця товару залишається предметом наукових дискусій. Думається, усе через те що у чинному законодавстві України немає чіткої відповіді на те чи можуть юридичні особи бути споживачами товарів. Немає там також і прямої заборони щодо їх участі на боці покупця в договорі роздрібної купівлі-продажу. Якщо проаналізувати відповідну юридичну літературу, то в основному останнім часом висловлюються думки, що юридична особа, так само як фізична особа, може бути споживачем товарів, які купують у роздріб [5]. Погоджуємося з цією думкою і ми.

---

<sup>1</sup> Як відомо, усе це призвело до появи спеціального споживчого законодавства, яке стосується регламентації захисту прав споживачів.

Юридичні особи, так само як і фізичні особи, об'єктивно «відчують» потребу в товарах, що використовуються ними для здійснення своєї діяльності, для задоволення своїх власних потреб, а не з метою їх подальшої реалізації чи використання для виробництва. Отже, слід визнати й закріпити в законодавстві положення про те, що юридичні особи можуть бути покупцями в договорі роздрібної купівлі-продажу.

І на завершення декілька слів про новели договірних відносин у сфері роздрібногo товарообігу. Мова про нові для роздрібногo торгівлі договори, такі як договір роздрібногo купівлі-продажу товарів, укладений у мережі Internet, і договір роздрібногo купівлі-продажу товарів, укладений з використанням подарункового сертифіката. Обидва види договорів з'явилися нещодавно, що в першому випадку пов'язано з розвитком новітніх комунікаційних технологій завдяки світовій комп'ютерній мережі Internet, а в другому – з пошуком роздрібним бізнесом нових маркетингових способів і прийомів підвищення реалізації товарів.

У зв'язку з використанням Internet для укладання цивільно-правових договорів стала очевидною потреба додатково гарантувати належне виконання укладених договорів спеціальними засобами правової регламентації, а також удосконалення цивільно-правового регулювання захисту прав та інтересів учасників договірних відносин роздрібногo купівлі-продажу.

Щодо договірних відносини із застосуванням «подарункових сертифікатів», то вони останнім часом дуже стрімко розвиваються у всіх сферах роздрібногo торгівлі, унаслідок чого не існує єдиної правової моделі їх договірнoгo оформлення. Зокрема, аналіз укладених на практиці договорів подарункового сертифікату свідчить про розмаїття поглядів на те, що це за договір. Його розглядають і як різновид договору купівлі-продажу самого подарункового сертифіката, і як договір купівлі-продажу майнових прав, що впливають з подарункового сертифіката, і як особливий договір дарування, також – як попередній договір. Таким чином, розмаїття існуючих конструкцій цього договору свідчить, що договірна практика щодо нього формується спонтанно й непередбачувано, здебільшого без чіткої уяви, якою є юридична природа цього договору. А це, своєю чергою, позначається на різному баченні його правового врегулювання.

Крім того, виходячи з того, що «практика» намагається віднайти адекватну правову модель таким договірним відносинам, загострюється проблема, пов'язана з визначенням предмета договору подарункового сертифіката. Зокрема, однозначної відповіді, що є його предметом, немає. Ним вважають сам подарунковий сертифікат або грошову суму, яка вноситься як плата за передання подарункового сертифіката, або право вимоги, яке набуває третя особа (пред'явник сертифіката) до продавця товару, або сам товар.



Тому залишається констатувати, що предмет цього договору є незвичайним.

Такими є на сьогодні основні особливості договірних відносин у сфері роздрібного товарообігу.

У підсумку, договірні відносини у сфері роздрібною купівлі-продажу – це система врегульованих нормами цивільного законодавства майнових правовідносин договірного характеру між продавцями (роздрібними торговцями) і покупцями (споживачами товарів), заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, що виникають з приводу перенесення права власності на товари, які звичайно призначаються для особистого некомерційного використання.

Характерними особливостями цих правовідносин є: цивільно-правові засади їх правового регулювання; імперативний характер більшості норм спеціального законодавства, яким регулюється роздрібний товарообіг; публічно-правовий характер договору роздрібною купівлі-продажу товарів; спрямованість правового регулювання на забезпечення в першу чергу інтересів споживача; реалізація товарів безпосередньо фізичним і юридичним особам як їх кінцевим споживачам; реалізація товарів спеціальними продавцями – фізичними або юридичними особами, які мають право здійснювати підприємницьку діяльність з продажу товарів у роздріб; призначення товарів, що продаються у роздріб, для особистого некомерційного використання кінцевими споживачами.

**Список використаних джерел:** 1. Спасибо-Фатєєва І. В. Приватне і публічне право: протистояння та методи його подолання / І. В. Спасибо-Фатєєва // Методологія приватного права : зб. наук. пр. ; редкол.: О. Д. Крупчан (голова) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 24–34. 2. Черепакін Б. Б. Труды по гражданскому праву / Б. Б. Черепакін. – М. : Статут, 2001. – 479 с. 3. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с. 4. Про захист прав споживачів : закон України від 12.05.1991 № 1023-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379. 5. Афанасьєва Н. Ю. Новое в правовом регулировании охраны прав потребителей в сфере розничной купли-продажи / Н. Ю. Афанасьєва // Сборник аспирантских научных работ. – Вып. 6 / под ред. Р. М. Валеева. – Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2005. – С. 64–68.

*Надійшла до редколегії 16.12.2013*



### **Вусатый Д. Ю. Понятие и общая характеристика договорных отношений в сфере розничной купли-продажи**

*Рассмотрены основные особенности, характеризующие розничный товарооборот. Изложены дополнительные аргументы по поводу необходимости*

совершенствования нормативно-правовой базы, регулирующей договорные отношения розничного товарооборота, в связи с необходимостью дальнейшего обеспечения частных интересов потребителей товаров как «слабой» стороны договора розничной купли-продажи.

**Ключевые слова:** товар, товарооборот, розничный товарооборот, договор, договорные правоотношения, договор розничной купли-продажи, потребитель.

### **Vusatyi D. Y. Concept and general characteristics of contractual relations in the sphere of retail purchase and sale**

*Relevance of the article* is due to the absence of a holistic understanding about the limits of normative and legal regulation of relations in retail turnover, to the gaps in legislation in this sphere, to the system and structural imperfection of the mechanism of civil and legal regulation of relations in retail turnover, to the imperfection of protecting mechanism of retail turnover's relations.

*The object of the research* is a problem of legal regulation of contractual relations in retail purchase and sale.

*The aim of the paper* is to find solutions to the problems of legal regulation of contractual relations in retail purchase and sale.

*Methodological basis of the publication* constitute special techniques that are used in legal research. They are comparative and legal, formal and juridical, system, etc.

*The main results of the paper* are examination of peculiarities typical to the retail turnover, namely civil and legal grounds of legal regulation of these relations, mandatory character of the majority of norms within special legislation, public and legal nature of a contract, directionality of legal regulation on guaranteeing consumer's interests, sale of goods by special sellers directly to consumers, etc.

*The branch of the article's results implementation* is civil and legal, contractual relations in the sphere of retail turnover. The practical value of the paper is providing recommendations for improving normative and legal regulation of contractual relations in retail purchase and sale and possible solutions of practical problems.

*The conclusion of the article* suggests the definition of contractual relations in the sphere of retail purchase and sale. The author offers to understand them as a system of property relations, governed by civil legislation, between sellers (retailers) and consumers (goods' consumers), which are based on legal equality, free will, property independence of their participants, arising because of the transfer of goods' property right, which are usually intended for personal, noncommercial use.

**Keywords:** goods, turnover, retail turnover, contract, contractual relations, contract of retail purchase and sale, consumer.



УДК 347.1:347.4

**Ю. Ф. Лантінов****ЗВИЧАЙНА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК МОЖЛИВЕ  
ВИКЛЮЧЕННЯ ІЗ ПРАВИЛА ПРО ЗНАЧНІ ПРАВОЧИНИ  
ГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА**

*З'ясовано поняття звичайної господарської діяльності як можливе виключення із правила про значний правочин господарського товариства. Досліджено ознаки звичайної господарської діяльності та види правочинів, що її складають. Проведено порівняння вітчизняного та іноземного корпоративного законодавства. Зроблено висновок про те, що звичайна господарська діяльність може бути виключенням із правил про значний правочин.*

**Ключові слова:** господарське товариство, акціонерне товариство, значний правочин, господарська діяльність, звичайна господарська діяльність.

Серед правочинів, які вчиняються господарськими товариствами, є такі, що формально підпадають під ознаки, які передбачені законодавством для значних правочинів, але відповідно до закону не відносяться до числа останніх. До числа відповідних виключень у країнах СНД, а також у розвинутих країнах Заходу (зокрема США) відносяться правочини, які вчиняються в процесі здійснення звичайної (поточної) господарської діяльності. Про це свідчить зміст параграфа 12.01 глави 12 Model Business Corporation Act) [1], ч. 2 ст. 82 Закону Республіки Молдова «Про акціонерні товариства» [2], ч. 1 ст. 44 Закону Республіки Узбекистан «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [3], ч. 1 ст. 89 Закону Республіки Узбекистан «Про акціонерні товариства та захист прав акціонерів» [4], ч. 8 ст. 58 Закону Республіки Білорусь «Про господарські товариства» [5], ч. 1 ст. 78 Федерального закону «Про акціонерні товариства» [6] тощо.

Відповідно до Закону України «Про акціонерні товариства» [7] (далі – Закон про АТ), указанного вище, виключення із правила про значний правочин прямо не передбачено. Про поточну господарську діяльність ідеться в такому випадку. Так, зокрема, згідно з ч. 3 ст. 70 Закону про АТ в Україні загальним зборам акціонерів дозволяється заздалегідь (перед початком нового року) ухвалювати рішення про попереднє схвалення значних правочинів, які можуть вчинятися товариством протягом наступного року, у випадках, якщо вони вчиняються у зв'язку зі здійсненням поточної господарської діяльності. Таким чином, наразі поточна господарська діяльність розглядається не як виключення із правила про порядок учинення значного правочину, а як окремий випадок такого порядку.

Водночас проект Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» 25.01.2013 № 2011-1 (автори законопроекту – І. А. Горіна, К. А. Ляпіна) передбачає, що значними правочинами не визнаються угоди, що здійснюються в процесі звичайної господарської діяльності товариства [8].

У зв'язку із цим виникає необхідність у дослідженні поняття «звичайна (поточна) господарська діяльність» та у з'ясуванні того, чи можуть правочини, які вчиняються під час її здійснення та відповідають ознакам значного правочину, бути виключеннями із правила про такий правочин? Саме це і є **метою цієї статті**.

Виходячи з поставленої мети, **основними завданнями статті** будуть: з'ясування сутності виключень із правила про значний правочин; з'ясування змісту поняття «звичайна (поточна) господарська діяльність»; порівняння цього поняття з іншими, близькими за змістом поняттями; встановлення відповідних критеріїв (у тому числі часових, кількісних та ін.), яким має відповідати така діяльність, тощо.

Щодо сутності відповідних винятків у літературі зазначалося, що їх наявність і зміст пов'язуються зі спробою законодавця знайти компроміс між головною метою закріплення цього правового інституту та можливостями виконавчого органу ефективно керувати майном для досягнення мети юридичної особи. Таким чином, до числа можливих винятків мають належати саме такі правочини, які за своєю природою властиві цьому суб'єкту, не створюють небезпеки для майнових прав його власників (учасників), навіть незважаючи на свої розміри (як це має місце під час розміщення акцій товариства або у разі їх конвертації) [9, с. 116].

Оскільки Закон про АТ прямо не вказує на те, що правочини, які вчиняються в процесі здійснення поточної господарської діяльності, не потребують застосування правил, передбачених законом для значних правочинів, слід вирішити питання про доцільність застосування відповідних вимог й у вітчизняному корпоративному законодавстві. Для цього, перш за все, необхідно з'ясувати зміст самого поняття «звичайна господарська діяльність».

Відповідно до законодавства України про бухгалтерський облік звичайна діяльність – це будь-яка основна діяльність підприємства, а також операції, що її забезпечують або виникають внаслідок її проведення [10]. Вказане визначення є неконкретним, оскільки використовує оціночне поняття «основна діяльність». Останнє може взагалі бути розглянуто як синонім понять «звичайна» та «поточна діяльність».

Для порівняння слід зазначити, що до поточної діяльності суди РФ, наприклад, схильні відносити статутну діяльність АТ, правочини, що спрямовані на врегулювання заборгованості за правочинами, віднесеними до поточної господарської діяльності; правочини, що укладаються в рахунок погашення безспірної (на підставі закону або судового рішення) заборгованості [11, с. 4]; правочини, що супроводжують договори, які укладаються в процесі поточної господарської діяльності (тобто створюють необхідні передумови для останніх) [12], у тому числі відповідні кредитні договори [13, п. 5].

До доказів того, що правочин укладений у процесі саме поточної господарської діяльності, запропоновано, поряд зі статутом, відносити також бухгалтерський баланс та висновок аудитора [14]. Про поточну господарську діяльність як про діяльність, визначену статутом товариства, прямо вказано в корпоративному законодавстві окремих країн [2, ст. 82].

Розгляд звичайної господарської діяльності саме як статутної діяльності є властивим і для доктрини зарубіжних країн. Як вказано в літературі, звичайною господарською діяльністю слід вважати таку систематичну діяльність товариства, яка відповідає діяльності, що закріплена в його установчих документах, здійснюється товариством повсякденно, в поточному порядку, на постійній основі для забезпечення виробничого процесу, який фактично існує. Тобто поняття «звичайний» співпадає із лексичними значеннями цього слова: загальноприйнятий, типовий, постійний, завжди властивий чомусь, такий, що нічим не відрізняється від інших, звичний, такий, що часто зустрічається [15, с. 19, 20].

На думку С. Бурлакова, в РФ фактично сформувалася практика, відповідно до якої звичайною вважається саме статутна діяльність юридичної особи. Проте, на його думку, такий підхід має бути уточнений указівкою на те, що звичайність повинна характеризуватися також і постійністю та повторюваністю діяльності. Крім того, необхідно враховувати реальну, фактичну діяльність товариства [16, с. 72, 73]. Таким чином, господарське товариство в межах поточної господарської діяльності постійно займається такою діяльністю, що прямо закріплюється в його установчих документах (статуті).

Звісно, що поняття «звичайна (поточна) господарська діяльність» є оціночним та може розумітися судом на власний розсуд, виходячи з обґрунтованості позиції сторін і матеріалів справи. У зв'язку із цим для його тлумачення можна прийняти до відома позицію Вищого арбітражного суду РФ [17, ч. 5 п. 30], відповідно до якої до правочинів, що здійснюються у процесі поточної господарської діяльності, можуть належати, зокрема, правочини з придбання товариством сировини і матеріалів, необхідних для здійснення виробничо-господарської діяльності, реалізації готової продукції, отримання кредитів для оплати поточних операцій (наприклад, для придбання оптових партій товарів для подальшої їх реалізації шляхом роздрібною торгівлі).

Звісно, що відповідні правочини мають повністю відповідати не тільки тій діяльності, що прямо передбачена в статуті господарського товариства, а яка є основною (однією з основних) діяльністю останнього. Про те, що діяльність має саме такий характер, можна зробити висновок не тільки із статуту, який, як правило, містить указівки на всі можливі види господарської діяльності, навіть ті, які ніколи не будуть здійснюватися товариством. Відповідні висновки можна буде зробити зі статистичних довідок, в яких

наразі зазначається перелік основних видів діяльності. Ці ж відомості можна отримати і з Єдиного державного реєстру. Так, зокрема, згідно з ч. 4 ст. 21 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» [18] передбачено, що виписка з Єдиного державного реєстру, поряд з іншими відомостями, містить указівку на **основний вид діяльності** (вид. нами. – Ю. А.) суб'єкта господарювання.

На наш погляд, до основних видів діяльності також мають відноситися й такі види, що були включені до основних напрямів діяльності уповноваженими органами господарського товариства (зокрема загальними зборами учасників), а також такі, що будуть визначені основними видами діяльності у рішенні засновників, яким буде запроваджено застосування Модельного статуту товариства. Таким чином, статут є не єдиним документальним підтвердженням того, що певна діяльність відноситься до основної діяльності суб'єкта господарювання.

Під час з'ясування того, чи відноситься діяльність до звичайної, слід виходити не тільки із указаних вище обставин (тобто зі змісту статуту та інших документів). На нашу думку, важливим буде й з'ясування змісту самої діяльності. Таким чином, на звичайний характер останньої буде вказувати дотримання звичайних обсягів, цін та інших умов, які застосовувалися й раніше. Тому в межі звичайної діяльності буде вкладатися діяльність із закупівлі сировини, матеріалів тощо в обсягах, необхідних для поточного виробництва, переробки тощо; отримання кредитів в обсягах для закупівлі лише необхідних на певний період часу матеріалів. При цьому період часу має бути пов'язаний із відповідним виробничим циклом конкретного підприємства (групи підприємств).

Виходячи із указаного вище, виникає необхідність у встановленні певних часових та кількісних критеріїв, відповідність конкретних дій яким свідчитиме на користь того, що має місце саме звичайна, а не випадкова господарська діяльність. Як з цього приводу вказувалося в літературі, часовим критерієм може бути фінансовий рік, що закінчився [16, с. 74].

Говорячи про кількісні критерії «звичайності», виникає асоціація з поняттям «систематичність» підприємницької діяльності (якою, як правило, було прийнято вважати діяльність, що здійснювалась більш ніж чотири рази протягом календарного року). На наш погляд, поняття «звичайний» буде більш ширшим, ніж поняття «систематичний» у наведеному вище значенні. Тобто звичайна господарська діяльність завжди буде систематичною, але мінімально систематична діяльність, достатня для визнання діяльності підприємницькою, ще не буде вказувати на те, що вона носить для певного суб'єкта звичайний характер.

Часові та кількісні критерії також мають враховувати такі особливості діяльності суб'єкта господарювання. Так, поряд із діями,

що спрямовані на безпосереднє здійснення основної (а тому – звичайної) господарської діяльності, можна виділяти й певні допоміжні дії. Останні самі по собі можуть не вказувати на те, що внаслідок їх досягається певна господарська мета, але без них її досягнення через здійснення основної діяльності буде або складним, або взагалі неможливим. Прикладом такої допоміжної діяльності може бути отримання кредитів та позичок. У зв'язку із цим можна навести позицію Д. Ломакіна, згідно із якою розрізняються дві самостійні групи правочинів. Перша група включає до себе правочини, що є невід'ємним елементом змісту звичайної господарської діяльності. Другу групу складають правочини, що супутні першим. Такі правочини створюють необхідні передумови для укладання правочинів першого виду [12].

Запропонований підхід фактично дозволяє тлумачити поняття «звичайної господарської діяльності» як в широкому, так і у вузькому значенні. Широке значення буде включати в себе правочини обох указаних видів. Вузьке значення буде охоплювати тільки правочини першого виду. Таким чином, в тих випадках, коли допоміжні правочини (в т. ч. кредитні договори) будуть відповідати ознакам значного правочину, вони будуть повинні укладатися з дотриманням правил, передбачених для нього. Принаймні саме на такому може наполягати сторона судового спору, яка буде доводити необхідність застосування спеціального порядку вчинення відповідного правочину, вказуючи на те, що останній не можна розглядати як правочин, учинений внаслідок здійснення звичайної господарської діяльності, оскільки він носить саме допоміжний характер.

У зв'язку із указаним вище в літературі було запропоновано виходити не з відношення правочинів до основної діяльності, а з їх постійного або непостійного характеру для товариства. Саме постійний характер буде вказувати на наявність звичайної господарської діяльності [16, с. 76].

Указане питання заслуговує на увагу тому, що договори, які забезпечують основну господарську діяльність (і, зокрема, кредитний договір) в контексті значних правочинів по-різному розглядалися як судовою практикою, так і доктриною іноземних держав. Так, наприклад, у РФ кредитний договір суди, як правило вважають таким, що вчиняється саме в процесі здійснення звичайної господарської діяльності [13, п. 5]. У літературі існують і протилежні погляди. На думку О. В. Гутникова, віднесення до правочинів, які вчиняються в процесі звичайної господарської діяльності, тих правочинів, які забезпечують останню, може призвести до виведення з-під контролю, який забезпечується правилами про значні правочини, будь-яких видатків організації [19, с. 357–360].

Також слід нагадати, що бухгалтерське законодавство України, говорячи про поточну діяльність, веде мову про операції, що забезпечують основну господарську діяльність або виникають внаслідок

її проведення. В цьому випадку, в першу чергу, слід звернути увагу на поняття «операція». Таке поняття використовується як у законодавстві про бухгалтерський облік, так і у господарському законодавстві (зокрема про зовнішньоекономічну діяльність, про біржову діяльність, про страхування тощо). Не вдаючись докладно до проблеми співвідношення поняття «операція» та «правочин» у цьому випадку будемо вважати, що операція є саме правочином.

По-друге, можна вказати про те, що зазначені вище операції мають місце або до вчинення правочинів, які безпосередньо характеризують звичайну господарську діяльність товариства (це операції, що забезпечують цю діяльність), або після вчинення відповідних правочинів (це операції, які виникають внаслідок проведення звичайної діяльності товариства).

Як вже зазначалося вище, перший вид операцій правовою доктриною та судовою практикою зарубіжних країн в цілому відноситься до звичайної господарської діяльності товариства. Так, якщо звичайна діяльність полягає в продажу певної кількості товару, то до неї будуть відносити й отримання кредиту в розмірі, необхідному для закупівлі його оптової партії.

Більш спірним є другий вид операцій. Складність у віднесенні їх до числа правочинів, що вчиняються в процесі звичайної господарської діяльності, може буде пояснено тим, що так або інакше з основною (поточною, звичайною) діяльністю пов'язані всі види правочинів, які вчиняються товариством.

Крім указанного, слід зауважити, що для господарських товариств як видів підприємницьких товариств звичайною буде саме підприємницька господарська діяльність, а не некомерційне господарювання.

Враховуючи вказане вище, можна дійти висновку, що поточна (звичайна) діяльність може бути виключенням із правила про значний правочин, про що необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства України. Під самою поточною (звичайною) господарською діяльністю господарського товариства, на наш погляд, слід відносити таку підприємницьку діяльність товариства, яка відповідно до його установчих документів (статуту), рішень його органів управління та/або учасників і фактичних обставин є його основною діяльністю, здійснюється постійно та у звичайних кількісних та якісних показниках для досягнення звичайних цілей. До звичайної господарської діяльності також відносяться правочини, що безпосередньо забезпечують таку основну діяльність.

**Список використаних джерел:** 1. Model Business Corporation Act [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://greatlakesval.com/wp-content/uploads/2011/08/Model-Business-Corporation-Act.pdf>. 2. Об акционерных обществах : закон Республики Молдова от 02.04.1997 № 1134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.cis.gov.md/sites/default/files/law/pdf/1134\\_ru\\_0.pdf](http://www.cis.gov.md/sites/default/files/law/pdf/1134_ru_0.pdf). 3. Об обществах с ограниченной и дополнительной ответственностью : закон



Республики Узбекистан от 06.12.2001 № 310-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact\\_id=18793](http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=18793). **4.** Об акционерных обществах и защите прав акционеров : закон Республики Узбекистан от 26.04.1996 № 223-I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact\\_id=14667](http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=14667). **5.** О хозяйственных обществах : закон Республики Беларусь от 18.10.1994 № 3321-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1994. – № 34. – Ст. 566. **6.** Об акционерных обществах : Федеральный закон от 26.12.1995 № 208-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/stockcomp>. **7.** Про акціонерні товариства : закон України від 17.09.2008 № 514-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17>. **8.** Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : проект Закону України від 25.01.2013 № 2011-1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/JG1JV01A.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG1JV01A.html). **9.** Карчевський К. А. Загальна характеристика значних правочинів акціонерного товариства / К. А. Карчевський // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2009. – № 6. – С. 115–128. **10.** Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : наказ М-ва фінансів України від 07.02.2013 № 73 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13>. **11.** Будылин С. Л. Крупные сделки хозяйственных обществ в арбитражной практике / С. Л. Будылин // Арбитражная практика. – 2005. – № 2. – С. 3–10. **12.** Ломакин Д. В. Крупные сделки в гражданском обороте [Электронный ресурс] / Д. В. Ломакин. – Режим доступа: [http://www.jursites.ru/lomakin\\_kрупnye\\_sdelki\\_v\\_graz.html](http://www.jursites.ru/lomakin_kрупnye_sdelki_v_graz.html). **13.** Обзор практики разрешения споров, связанных с заключением хозяйственными обществами крупных сделок и сделок, в совершении которых имеется заинтересованность : информационное письмо Президиума Высш. арбитраж. суда РФ от 13.03.2001 № 62 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akdi.ru/vas/docas/28.htm>. **14.** Грифонова Л. А. Споры о признании недействительными крупных сделок и сделок, в которых имеется заинтересованность [Электронный ресурс] / Л. А. Грифонова. – Режим доступа: <http://www.fassko.arbitr.ru/novosti/vestnik/archive/8306.html>. **15.** Лукьяненко М. Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика применения : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 [Электронный ресурс] / Лукьяненко Марина Федоровна. – М., 2010. – 54 с. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1382469>. **16.** Бурлаков С. А. Правовое регулирование крупных сделок юридических лиц : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бурлаков Сергей Александрович. – М., 2010. – 213 с. **17.** О некоторых вопросах применения Федерального закона «Об акционерных обществах» : постановление Пленума Высш. арбитраж. суда РФ от 18.11.2003 № 19 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.arbi.ru/postPlenumVAS19ot18112003.htm>. **18.** Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : закон України від 15.05.2003 № 755-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>. **19.** Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве (теория и практика оспаривания) / О. В. Гутников. – 3-е изд. испр. и доп. – М. : Статут, 2007. – 491 с.

*Надійшла до редколегії 10.12.2013*



### **Лантинов Ю. Ф. Обычная хозяйственная деятельность как возможное исключение из правила о крупных сделках хозяйственного общества**

*Вьяснено поняття обычной хозяйственной деятельности как возможное исключение из правила о крупной сделке хозяйственного общества. Исследованы признаки обычной хозяйственной деятельности и виды сделок, которые ее составляют. Проведено сравнение отечественного и иностранного законодательства. Сделан вывод о том, что обычная хозяйственная деятельность может быть исключением из правил о крупной сделке.*

**Ключевые слова:** хозяйственное общество, акционерное общество, крупная сделка, хозяйственная деятельность, обычная хозяйственная деятельность.

### **Lantinov Y. F. Common economical activity as a possible exception to the rule on major transactions of a business entity**

*Among the transactions that are concluded by business entities are those that are formally subjected to the features that are expected by the legislation for major transactions, but according to the law are not among the last. Among the appropriate exceptions in the countries of Community of Independent States and also in developed Western countries (including the U.S.) are transactions that are concluded during the common (current) economical activity. Therefore the objective of the article is to research the notion «common (current) economical activity» and ascertain whether transactions that are concluded during its realization and correspond to the features of a major transaction, can be exceptions to the rule about such a transaction. The main tasks of the article are: clarification of the nature of exceptions to the rule about a major transaction; clarification of the notion «common (current) economical activity»; comparison of this notion with other related content notions; establishment of appropriate criteria (including time, quantitative, etc.) to be met by this activity, etc.*

*Common economical activity is considered in various possible meanings. First of all, it is considered as a statutory activity of a business entity. The common economical activity is compared with the main activity of the legal entity. The attempt to establish the content of time and quantitative criteria to be met by the common economical activity is made in the article.*

*Transactions that may be taken to the common economical activity are researched. There are two groups of appropriate transactions: primary and secondary. On this basis common economical activity is considered both in wide and narrow senses.*

*Overall conclusion that the current (common) activity may be exception to the rule about a major transaction is made. The rule of this exception is to be consolidated in the norms of current Ukrainian legislation. Under the current (common) economical activity of a business entity one should understand such an entrepreneurial business of the entity, which in accordance with its constituent documents (statute), resolutions of its administrative agencies and/or members and factual circumstances is its main activity, which is carried out constantly and in regular quantitative*

and qualitative indices to reach common goals. Transactions that directly ensure such main activity are included to common economical activity.

**Keywords:** business entity, joint-stock company, major transaction, economical activity, common economical activity.



УДК 347.121.2

**М. І. Мігашук**

### **ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПРАВОВІДНОСИН ЩОДО КОРЕСПОНДЕНЦІЇ**

*Проаналізовано правове положення особи, яка направила кореспонденцію, залежно від рівня її дієздатності – повністю дієздатної, частково дієздатної, неповністю дієздатної, обмежено дієздатної, недієздатної. Проведено аналіз деліктоздатності осіб зазначених категорій.*

**Ключові слова:** кореспонденція, відправник, особисте немайнове право, право на нематеріальне благо, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, повністю дієздатна особа, частково дієздатна особа, обмежено дієздатна особа, недієздатна особа, неповністю дієздатна особа.

Питання суб'єктного складу правовідносин, що виникають стосовно кореспонденції, та їх правового статусу для доктрини цивільного права є важливими, оскільки дозволяють окреслити коло учасників таких правовідносин. Проблема полягає у недостатній теоретичній розробленості питань суб'єктного складу особистих немайнових правовідносин у цілому. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 269 ЦК України особисті [1] немайнові права, до яких відносяться і право на кореспонденцію, належать кожній фізичній особі від народження або за законом. Це положення підсилюється і ч. 1 ст. 306 ЦК України, де зазначено, що фізична особа має право на таємницю листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Разом з цим, такі твердження піддаються сумніву у правовій літературі. Зокрема С. О. Сліпченко ставить під сумнів твердження про те, що абсолютно всі особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом [2; 3].

**Метою статті** є з'ясування суб'єктного складу правовідносин щодо кореспонденції<sup>2</sup>.

---

<sup>2</sup> В межах цієї статті буде розглянуто правовий статус лише фізичних осіб, які є відправниками кореспонденції.

Очевидно, що для того, аби фізична особа стала носієм права на таємницю листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції, вона повинна мати правосуб'єктність. Як стверджує О. О. Красавчиков, категорія «правосуб'єктність» є однією з ключових, методологічних у правовій науці [4, с. 7]. Вона, за словами Я. Р. Веберса, має важливе значення для більш ефективного і повного захисту прав та інтересів осіб, удосконалення законодавства, правозастосовчої практики тощо [5, с. 7].

Питанням правосуб'єктності в правовій доктрині присвячена значна кількість наукових робіт. Не дивлячись на те, що в чинному законодавстві України відсутня така категорія, як правосуб'єктність, а в юридичній літературі інколи заперечується необхідність її існування [6, с. 24; 7, с. 84; 8, с. 97], тим не менше ми поділяємо позицію тих вчених, які обґрунтовують необхідність її існування в теорії цивільного права як одного із ключових понять.

У теорії цивільного права існують різні погляди на поняття та зміст цивільної правосуб'єктності [9, с. 134; 10, с. 139; 11, с. 64; 12, с. 6; 13, с. 615; 14, с. 89; 15, с. 55–56; 16, с. 7; 17, с. 87; 18, с. 30]. Кожен із них заслуговує на увагу, але ми схилиємося до тієї точки зору, прихильники якої обґрунтовують її як сукупність правоздатності та дієздатності [10, с. 139; 14, с. 89; 15, с. 55–56; 16, с. 7]. Саме з цієї позиції і буде розглянуто правосуб'єктність носія суб'єктивного права на кореспонденцію.

Провідним елементом у структурі правосуб'єктності є правоздатність, яка означає здатність фізичної особи мати права та обов'язки [19, с. 142; 20], що підтверджується ч. 1 ст. 25 ЦК України. Подібним чином вона розкривається і в теорії цивільного права.

Оскільки цивільна правоздатність виникає з моменту народження і належить усім без винятку людям, незалежно від громадянства, національності, соціального та економічного стану, віку, фізичного чи розумового розвитку тощо, то можна стверджувати, що право на кореспонденцію фізична особа може мати з народження. При цьому необхідно зробити наголос на тому, що особа може мати право на кореспонденцію з моменту народження, а не має (набуває) це суб'єктивне право фактом народження. Таке твердження пов'язане з тим, що правоздатність – це основа для правоволодіння, а не саме правоволодіння [21, с. 88]. І така здатність існує у неї до моменту смерті.

Дієздатність фізичної особи як елемент структури правосуб'єктності, відповідно до ст. 30 ЦК України, – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Дієздатність складається із правочиноздатності та деліктоздатності. Перше вказує на здатність фізичної особи

своїми діями вчиняти юридично значущі дії. Деліктоздатність – це здатність особи нести відповідальність за свої дії. Оскільки обсяг дієздатності, на відміну від правоздатності, залежить від здатності особи усвідомлювати значення своїх дій та здатності керувати ними (ч. 1 ст. 30 ЦК України), то законодавець встановлює різні види дієздатності. Вбачається, що з точки зору методології дослідження, більш доцільно розглянути здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе права на кореспонденцію і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе відповідні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання саме залежно від виду дієздатності. Це дасть можливість виявити коло осіб, які можуть набувати відповідне право, здійснювати обов'язки та нести відповідальність за свої дії.

Для виявлення необхідного та достатнього обсягу дієздатності фізичних осіб, що дозволяє набувати права на кореспонденцію, здійснювати відповідні обов'язки та нести відповідальність за свої дії, визначимося з учасниками відносин щодо кореспонденції. Аналіз чинного цивільного законодавства дозволяє виділити особу, яка направила кореспонденцію, тобто відправника кореспонденції. Наступний суб'єкт – адресат – особа, якій направлено кореспонденцію, тобто її отримувач. Причому законодавець розглядає адресата і як отримувача кореспонденції, і як власника кореспонденції. Окрім відправника та отримувача кореспонденції законодавець вказує і на інших осіб, особистого життя яких стосується кореспонденція. Очевидно, що кореспонденція здебільшого стосується як особистого життя особи, яка направила кореспонденцію, так і життя адресата. До їх особистого життя відноситься навіть сам факт існування між ними кореспонденції, незалежно від її змісту. Разом із тим, не викликає сумнівів, що кореспонденція може стосуватися особистого життя не тільки відправника та отримувача, а й особистого життя інших (третіх) осіб по відношенню до відправника та отримувача. Наприклад, два знайомих обговорюють за допомогою листування особисте життя третього (особисті уподобання колеги) за допомогою електронної пошти. ЦК України вказує і на таку групу суб'єктів, як діти, вдова (вдівець), а якщо їх немає, – батьки, брати та сестри особи, яка направила кореспонденцію, та адресата. Окрім наведених учасників відносин, що виникають стосовно кореспонденції, загальні положення про особисті немайнові права фізичної особи вказують, що в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

Розглядаючи необхідний і достатній обсяг дієздатності кожного з учасників правовідносин, що виникають стосовно кореспонденції, необхідно відзначити, що особиста немайнова дієздатність фізичних

осіб є однією з не розроблених проблем в теорії цивільного права. Не дає чіткості розуміння обсягу та змісту особистої немайнової дієздатності фізичних осіб і цивільне законодавство України.

Так, аналізуючи зміст дієздатності малолітніх, Л. А. Ольховик зазначає, що ч. 1 ст. 31 ЦК України охоплює право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, здійснювати особисті немайнові права лише на результати інтелектуальної, творчої діяльності. Стосовно інших особистих немайнових прав, на жаль, нічого не вказується, і це ставить під сумнів тезу про можливість самостійного здійснення таких прав [22, с. 21]. Зважаючи на те, що цивільна дієздатність залежить від здатності усвідомлювати значення своїх дій, а також можливості керувати ними, можна припустити, що малолітня особа, яка досягла такого рівня свідомості, що дозволяє їй скласти кореспонденцію (лист, зміст телеграми тощо) та направити адресату, діє в межах обсягу своєї дієздатності. Така здатність не завжди повинна пов'язуватися із вмінням малолітньої особи писати. Сучасний розвиток техніки дозволяє направляти аудіо- та аудіовізуальні листи, повідомлення у вигляді малюнків тощо. Ще простіше малолітньому суб'єкту набути статус особи, яка направила кореспонденцію, у такий спосіб, як телефонні розмови. Разом із тим, у деяких випадках часткової дієздатності може бути недостатньо для самостійного складання (відправлення) кореспонденції. Так, коли для відправлення телеграми, бандеролі, посилки необхідно додатково укласти правочин, наприклад із організацією зв'язку, то очевидно, що права особи, яка направила кореспонденцію, для малолітньої особи набуватимуть її батьки (усиновлювачі), опікуни.

Зважаючи на те, що ЦК України допускає, що фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, може самостійно здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, то доцільно дозволити їй як відправнику кореспонденції самостійно здійснювати і особисті немайнові права на кореспонденцію. Такий висновок базується на застосуванні аналогії закону. При цьому аналогія – це умовивід, який охоплює собою сукупність індуктивних та дедуктивних висновків і дозволяє застосувати відому юридичну норму до нерегульованих правом відносин, в яких деякий елемент порівняно з правовідносинами, вираженими у цій нормі, відсутній або відрізняється. В результаті подібності одних ознак правових відносин робиться висновок про можливість їх регулювання подібним чином [23, с. 125]. Відмінність між правовідносинами, що виникають стосовно результатів інтелектуальної, творчої діяльності (наприклад об'єктів авторського права) та правовідносинами, що виникають стосовно кореспонденції, полягає в характеристиці об'єкта. Відомо, що необхідною ознакою будь-якого об'єкта авторського права є творчість (оригінальність, новизна). Для кореспонденції така ознака не є обов'язковою.

Стосовно майнових прав малолітньої особи як особи, яка направила кореспонденцію, необхідно визнати, що вони повинні здійснюватися її батьками (усиновлювачами), опікунами. Це пов'язано з тим, що здійснення таких прав не підпадає під дію, спрямовані на задоволення побутових потреб малолітнього, та не завжди стосується предмета, який має високу вартість. Таким чином, згода на використання кореспонденції, зокрема шляхом її опублікування, яка була направлена малолітньою особою, надається батьками, усиновлювачами, опікунами останньої.

Розглядаючи деліктоздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років, то відповідно до ч. 2 ст. 31 ЦК України вона не несе відповідальності за завдану нею шкоду. У цьому випадку суб'єктами відповідальності за дії малолітніх є їхні батьки, усиновлювачі, опікуни, на яких покладається відповідальність за нездійснення належного нагляду за діями малолітнього чи неналежне здійснення обов'язків з виховання дітей, якщо вони не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини [24, с. 31]. Отже, якщо малолітня особа, наприклад, опублікує в інтернет-мережі зміст кореспонденції без згоди адресата або опублікує кореспонденцію, що стосується особистого життя іншої фізичної особи без згоди на те останньої, чим завдасть майнової чи моральної шкоди, то цивільно-правову відповідальність вона нести не буде. Суб'єктами відповідальності у цьому випадку будуть її батьки, усиновлювачі, опікуни.

Якщо розглядати у якості особи, яка направила кореспонденцію, фізичну особу у віці від 14 до 18 років, то і в цьому випадку законодавець та теорія права не досить чітко визначають обсяг та зміст особистої немайнової дієздатності. Якщо знову застосувати аналогію, то можна порівняти обсяг дієздатності неповнолітнього автора твору та неповнолітнього укладача кореспонденції, який направив її адресату. Вважаємо, як і у випадку з результатами інтелектуальної, творчої діяльності, є всі підстави вважати, що особа, яка направила кореспонденцію, здатна усвідомлювати значення таких дій і керувати ними. Це дає змогу дійти висновку, що фізична особа у віці від 14 до 18 років може самостійно здійснювати майнові та немайнові права на кореспонденцію, в т. ч. і надавати згоду на її використання шляхом опублікування. Що стосується випадків, коли для відправлення телеграми, бандеролі, посилки тощо необхідно додатково укласти правочин, наприклад із організацією зв'язку, то, відповідно до обсягу та змісту дієздатності неповнолітньої особи, остання здатна оплатити послугу зі своїх заробітку, стипендії, інших доходів або шляхом розпорядження вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). В інших випадках укладення подібних правочинів має здійснюватися лише з дозволу батьків, усиновлювачів або піклувальників. Як зазначається у правовій літературі, згода може бути замінена наступним схваленням правочину вказаними особами, вираженим у

письмовій формі. У разі заперечення того з батьків (усиновлювачів), з яким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування [24, с. 32].

Стосовно деліктоздатності, то особи у віці від 14 до 18 років є повністю деліктоздатними, а тому несуть повну особисту відповідальність за завдану шкоду. Разом із цим, якщо у неповнолітньої особи недостатньо свого майна для відшкодування збитків, то субсидіарну (додаткову) відповідальність несуть її батьки, усиновлювачі або піклувальники. Субсидіарна відповідальність виникає у тому випадку, якщо батьки, усиновлювачі або піклувальники не доведуть, що шкода виникла не з їх вини [25, с. 81].

Фізичні особи, які мають повну дієздатність, здатні своїми діями набувати для себе будь-які цивільні права, здійснювати їх, а також своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність за їх невиконання. Наведене вказує на те, що повна дієздатність дозволяє їй носію на власний розсуд вирішувати питання набувати статус особи, яка направила кореспонденцію, чи ні. Відповідно, вона самостійно здатна вчиняти дії (юридичні та фактичні) та набувати права, здійснювати обов'язки відправника кореспонденції. У свою чергу, дієздатна особа є повністю деліктоздатною, тобто, у разі завдання шкоди, несе повну майнову відповідальність всім своїм майном.

Повна дієздатність за загальним правилом виникає з досягненням фізичною особою 18 років (досягненням повноліття). Разом із цим, законодавство України передбачає випадки набуття повної дієздатності і до досягнення повноліття. Це – укладення шлюбу неповнолітньою особою (у такому разі повна дієздатність виникає з моменту реєстрації шлюбу). Повна дієздатність може бути надана фізичній особі і внаслідок явищ емансипації. Так, відповідно до ст. 35 ЦК України, особі, яка досягла 16 років та працює за трудовим договором, за письмовою згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників, рішенням органу опіки та піклування може бути надана повна дієздатність. У разі відсутності згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників повна цивільна дієздатність може бути надана рішенням суду. У такому ж порядку повна дієздатність може бути надана неповнолітнім особам (віком від 14 до 18 років), які записані матір'ю або батьком дитини. Ці особи набувають повну дієздатність з моменту прийняття рішення органом опіки та піклування або, відповідно, вступом у силу рішення суду. Повна дієздатність може бути надана і особі, яка досягла 16 років та бажає займатися підприємницькою діяльністю. У цьому випадку, за письмовою згодою на це батьків (усиновлювачів) піклувальників, така особа набуває повної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Обмежено дієздатні особи, відповідно до ст. 37 ЦК України, можуть самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини.



Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність яких обмежена, лише за згодою піклувальника. Отримання та розпорядження заробітком, пенсією, стипендією, іншими доходами обмежено дієздатної особи здійснюється або піклувальником, або, з письмового дозволу останнього, самою обмежено дієздатною особою.

Аналіз змісту наведеної норми дозволяє дійти висновку, що складання та направлення кореспонденції може здійснюватися і самою обмежено дієздатною особою. Виключення із цього правила складають випадки, коли відправлення кореспонденції потребує укладення окремих правочинів. Такі дії повинні вчинятися з дозволу піклувальників. На нашу думку, з дозволу піклувальників повинні здійснюватися й ті права та обов'язки, які виникають із направлення кореспонденції. Це пов'язано з тим, що дії, які лежать в основі використання кореспонденції, зокрема шляхом її опублікування, виходять за межі дрібних побутових правочинів, а оплата за послуги зв'язку ще передбачає й розпорядження доходами. Разом із цим, обмежено дієздатна особа має повну деліктоздатність, тобто несе повну самостійну відповідальність за завдані збитки чи заподіяну шкоду.

Стосовно фізичної особи, яка визнана у судовому порядку недієздатною, то вона, відповідно до ст. 41 ЦК України, не має права вчиняти будь-які правочини. Всі правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Таким чином, можна припустити, що недієздатна особа самостійно може скласти лише зміст (вміст) кореспонденції. Але питання, пов'язані з відправленням кореспонденції, здійсненням майнових та немайнових прав, що виникають з відправлення кореспонденції, від імені недієздатної особи та в її інтересах вирішує опікун. Якщо ж діями недієздатної особи буде завдано кому-небудь шкоду, наприклад, розкриття таємниці кореспонденції, то відповідальність за завдану шкоду (майнову, моральну) несе опікун недієздатної особи.

Таким чином, у ході дослідження було встановлено, що фізична особа з будь-яким обсягом дієздатності може самостійно скласти (сформулювати) зміст кореспонденції. Самостійно направити кореспонденцію адресату можуть особи з частковою, неповною, повною та обмеженою дієздатністю. Разом із цим, якщо відправлення кореспонденції потребує додаткового укладення правочину та (або) оплати послуг зв'язку, то такі дії за малолітніх вчиняють їх батьки, усиновлювачі або опікуни; неповнолітні здійснюють ці дії лише за згоди батьків, усиновлювачів або піклувальників; за обмежено дієздатних осіб, у разі відсутності дозволу піклувальників на їх самостійні дії, відправлення кореспонденції здійснюють їх піклувальники.

Щодо здійснення особистих немайнових та майнових прав особи, яка вже направила кореспонденцію, то частково дієздатні

особи можуть самостійно здійснювати тільки особисті немайнові права; майнові права за них здійснюють їх батьки, усиновлювачі або опікуни. Особи з неповною дієздатністю, як і особи з повною дієздатністю, можуть самостійно здійснювати як особисті немайнові, так і майнові права. Обмежено дієздатні особи можуть здійснювати свої особисті немайнові та майнові права як відправника кореспонденції лише з дозволу їх піклувальника. За осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними, відправлення будь-якої кореспонденції та здійснення особистих немайнових та майнових прав здійснюють їх опікуни.

Деліктоздатність відсутня у осіб, які мають часткову дієздатність або визнані недієздатними. У цьому випадку, якщо діями малолітніх щодо направленої кореспонденції завдано шкоди, відповідальність несуть їх батьки, усиновлювачі, опікуни, а за шкоду завдану діями недієздатних, – їх опікуни. Особи з неповною дієздатністю, повною дієздатністю та обмежено дієздатні мають повну деліктоздатність, тобто несуть самостійну відповідальність усім своїм майном. І лише у випадку з неповнолітніми особами, коли у них для відповідальності недостатньо свого майна, субсидіарну відповідальність за них несуть їх батьки, усиновлювачі або піклувальники. Особи, визнані недієздатними, є неделіктоздатними. Відповідальність за шкоду, завдану ними, несуть їх піклувальники.

**Список використаних джерел:** 1. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. 2. Сліпченко С. А. Основания возникновения личных неимущественных правоотношений: сравнительный анализ гражданского законодательства Республики Казахстан, Украины и Российской Федерации / С. А. Сліпченко // Правовая реформа в Казахстане. – 2013. – № 2 (62). – С. 46–49. 3. Сліпченко С. О. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин / С. О. Сліпченко // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3 (74). – С. 195–203. 4. Красавчиков О. А. Гражданская правосубъектность как правовая форма / О. А. Красавчиков // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. – Вып. 62. – 1978. – С. 5–26. 5. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 231 с. 6. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. А. Чечина. – Л., 1962. – 68 с. 7. Матузов Н. И. Субъективные права граждан СССР / Матузов Н. И. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1966. – 190 с. 8. Корецкий В. И. Гражданское право и гражданские правоотношения в СССР / В. И. Корецкий. – Душанбе : Ирфон, 1967. – 128 с. 9. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – 176 с. 10. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с. 11. Бегичев Б. К. Трудовая правоспособность советских граждан / Б. К. Бегичев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 244 с. 12. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 368 с. 13. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. –

- 839 с. **14.** Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с. **15.** Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О. С. Иоффе // Очерки по гражданскому праву. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1957. – С. 21–64. **16.** Кузнецова Л. Г. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних / Л. Г. Кузнецова, Я. Н. Шевченко. – М. : Юрид. лит., 1968. – 136 с. **17.** Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности. Теоретические вопросы / Г. В. Мальцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 143 с. **18.** Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М. : Госюриздат, 1962. – 213 с. **19.** Ватрас В. А. Субъекты семейных правоотношений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ватрас Володимир Антонович. – К., 2008. – 228 с. **20.** Яковлев В. Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность / В. Ф. Яковлев // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. – Вып. 62. – 1978. – С. 37–46. **21.** Цивільне право України : у 2 кн. – Кн. I / під ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с. **22.** Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ольховик Людмила Анатоліївна. – Х., 2006. – 219 с. **23.** Ашихмина А. В. Применение аналогии в трудовом законодательстве / А. В. Ашихмина // Советское государство и право. – 1984. – № 4. – С. 123–127. **24.** Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонової, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. – К. : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. – 740 с. **25.** Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. – Т. 1. – 2-ге вид., переробл. і доповн. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.) Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 832 с.

*Надійшла до редколегії 04.12.2013*



### **Мигащук М. И. Некоторые вопросы субъектного состава правоотношений в отношении корреспонденции**

*Проанализировано правовое положение лица, направившего корреспонденцию, в зависимости от уровня его дееспособности – полностью дееспособного, частично дееспособного, неполностью дееспособного, ограниченно дееспособного, недееспособного. Проведён анализ деликтоспособности лиц указанных категорий.*

**Ключевые слова:** корреспонденция, отправитель, личное имущество, личное право, право на нематериальное благо, правоспособность, дееспособность, деликтоспособность, полностью дееспособное лицо, частично дееспособное лицо, ограничено дееспособное лицо, недееспособное лицо, неполностью дееспособное лицо.

### **Mihashchuk M. I. Some questions of subject structure of legal relationship concerning correspondence**

*A legal status of the person that sent correspondence is analyzed. It is upheld that independent execution of personal non-property and property rights of the person who has already sent correspondence depends on the level of legal capacity. Partially*

capable persons can execute independently only the personal non-property rights; parents, adoptive parents or trustees execute the property rights for them. Persons having incomplete legal capacity, as well as persons with full legal capacity, are able independently execute both personal non-property and property rights. Persons with limited legal capacity are able to execute their personal non-property and property rights as a sender of correspondence only by authority of their trustee. For the persons that are recognized legally incapable by the court, their trustees execute sending of any correspondence and their personal non-property and property rights.

On the ground of the carried-out analysis of the delictual dispositive capacity the author draws a conclusion that partially capable and recognized legally incapable persons don't have it. In this case, if the harm was caused by the actions of the juveniles relative to the sent correspondence, then their parents, adoptive parents, trustees are held liable, and for the harm caused by the actions of the legally incapable – their trustees. Persons with the incomplete legal capacity, full legal capacity and limited legal capacity have full delictual dispositive capacity, i. e. bear independent responsibility by all their property. And only in the case with minors when they don't have enough property for the responsibility, their parents, adoptive parents or trustees incur vicarious liability for them. Persons who recognized legally incapable don't have delictual dispositive capacity. Trustees bear responsibility for the harm done by them.

**Keywords:** correspondence, sender, personal moral right, right to intangible benefit, legal ability, legal capacity, delictual dispositive capacity, person with full legal capacity, partially capable person, person with limited legal capacity, legally incapable person, person having incomplete legal capacity.



УДК 35.072.6:343.851(477)

**І. А. Петрова**

### **ОРГАНІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ТОВАРІВ ЯК СПОСІБ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

*Розкрито питання визначення основних напрямів організації контролю якості товарів для попередження та виявлення правопорушень. Визначено, що запобігання формуванню властивостей продукції, що не відповідає вимогам нормативних документів, а також випуск таких товарів на ринок можливі тільки шляхом постійної оцінки якості виробів на всіх стадіях виготовлення та їх контролю під час реалізації.*

**Ключові слова:** товар, продукція, контроль, якість, оцінка, стандарт, акт перевірки.

Основною метою будь-якого суспільства є поліпшення якості життя людей, важливою частиною якої являється стан здоров'я людини, що значною мірою залежить від якості товарів, якими вона користується. Контроль на відповідність якості виготовленої продукції запланованому рівню є частиною технології, що представляє собою сукупність способів та засобів виробництва. На сучасному

етапі одним із критеріїв оцінки якості технології слід розглядати і наявність розроблених методів контролю якості продукції, що випускається за цією технологією. В усьому цивілізованому світі підвищується відповідальність виробників за якість та реалізацію неякісної та небезпечної продукції [1–3]. В Україні стало обов'язковим проведення сертифікації продукції, яка являє собою підтвердження відповідності товару вимогам нормативних документів [4–6].

*Мета статті* – визначення основних напрямів організації контролю якості товарів для попередження та виявлення правопорушень.

Оцінка якості товару, як впливає з визначення терміна «якість», повинна являти собою порівняння всієї сукупності показників його споживчих властивостей із потребами, для задоволення яких цей товар призначений. Точні методи оцінки якості необхідні для рішення безлічі проблем, у тому числі управління якістю, забезпечення конкурентоздатності виробів, що випускаються, на внутрішньому і зовнішньому ринках, ефективного розвитку торгівлі тощо. Особливим залишається питання визначення якості товарів під час розкриття економічних злочинів та визначення збитків [7–9].

Оцінка якості має об'єктивно відображати суспільну корисність товарів на всіх стадіях життєвого циклу товару як окремої одиниці – від проекту до завершення його експлуатації й утилізації. Тільки на основі об'єктивних оцінок можна успішно управляти якістю й асортиментом продукції, що виготовляється кожним виробником, укладати контракти на постачання у торгівлю конкурентоздатних товарів, запобігання надходження у продаж морально застарілих і неефективних у експлуатації товарів, а також запобігати надходженню у реалізацію фальсифікованої продукції [10; 11].

Основою проведення досліджень під час визначення якості товарів є стандартизація і метрологія. Стандартизація виконує функцію розробки та встановлення вимог, норм, правил і характеристик, як обов'язкових для виконання, так і рекомендованих [12, 13]. Вона забезпечує можливість визначення споживчих характеристик виробів, що відповідають вимогам нормативної документації на ці вироби, встановлення рівня їхньої якості. Показники, норми та вимоги до якості сировини і готової продукції, що визначаються стандартами, методи і засоби випробувань мають відповідати сучасному стану науки і техніки та базуватись на результатах найновіших досліджень.

Методи і засоби вимірювань (метрологія) мають забезпечити необхідну точність визначення параметрів технологічного процесу виробництва та зберігання і показників якості сировини, напівфабрикатів і готової продукції, що регламентуються в нормативних документах. В Україні у галузі досліджень якості використовують стандартизовані терміни, які регламентуються національним стандартом ДСТУ 3021-95 «Випробування і контроль якості продукції».

Відповідно до міжнародного стандарту ISO 8402-86 **якість продукції** – це сукупність властивостей продукції, що визначають її придатність задовольняти визначені потреби людини відповідно до їх призначення. Якість товару залежить від фізичних, хімічних і біологічних властивостей, а також відповідності товару функціональним, естетичним і органолептичним вимогам. Показник якості – це кількісна характеристика однієї чи декількох властивостей продукції [7; 9].

Характеристика якості являється характеристикою, яка відноситься до потреб і очікувань споживачів і відображається показниками якості. Типова номенклатура показників якості включає різні показники, які можна об'єднати у групи:

1) соціального призначення – відповідність продукту суспільно необхідним вимогам. До них відносять показники доцільності випуску товару, соціальної адреси і споживчого класу, відповідності товару оптимальному асортименту, моральному зносу і супутнім ефектам;

2) функціональні – здатність товару задовольняти конкретні потреби. До них відносять: показники виконання основної функції, показники універсальності, показники досконалості виконання допоміжних операцій;

3) надійності – відображають відповідні властивості виробу у споживанні. До них відносять показники безвідмовності, зберігаємості, довговічності та ремонтпридатності;

4) ергономічні – характеризують систему людина-виріб-середовище. Це гігієнічні, антропометричні, фізіологічні та психологічні показники;

5) естетичні – характеризують інформаційну виразність товару, довершеність форми, цілісність композиції, досконалість виконання;

6) екологічні – характеризують рівень шкідливої дії на навколишнє середовище під час споживання товарів;

7) безпеки – характеризують нешкідливість вживання продукту для людини;

8) психологічні (естетичні) – пов'язані зі сприйняттям людиною виробу: аромат, смак, дизайн, стиль.

Всі методи контролю якості товарів, які використовуються дослідними лабораторіями, мають бути стандартизовані, або використовуються національні чи міжнародні стандарти методів випробувань. Усі стандарти мають бути актуалізовані (у стандартах повинні бути внесені в текст всі зміни та доповнення).

Необхідно зауважити, що в процесі виготовлення товару може виникнути ряд виробничих ситуацій, які здатні змінити стандартні показники його якості. У ряді випадків такі зміни можуть привести до випуску фальсифікованої продукції, здатної нанести шкоду здоров'ю людини. Подібна продукція не може бути сертифікована [4]. Запобігти формуванню властивостей продукції, що не

відповідає вимогам нормативних документів, а також випускати такі товари на ринок можна тільки шляхом постійної оцінки якості виробів на стадії виготовлення та їх контролю.

В основі контролю лежать різні методи оцінки якості продукції, які можна розглядати в двох аспектах: науковому та виробничому. Науковий аспект адекватний етапу створення та впровадження продукції у виробництво. Його вирішують висококваліфіковані фахівці із залученням цілого арсеналу сучасного обладнання та методів дослідження, які дозволяють оцінку якості продукції, що розробляється. Виробничий аспект оцінки якості адекватний етапу виготовлення продукції, що випускається підприємством. У цьому випадку контроль здійснюють фахівці, які працюють на цьому підприємстві і використовують стандартизовані методи оцінки якості [10; 12].

Контроль якості товарів в Україні здійснюється на кількох рівнях управління: на рівні підприємства, галузевому і державному.

*Контроль якості на промислових підприємствах* здійснюють працівники відділу технічного контролю (ВТК); працівники, що мають право самоконтролю; представники замовника, якщо це передбачено контрактами на постачання. Основними задачами ВТК є запобігання випуску (постачання) підприємством продукції, що не відповідає вимогам нормативних документів, затвердженням зразкам (етаконам), конструкторській, проектно-конструкторській і технологічній документації, умовам контрактів на постачання. Система контролю на підприємстві є невід'ємною частиною виробничого процесу і розробляється одночасно з розробкою технології за участю ВТК чи за узгодженням з ним [1; 5; 7].

ВТК здійснює усі види контролю якості на підприємстві: вхідний контроль сировини, що надходить, матеріалів, напівфабрикатів, комплектуючих виробів та інструментів; операційний і приймальний контроль. На великих підприємствах, що виготовляють технічно складні вироби, у службу ВТК входять підрозділи випробувань надійності продукції, контролю матеріалів, стендових випробувань і відпрацювання макетів, дослідних зразків виробів. Здійснення контролю тісно пов'язано з метрологічним забезпеченням виробництва, що дозволяє забезпечити правильну експлуатацію і метрологічний нагляд усіх засобів вимірювання. Підприємство може реалізовувати лише продукцію, прийняту ВТК чи виготовлену працівниками, наділеними правом самоконтролю.

Великими повноваженнями для попередження і припинення випуску неякісної продукції наділений начальник ВТК. Він має право припинити приймальний контроль продукції, що має повторювані дефекти, до усунення причин, які викликають ці дефекти; заборонити реалізацію продукції, не прийнятої ВТК; заборонити використання у виробництві сировини, матеріалів, напівфабрикатів,

комплектуючих виробів і інструментів, що не забезпечують випуск доброякісної продукції, тощо.

Задачі, функції, права й обов'язки ВТК регламентуються «Типовим положенням про відділ технічного контролю промислового підприємства». Варто мати на увазі, що використання традиційного суцільного приймального контролю на промислових підприємствах вимагає великих матеріальних витрат у разі недостатньо високого ступеня надійності результатів. Більш надійним є вибірковий контроль із використанням статистичних методів обробки результатів, що дозволяють значно зменшити витрати на контроль якості. Однак найбільш стабільну якість виробленої продукції мають підприємства, що розробили і впровадили сучасні системи якості відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO серії 9000, освоїли принципи загального управління якістю.

Проблема контролю якості товарів у промисловості ускладнюється і тим, що зміна форм власності, здійснення приватизації й акціонування призвела до руйнування великих підприємств і збільшення кількості малих і середніх. Ці підприємства різних форм власності стали сьогодні виробниками значної частини непродовольчих товарів, які часто є недоброякісними, а іноді й фальсифікованими [2; 6; 9; 11]. На багатьох з них не тільки відсутні відділи технічного контролю, але і не завжди мають необхідні нормативні документи.

*Відомчий контроль* здійснюється на галузевому рівні управління – міністерствами і відомствами. Він включає контроль якості продукції і контроль діяльності підпорядкованих організацій і підприємств, що здійснюють контроль за якістю. Органами відомчого контролю є інспекції з якості відповідних міністерств і відомств.

*Державний контроль і нагляд* за дотриманням вимог обов'язкових стандартів здійснюється органами Департаменту технічного регулювання Міністерства економічного розвитку і торгівлі. Протягом тривалого часу нагляд здійснювався за впровадженням і дотриманням усіх вимог, що містяться у стандартах і технічних умовах. З 1993 року після введення Закону України «Про стандартизацію» звузилася нормативно-правова сфера державного нагляду, об'єктом нагляду залишилися тільки обов'язкові вимоги державних стандартів, що стосуються насамперед безпеки, технічної сумісності й охорони навколишнього середовища [12; 14]. Головною задачею нагляду є забезпечення захисту прав споживачів від небезпечної для життя й екологічно шкідливої продукції. Територіальними органами Департаменту технічного регулювання, що здійснюють державний контроль і нагляд за дотриманням об'єктами господарської діяльності обов'язкових вимог державних стандартів, а також правил обов'язкової сертифікації, метрологічних правил і норм, є підвідомчі Департаменту технічного регулювання обласні



державні підприємства стандартизації, метрології, сертифікації та захисту прав споживачів [15].

Безпосереднє здійснення державного контролю і нагляду за дотриманням обов'язкових вимог державних стандартів від імені Департаменту технічного регулювання проводиться його посадовими особами – державними інспекторами. Головним інспектором України з нагляду за державними стандартами є голова Департаменту технічного регулювання, головним інспектором області, регіону, міста – керівники відповідних територіальних органів державних підприємств, що належать до сфери управління Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [15].

Під час проведення державними інспекторами територіальних органів державного нагляду використовуються випробування, вимірювальний контроль, технічний огляд, ідентифікація продукції та методів, що забезпечують достовірність і об'єктивність результатів нагляду. Керівники суб'єктів господарської діяльності зобов'язані забезпечувати державним інспекторам таке:

- вільний доступ у службові і виробничі приміщення у разі пред'явлення посвідчення державного інспектора;
- використання технічних засобів і фахівців, надання документів і відомостей, необхідних для проведення державного нагляду;
- відбір проб і зразків продукції для контролю їхньої відповідності обов'язковим вимогам державних стандартів із віднесенням вартості зразків і витрат на проведення випробувань (аналізів, вимірів) на витрати виробництва суб'єкта, що перевіряється, або всієї його господарської діяльності.

Державний огляд за дотриманням обов'язкових вимог державних стандартів проводиться одним державним інспектором або комісією, яку очолює державний інспектор, відповідальний за проведення перевірки (керівником перевірки). З метою забезпечення правильності вимірювального контролю параметрів, установлених обов'язковими вимогами державних стандартів на продукцію, перевіряється стан і правильність використання засобів вимірювання, методик дослідження й обробки результатів вимірювань.

Для оцінки дотримання обов'язкових вимог державних стандартів відбираються зразки (проби) продукції. Методики відбору проб і кількість зразків, що відбираються (обсяг вибірки), мають відповідати вимогам нормативних документів на конкретну продукцію. Якщо нормативний документ на продукцію передбачає вибіркового контролю, то обсяг вибірки визначається державним інспектором. Відбір зразків оформляється актом. Оцінка відповідності продукції обов'язковим вимогам державних стандартів проводиться на основі результатів контролю й досліджень (аналізів, вимірювань), передбачених нормативними документами.

Ідентифікація, технічний огляд продукції здійснюється державним інспектором із залученням фахівців суб'єкта господарської

діяльності. Випробування зразків проводяться фахівцями суб'єкта господарської діяльності у присутності державного інспектора. Результати випробувань зразків поширюються на партію продукції, від якої вони були відібрані.

У разі неможливості проведення випробувань (у випадку відсутності випробувальної бази або неготовності останньої до проведення досліджень із нормованою точністю) випробування проводяться в акредитованих випробувальних лабораторіях або інших акредитованих компетентних організаціях. Під час контролю продукції встановлюється також наявність на ній каталожного листа, що пройшов облікову реєстрацію. За результатами випробувань, вимірювального контролю, технічного огляду та ідентифікації продукції складається протокол. За позитивних результатів досліджень відповідний запис робиться в акті відбору зразків і протоколі випробувань. За результатами проведених перевірок, які виявили порушення обов'язкових вимог державних стандартів, правил обов'язкової сертифікації, оформляється акт.

Акт перевірки – це документ, що є підставою для видачі розпоряджень і постанов про застосування заходів впливу відповідно до чинного законодавства. В акті перевірки наводиться коротка характеристика перевіреного суб'єкта господарської діяльності та указуються виявлені порушення, їх причини, можливі наслідки, а також інші відомості, що дозволяють обґрунтувати вжиті заходи. Акт підписується всіма учасниками перевірки. Відповідальність за повноту, достовірність і об'єктивність викладеної в акті інформації несе керівник перевірки.

Зміст акта доводиться до відома керівника перевіреного суб'єкта господарської діяльності. У випадку відмовлення керівника поставити свій підпис в акті робиться відповідна відмітка. Посадові особи суб'єкта господарської діяльності мають право викласти у писемній формі свою особливу думку за результатами перевірки, що додається до акта.

Акт перевірки, що виявила порушення обов'язкових вимог державних стандартів, за якими прийняті чи мають бути прийняті заходи правового впливу, з додатками і розпорядженнями направляє суб'єкту господарської діяльності для підготовки останнім узагальноної інформації про результати державного нагляду. У разі необхідності матеріали перевірки направляються місцевим органам державного управління або громадським організаціям.

Згідно з Законом України «Про стандартизацію» у випадках невідповідності продукції, робіт чи послуг обов'язковим вимогам державних стандартів державними інспекторами з нагляду за державними стандартами видаються суб'єктам господарської діяльності розпорядження про заборону або припинення реалізації (постачання, продажу), використання (експлуатації) перевіреної продукції [12]. У разі ухилення суб'єкта господарської діяльності

від пред'явлення продукції державний інспектор вправі заборонити реалізацію продукції.

За порушення розпоряджень державних інспекторів про заборону або припинення реалізації (постачання, продажу), використання (експлуатації) продукції, виконання і надання послуг суб'єкти господарської діяльності несуть адміністративну відповідальність у виді штрафу в розмірі вартості реалізованої продукції, виконаних робіт і наданих послуг або у визначеному законодавством розмірі (у випадку, якщо вартість визначити неможливо або необхідна звітна документація не представлена). Тільки за один рік обсяг заборонених (припинених, припинених) до реалізації продукції і послуг оцінюється майже у 3300 млн грн, включаючи суму накладених штрафів і витрати суб'єкта господарської діяльності на виправлення браку (невідповідностей) [10–12].

Повноваженнями щодо державного нагляду за дотриманням обов'язкових вимог стандартів у межах їхньої компетенції наділені також органи інших міністерств і відомств, зокрема: Держсанепідслужба, Держархбудінспекція, Державтоінспекція, Держтехногенбезпека, Держекологія тощо. Контроль якості товарів у торгівлі здійснює Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів [14; 16]. Різні органи державного нагляду можуть контролювати ті самі організації і підприємства, оскільки їхні функції перетинаються і чітко розмежування компетенції неможливо у принципі. Тому велике значення має координованість діяльності всіх наглядових органів незалежно від їхньої відомчої приналежності.

Необхідно відзначити, що після скорочення сфери державного контролю і нагляду значно підвищилася процентна кількість порушень у загальному числі підприємств, що перевіряються. Концепцією впровадження стандартів Європейського Союзу за методом «обкладинки» передбачено, у зв'язку з впровадженням на національному рівні всіх прийнятих у ЄС європейських стандартів та лібералізацією системи обов'язкової сертифікації, відновлення у найближчий період державного нагляду за дотриманням усієї номенклатури вимог державних стандартів [17]. Це відновлення передбачене для тих випадків, коли суб'єкти господарської діяльності заявляють про відповідність товарів і послуг вимогам нормативних документів для захисту тих виробників, що працюють у правовому полі.

Таким чином, попередити правопорушення, які пов'язані із постачанням на ринок шкідливої для людини продукції, дозволяє контроль якості товарів, що здійснюється в Україні на кількох рівнях управління: на рівні підприємств, галузевому і державному. Він дозволяє запобігти формуванню тих властивостей продукції, що не відповідають вимогам нормативних документів ще на стадії виготовлення. Причому найбільш стабільну якість виробленої продукції мають підприємства, що розробили і впровадили сучасні

системи якості відповідно до вимог міжнародних стандартів ISO серії 9000, освоили принципи загального управління якістю. Для поширення такого досвіду доцільно подальше вдосконалення взаємодії контролюючих суб'єктів на всіх рівнях управління.

**Список використаних джерел:** 1. Правове забезпечення господарської діяльності / за ред. проф. В. Д. Понікарова. – Х. : ФО-П Шейніна О. В., 2009. – 343 с. 2. Про захист від недобросовісної конкуренції : закон України від 7 черв. 1996 р. № 237/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – Ст. 164. 3. Про захист прав споживачів : закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-ХІІ // Вісник Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379. 4. Про стандартизацію і сертифікацію : декрет Кабінету Міністрів України від 10 трав. 1993 р. № 46-93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 27. – Ст. 289. 5. Про вдосконалювання контролю якості та безпеки харчових продуктів : постанова Кабінету Міністрів України від 10 груд. 2003 р. № 1891 // Оцінка об'єктів у матеріальній формі : зб. норматив. док. з курсу навчання : у 3 ч. – Ч. I. – Х. : ХЦНТЕІ, 2007. – С. 182–183. 6. Про загальну безпечність нехарчової продукції : закон України від 2 груд. 2010 р. № 2736-VI // Збірник нормативно-правових документів з технічного регулювання. – Ч. 1 : Стандартизація, сертифікація. – Х. : ДП «Харківстандартметрологія», 2011. – С. 88–97. 7. Федюкин В. К. Методы оценки и управления качеством промышленной продукции / В. К. Федюкин, В. Д. Дурнев, В. Г. Лебедев. – М. : Информ-издат. дом «Филинь» ; Рилант, 2000. – 328 с. 8. Карпенко В. А. Правила торговли. Оптовая и розничная торговля : сб. норматив. док. (с изм. и доп.) / В. А. Карпенко. – Харьков : Конус, 2007. – 224 с. 9. Методи визначення фальсифікації товарів : підручник / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна, Т. М. Летута. – К. : Видав. дім «Професіонал» ; Центр учбової л-ри, 2010. – 272 с. 10. Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності : закон України від 1 груд. 2005 р. № 3164-IV // Збірник нормативно-правових документів з технічного регулювання. – Ч. 1 : Стандартизація, сертифікація. – Х. : ДП «Харківстандартметрологія», 2011. – С. 5–29. 11. Про проведення державної санітарно-гігієнічної експертизи щодо розробки, виробництва і застосування продукції, яка може негативно впливати на здоров'я людини : наказ МОЗ України від 9 жовт. 2000 р. № 247 // Оцінка об'єктів у матеріальній формі : зб. норматив. док. з курсу навчання : у 3 ч. – Ч. III. – Х. : ХЦНТЕІ, 2007. – С. 74–85. 12. Про стандартизацію : закон України від 17 трав. 2001 р. № 2408-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – Ст. 145. 13. Крылова Г. Д. Основы стандартизации, сертификации, метрологии / Г. Д. Крылова. – М. : Юнити, 1998. – 456 с. 14. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції : закон України від 2 груд. 2010 р. № 2735-IV ; Збірник нормативно-правових документів з технічного регулювання. – Ч. 1 : Стандартизація, сертифікація. – Х. : ДП «Харківстандартметрологія», 2011. – С. 53–87. 15. Перелік державних підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.me.gov.ua/control/publish/article/main?art\\_id=224820&cat\\_id=38857](http://www.me.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=224820&cat_id=38857). 16. Про визначення Торгово-промислової палати уповноваженим органом з видачі сертифікатів про походження товару :

постанова Кабінету Міністрів України від 25 лют. 2003 р. № 255 // Оцінка об'єктів у матеріальній формі : зб. норматив. док. з курсу навчання : у 3 ч. – Ч. 1. – Х. : ХЦНТЕІ, 2007. – С. 204. 17. Концепція впровадження стандартів Європейського Союзу за методом «обкладинки» : затв. наказом М-ва екон. розвитку і торгівлі України від 16 листоп. 2011 р. № 224 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-koncepciji-vprovadzhennja-standartiv-evro-doc76971.html>.

Надійшла до редколегії 19.12.2013



### **Петрова І. А. Организация контроля качества товаров как способ предупреждения правонарушений**

*Раскрыты вопросы определения основных направлений организации контроля качества товаров для предупреждения и выявления правонарушений. Установлено, что предупреждение формирования свойств продукции, которая не отвечает требованиям нормативных документов, а также выпуск таких товаров на рынок возможны только путём постоянной оценки качества изделий на всех стадиях изготовления и их контроля при реализации.*

**Ключевые слова:** товар, продукция, контроль, качество, оценка, стандарт, акт проверки.

### **Petrova I. A. Control organization over goods' quality as a mean to prevent offences**

*The objective of the article is to determine the main directions of control organization over goods' quality for preventing and detecting offences.*

*Quality's estimation must objectively reflect social goods' benefits at all stages of goods' life-cycle as a separate unit starting from the project up to its operation and utilization. Only considering objective estimation one can successfully manage production's quality and range of goods produced by each manufacturer, to conclude contracts for supplying competitive goods, to interfere selling morally old and ineffective in operation goods and counterfeited production. The basis for conducting the research under estimating goods' quality is standardization and metrology.*

*Prevention of forming production's characteristics that do not correspond to legal acts as well as producing such goods at the market is possible only by the way of permanent estimation of wares' quality at the production stage and their control. Control over goods' quality in Ukraine is realized at several managing levels: at an enterprise level, field and state levels.*

*Control over the quality at industrial enterprises is realized by the employees of Technical Control Department (TCD). Its main tasks are prevention of producing (supplying) production by an enterprise that do not correspond to legal acts, approved samples (standards), engineering, design documentation, conditions of contracts.*

*Departmental control is realized on the field level of managing by ministries and agencies. It includes control over goods quality and control over subordinate*

*organizations and enterprises' activity that realize control over quality. Bodies of departmental control are inspections on quality within corresponding ministries and agencies.*

*State control and supervision over maintaining conditions of obligatory standards is realized by the bodies of Technical Regulation Department. The main task of the supervision is guaranteeing protection of consumers' rights from unsafe for life and ecologically harmful production. While conducting the state supervision by state inspectors of territorial agencies tests, measuring control, technical observance, production and methods' identification, guaranteeing trustworthiness and objectiveness of supervision's results, are used.*

*Under positive results of the research a corresponding record is made in the Statement of Samples' Selection and report of Testing. By the result of conducted control, that reveal violations of obligatory conditions of the state standards, rules of obligatory certification, a Statement is made. A Statement of Control revealing violations of obligatory conditions of the state standards is referred to the subject of business activity for preparing by the latter of generalized information about the state supervision's results. If it is necessary materials of control are referred to local governments or public organizations.*

*To prevent offences connected with supplying harmful for a human being production, allows control over goods' quality, realized in Ukraine at several managing levels. It allows preventing formation of such production's characteristics that do not correspond to legal acts even at the stage of their producing. Therefore, the most stable quality of produced production have enterprises that elaborated and implemented modern systems of quality according to the conditions of international standards ISO of 900 series, assimilated principles of general managing over quality. For spreading such an experience it is reasonable further cooperation improvement between subjects of control at all managing stages.*

**Keywords:** goods, production, control, quality, estimation, standards, certification.



УДК 349.6

**О. В. Ільїна****ПРОБЛЕМИ МОНІТОРИНГУ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ  
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

*Розглянуто проблему реалізації процесів екологічної діяльності за допомогою засобів інформатизації, яка нині набула критичного значення. Завдяки процесу екологічного моніторингу забезпечується регулярна оцінка і прогнозування стану навколишнього середовища, передбачаються наслідки антропогенного впливу для визначення загального стану екологічної безпеки та проведення обґрунтованих та ефективних природоохоронних заходів, забезпечується інформаційне обслуговування користувачів на всіх рівнях.*

**Ключові слова:** екологічний моніторинг, стан навколишнього природного середовища, екологічна безпека, система спостережень, забруднення природного середовища.

Як відомо, сталий розвиток України включає три основні складові: політичну, економічну та екологічну. Кожна з них є однаково важливою, однак їх можна розглядати окремо. Екологічні проблеми займають першочергове місце у житті сучасного людського суспільства, оскільки інтенсивне і нераціональне використання природних ресурсів, забруднення навколишнього природного середовища, все це приводить до екологічної кризи.

Екологічні проблеми, які існують в Україні, можна подолати шляхом здійснення системи науково обґрунтованих, в першу чергу, правових, організаційних, економічних та інших заходів з охорони навколишнього природного середовища. Для подолання наслідків екологічної кризи, необхідно знати її причини, щоб визначити оцінку виникаючих процесів і виробити необхідні рекомендації. Основою для розробки будь-яких систем оцінок стану навколишнього довкілля є екологічний моніторинг. Тому важливим етапом визначення якості навколишнього природного середовища є система збору інформації про його стан.

Свого часу такі науковці та правознавці, як Г. В. Анісімова, Н. К. Гасілін, О. К. Голіченков, Ю. В. Думін, О. М. Зеленко, А. В. Корецький, С. М. Кравченко, М. І. Малишко, Ю. В. Роганін, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та інші, досліджували окремі елементи даної проблеми. Вказані праці не втратили наукової цінності, однак сформульовані в них висновки потребують переосмислення та додаткового вивчення, беручи до уваги політичні та соціально-економічні зміни, що мали місце в останні десятиліття у сфері екологічного права.

**Метою дослідження** є дослідження проблем сучасного і перспективного розвитку організаційно-правового забезпечення екологічного

моніторингу; розробка пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання екологічного моніторингу в Україні.

Великого значення як для якості природних ресурсів, що використовуються, так і для власників чи користувачів природних ресурсів набуває екологічний моніторинг. Актуальність і невідкладність вирішення проблем моніторингових досліджень полягають у тому, що хоча й існує низка відомчих систем спостережень за станом довкілля, але вони не зведені в єдиний комплекс і не можуть ефективно виконувати узагальнюючу функцію оцінки стану і рівня використання ресурсів, щоб ефективно прогнозувати зміни і розробляти рекомендації для прийняття управлінських рішень щодо оптимізації господарської діяльності й природокористування в окремих регіонах. Слід погодитися з думкою тих науковців, які вважають, що актуальність досліджуваної проблеми обумовлена ще й тим, що формування системи екологічного моніторингу в Україні є одним із пріоритетних заходів зі стабілізації та поліпшення якості екологічної обстановки в країні [1].

Відповідно до канонічного визначення екологічний моніторинг являє собою інформаційну систему спостережень, оцінки і прогнозу змін у стані навколишнього середовища, створену з метою виділення антропогенної складових цих змін на тлі природних процесів. Звідси випливає, що система екологічного моніторингу повинна накопичувати, систематизувати й аналізувати окремі види інформації, зокрема: а) про стан навколишнього середовища; б) про причини що спостерігаються і ймовірних змін стану (тобто про джерела і фактори впливу); в) про допустимість змін і навантажень на середовище в цілому; г) про існуючі резерви біосфери. Таким чином, у систему екологічного моніторингу входять спостереження за станом елементів біосфери і спостереження за джерелами і факторами антропогенного впливу.

Такі відомі науковці, як Ю. А. Ізраель та І. П. Герасимов, у своїх працях вперше дали визначення поняттю моніторингу, концепція якого була свого часу підтримана в Державному комітеті СРСР з гідрометеорології. На думку Ю. А. Ізраеля, система моніторингу не включає аспекти управління, а є суто інформаційною. Серед основних завдань національної системи моніторингу в наукових роботах Ю. А. Ізраель виділяв: нагляд за станом біосфери; оцінка та прогноз цього стану; визначення ступеня антропогенного впливу на навколишнє природне середовище, тощо. Крім того, система моніторингу поділялася на «блоки», а саме: нагляд; оцінка існуючого стану; прогноз і оцінка прогнозуючого стану [2, с. 15]. Разом із тим, слід зазначити, що роботи цих вчених мали загальне екологічне спрямування.

Вперше Ю. С. Шемшученко, розглядаючи питання про моніторинг навколишнього середовища, виділяв недоліки існуючої на той час системи моніторингу, а саме – дублювання діяльності відповідних



служб, що здійснюють моніторинг [3]. У зв'язку з цим було внесено пропозицію про визначення місця служб в загальнодержавній системі моніторингу та координацію діяльності цих служб. Зазначені питання пропонувалося вирішити за допомогою прийняття Положення про моніторинг навколишнього середовища.

Основним нормативно-правовим актом у сфері моніторингу охорони навколишнього природного середовища на сьогоднішній час є Положення про державну систему моніторингу довкілля, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. У Положенні визначено основні мету і завдання системи моніторингу навколишнього природного середовища в Україні: спостереження за станом навколишнього природного середовища; аналіз стану навколишнього природного середовища та прогнозування його змін; інформаційно-аналітична підтримка прийняття рішень у галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки; інформаційне обслуговування органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також забезпечення екологічною інформацією населення країни і міжнародних організацій [4].

На сьогодні найбільш актуальними є проведення моніторингових спостережень за наступними складовими навколишнього природного середовища: повітряне середовище; водне середовище; тваринний і рослинний світ; ґрунт; клімат.

Так, основними завданнями екологічного моніторингу на сьогодні виступають: а) організація єдиної державної системи контролю за складовими природного середовища; б) налагодження автоматизованої системи збору, обробки, узагальнення і зберігання інформації про кількість і стан природних ресурсів (банк даних); в) оцінка природно-ресурсного потенціалу та можливого рівня використання ресурсів; г) інвентаризація джерел забруднення і вивчення ступеня антропогенного впливу на компоненти природного середовища; ґ) моделювання і прогноз змін екологічної ситуації та рівня здоров'я довкілля; д) розробка управлінських рішень, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування і сталий розвиток регіону.

На особливу увагу заслуговує і значення екологічного моніторингу, яке полягає саме у тому, що це відкрита інформаційна система, пріоритетами функціонування якої є захист життєво важливих екологічних інтересів людини і суспільства збереження природних екосистем, відтворення кризових змін екологічного стану довкілля і запобігання надзвичайним ситуаціям. У процесі ведення екологічного моніторингу за використанням природних ресурсів: отримуються відомості про природний стан об'єктів природи та надання цієї інформації для опрацювання та аналізу; використання отриманої інформації про стан природних ресурсів у процесі їх експлуатації; реалізація управлінських функцій стосовно природних

ресурсів, які експлуатуються. Крім того, отримані за допомогою екологічного моніторингу дані використовуються для визначення меж користування природними ресурсами, а також з метою надання природних ресурсів у користування (в тому числі на умовах оренди) або у власність.

У зв'язку з цим у нормативно-правових актах, які регулюють суспільні відносини в галузі екологічного моніторингу, необхідно виділити і закріпити основну мету його проведення у сфері використання природних ресурсів. Такою метою є забезпечення зацікавлених осіб систематичною інформацією про стан природних ресурсів, прогноз та попередження про можливі зміни їх стану, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення управління в галузі використання природних ресурсів.

Використання кожного з природних ресурсів має свої особливості, обумовлені їх економічними, екологічними, культурно-оздоровчими, рекреаційними та іншими особливостями. Відповідно до цього екологічне законодавство України поділяє екологічний моніторинг на види відповідно до об'єктів природи, стосовно яких він проводиться. Так, наприклад, виділяють моніторинг: земель; вод; лісів; тваринного світу; у галузі атмосферного повітря; рослинного світу.

Відповідно до ст. 191 Земельного кодексу України моніторинг земель являє собою систему спостереження за станом земель, з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відтворення та ліквідації наслідків негативних процесів.

Державний моніторинг вод, відповідно до ст. 1 та 21 Водного кодексу України, здійснюється з метою забезпечення збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про стан вод, прогнозування його змін та розроблення рекомендацій для прийняття рішень у галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів.

Моніторинг лісів та тваринного світу, як зазначено в Лісовому кодексі України і Законі України «Про тваринний світ», здійснюється відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Відповідно до ст. 32 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», моніторинг у галузі атмосферного повітря проводиться з метою отримання, збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про викиди забруднюючих речовин та рівень забруднення атмосферного повітря, оцінки та прогнозування його змін і ступеня небезпечності та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень у галузі атмосферного повітря.

Моніторинг рослинного світу, відповідно до ст. 39 Закону України «Про рослинний світ», є складовою частиною моніторингу навколишнього природного середовища та здійснюється у порядку, який встановлено Кабінетом Міністрів України.

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» передбачено, що території та об'єкти природно-заповідного фонду можуть використовуватися для потреб моніторингу навколишнього природного середовища (ст. 9). Також відповідно до ст. 17 Закону передбачено здійснення фонового екологічного моніторингу. Але для удосконалення системи моніторингу природно-заповідного фонду необхідно в Законі України «Про природно-заповідний фонд України» закріпити моніторинг територій та об'єктів природно-заповідного фонду, який повинен здійснюватися з метою вивчення природних процесів на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду для їх відтворення, використання та охорони.

У юридичній та спеціальній природничій літературі також наводяться різні класифікації екологічного моніторингу. Зокрема виділяють моніторинг забруднення, хімічний, фізичний, біологічний моніторинг [5], моніторинг екологічного районування (за територіальними ознаками), поресурсовий моніторинг (за видами природних ресурсів) та деякі ін. [6].

Наведене вище дозволяє зробити висновок, що моніторинг являє собою: по-перше, інформаційну систему спостережень, яка складається зі збору, обробки та аналізу інформації про стан довкілля; по-друге, моніторинг обов'язково повинен включати до свого складу оцінку та прогноз стану природного середовища. Отже, зміст моніторингу складається з інформації, аналізу, оцінки та прогнозу. Без цих складових немає поняття моніторингу.

Необхідно зазначити, що екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях: а) локальному – на території окремих об'єктів (підприємств), міст, на ділянках ландшафтів. Промислові системи екологічного моніторингу контролюють викиди промислових підприємств, рівень забруднення промислових майданчиків і прилеглих до них районів; б) регіональному – в межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів. Здебільшого отримуються дані про забруднення атмосфери і водойм від міських і промислових контрольних станцій; в) національному – на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення навколишнього середовища від регіональних систем, зі штучних супутників Землі та космічних орбітальних станцій; г) глобальному – глобальні системи моніторингу навколишнього середовища використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері. Ряд країн має мережу надземних станцій, на яких здійснюються безперервний відбір та аналіз проб на наявність в атмосфері забруднювачів, а саме: CO<sub>2</sub>, CO, пилу, свинцю, радіонуклідів та інших речовин.

Пріоритетними напрямками існуючої сьогодні системи екологічного моніторингу довкілля є контроль за рівнями забруднення

(хімічного, радіаційного, бактеріологічного, теплового та ін.) у компонентах навколишнього природного середовища (атмосферному повітрі, поверхневих водах, джерелах питної води тощо). Проте, головною метою екологічного моніторингу є не стільки кількісно-якісна оцінка техногенного впливу на природне навколишнє середовище, скільки оцінка та передбачення наслідків її багатокomпонентної відповідної реакції для визначення загального стану екологічної безпеки.

Такий підхід визначає необхідність виявлення і вивчення зв'язків між типами та рівнями техногенних навантажень, динамічними параметрами природних процесів, станом рослинності, живих організмів, здоров'ям і психологічним станом людей та змінами соціально-економічних процесів у суспільстві.

Будь-яка система моніторингу поділяється на два основних блоки – це система отримання та збереження інформації та система її обробки, аналізу та представлення у вигляді кінцевого продукту. Кожен з цих блоків має свою структурно-організаційну, науково-методичну, технічну та технологічну базу. Тому їх робота здійснюється незалежно одна від одної, але загальна система комплексного екологічного моніторингу потребує паралельного розвитку цих двох блоків, організацію їх постійної взаємодії та коригування їх стратегії й тактики на кожному етапі розвитку системи з урахуванням можливості її функціонування для надзвичайних ситуацій.

Взагалі екологічний моніторинг об'єктів довкілля здійснюється для отримання вибіркового даних, за якими здійснюється установлення чи коригування регламентів екологічного моніторингу довкілля, уточнення екологічних положень у найбільш значущих зонах, у різні кліматичні періоди та після припинення дії небезпечних природних явищ, аварій і катастроф будь-якого походження, які спричинили чи могли спричинити шкоду природному середовищу. Основна задача мережі спостережень для моніторингу за станом довкілля полягає в екологічному районуванні території, яке дозволяє виявити і оцінити фактори, що впливають на первісне розповсюдження забруднюючих речовин і наступну їх міграцію і накопичення, що необхідно для обґрунтування вибору об'єктів спостережень на площі полігону з урахуванням мінімізації обсягів вимірів і забезпечення представництва і точності даних по всій території зони спостережень.

Отже, можемо зробити висновок, що кожен компонент навколишнього природного середовища повинен мати представничу інформаційну характеристику як у просторі, так і в часі, починаючи з визначення природно-історичних тенденцій їх змін, які відображають, в якому темпі і напрямку йде еволюція природного середовища як під впливом природної мінливості, так і від антропогенного навантаження. Тобто, кількість видів спостережень та обсяг даних

повинен бути таким, щоб міг забезпечити моніторинговими даними, достатніми для розробки прогнозів та рекомендацій щодо оптимізації рішень, які приймаються з питань екологічної безпеки об'єктів. Ці рішення повинні бути в достатній мірі обґрунтованими та максимально ефективними для забезпечення екологічної безпеки країни. Ефективність державної системи моніторингу покращить упровадження сучасних технологій, для чого потрібні значні інвестиції. За оцінкою науковців, які працюють у Міжнародному інституті менеджменту навколишнього середовища (Швейцарія), щорічні втрати України від погіршення її екологічного стану становлять близько 15–20 % внутрішнього національного доходу і є одними з найбільших у світі. Головною причиною цього є неналежна увага до проблем довкілля. Перспективами подальших пошуків є розроблення та удосконалення організаційно-правових заходів для належного функціонування Державної системи моніторингу довкілля, що має унеможливити Україну від таких втрат і скласти реальні передумови сталого розвитку України, забезпечивши основні компоненти її екологічної складової частини.

**Список використаних джерел:** 1. Шарапова С. В. Правове забезпечення екологічного моніторингу в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Шарапова Світлана Володимирівна. – Х., 2002. – 19 с. 2. Израэль Ю. А. Проблемы охраны природной среды и пути их решения / Ю. А. Израэль. – Л. : Гидрометеоиздат, 1984. – 45 с. 3. Шемшученко Ю. С. Комплексная экологическая экспертиза и мониторинг окружающей среды / Ю. С. Шемшученко // Советское государство и право. – 1978. – № 10. – С. 94–97. 4. Положення про державну систему моніторингу довкілля : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 № 391 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-п>. 5. Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини : навч. посіб. – 2-ге вид. / В. М. Лапін. – Л. : Львів. банк. коледж ; К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. – 192 с. 6. Кривошеин Д. А. Экология и безопасность жизнедеятельности : учеб. пособие для вузов / [Д. А. Кривошеин, Л. А. Муравей, Н. Н. Роева и др.] ; под ред. Л. А. Муравья. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 447 с.

Надійшла до редколегії 25.11.2013



### **Ильина Е. В. Проблемы мониторинга в экологическом праве на современном этапе**

*Рассматривается проблема реализации процессов экологической деятельности с помощью средств информатизации, которая сейчас приобрела критически важное значение. Благодаря процессу экологического мониторинга обеспечивается регулярная оценка и прогнозирование состояния окружающей среды.*

**Ключевые слова:** екологічний моніторинг, стан природної середовища, екологічна безпека, система спостережень, забруднення природної середовища.

### **Ilyina O. V. The problems of monitoring within environmental law at the present stage**

*Research of scientific views on the problems of current and perspective development of legal guaranteeing of environmental monitoring; development of proposals and recommendations on improving legal regulation of environmental monitoring in Ukraine.*

*General scientific methods of research such as system analysis, generalization, abstraction, comparison are used in the paper. The method of deduction is also used while characterizing the notion environmental monitoring based on the general concept of the environment management.*

*The essence of environmental monitoring as a basis for a system of environmental assessments is found out; research of the problem of perspective development of organizational and legal guaranteeing of environmental monitoring is realized; based on conducted research priority areas for further development of public relations in the sphere of environmental monitoring are formulated.*

*Scientific positions about informational provision of users are improved. The author's vision on improving the management in the sphere of using and protecting natural resources is offered.*

*Usage of the suggested approaches to the concept and essence of environmental monitoring will allow: properly enshrine in legislative sources the outgoing provisions of forming and functioning the system of environmental monitoring in lawmaking practice; to take decision on improving the environment and some of its components in enforcement practice.*

**Keywords:** environmental monitoring, environment, environmental security, system of supervision, environmental pollution.



УДК 349.22:331.108.6

**К. В. Коваленко**

### **ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Розкрито правові засади та особливості процесу покладання відповідальності на працівників ОВС. Досліджено сутність «стадії правозастосовного процесу». На підставі аналізу досліджень провідних науковців та нормативно-правових актів запропоновано поділити дисциплінарне провадження на певні стадії, детально розкрито їх зміст. Акцентовано увагу на необхідності внесення змін до Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України та закріплення в ньому вичерпного переліку стадій дисциплінарного провадження.*

**Ключові слова:** дисциплінарна відповідальність, дисциплінарне провадження, стадії провадження, Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України, дисциплінарне стягнення, розгляд дисциплінарної справи.

Процес покладання відповідальності на працівника необхідно розглядати як правозастосовну діяльність уповноваженого суб'єкта. Правозастосовний процес є тривалим у часі, і численні класифікації стадій правозастосовної діяльності пов'язані із загальною логічною послідовністю здійснення правозастосовних дій. Як і процесуальним формам іншої юрисдикції, дисциплінарному провадженню властива стадійність розвитку. Справа про дисциплінарний проступок проходить кілька стадій від свого виникнення до виконання або в належних випадках – припинення. Кожна зі стадій має своє призначення, що визначає коло учасників, зміст їхніх прав та обов'язків.

Проблема стадій дисциплінарного провадження давно є об'єктом уваги вчених-юристів, які з різних позицій досліджують стадії застосування права, їх поняття, послідовність, кількість, особливості, зумовлені специфікою галузей права. Зокрема, ці питання досліджували С. С. Алексєєв та В. В. Лазарєв, О. А. Абрамова, О. Толочко та С. Подкопаєв, В. Г. Самойлов, В. М. Манохін та ін. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість змістовних наукових праць, написаних у минулі роки, можна стверджувати, що дотепер у вітчизняному правознавстві немає єдиної концепції правового забезпечення процесу покладання відповідальності на працівника, стадій дисциплінарного провадження. Наука та практика потребують серйозного комплексного дослідження цих проблем.

Мета цієї статті полягає у розкритті правових засад і особливостей процесу покладання відповідальності на працівників ОВС, дослідити сутність «стадії правозастосовного процесу», виробити стадії дисциплінарного провадження та розкрити їх зміст.

Характеризуючи систему стадій дисциплінарного провадження та, відповідно, визначаючи комплекс процесуальних дій і правовідносин, властивих кожній з них, слід виходити з тих об'єктивних властивостей, які надають відповідній сукупності процедурних дій характер стадії процесу. В. М. Манохін доводить, що певна частина юридичного процесу може бути названа стадією лише тоді, коли їй властиві: а) специфічність конкретних завдань і б) своєрідність кола суб'єктів, зміст і значення їх процесуальної діяльності [1, с. 79].

На думку С. С. Алексєєва та В. В. Лазарєва, логічна послідовність визначає наявність трьох наступних послідовних стадій: установлення фактичних обставин справи; вибір та аналіз норм права (установлення юридичної основи справи); рішення справи, виражене в акті застосування права [2, с. 330; 3, с. 39]. З точки зору О. А. Абрамової, дисциплінарний процес складається з таких стадій: виявлення дисциплінарного правопорушення й підготовка

справи; розгляд справи й накладення стягнення; припинення процесу [4, с. 138]. О. Толочко та С. Подкопаєв пропонують законодавчо закріпити певну систему стадій дисциплінарного провадження щодо прокурорів: 1) службова перевірка і порушення провадження; 2) розгляд дисциплінарної справи і прийняття рішення; 3) виконання рішення у справі; 4) перегляд рішення по скарзі [5, с. 74]. В. Г. Самойлов обстоює думку, що дисциплінарне провадження може складатися з наступних стадій: по-перше, порушення й розслідування роботодавцем дисциплінарної справи; по-друге, винесення роботодавцем рішення про необхідність притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності та вибір заходу відповідальності, що підлягає застосуванню; по-третє, попереднє узгодження обраного роботодавцем заходу відповідальності з компетентним органом, якщо це передбачено законодавством; по-четверте, видання наказу (розпорядження) про притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності та застосовування дисциплінарного стягнення [6, с. 136]. Тобто, на думку вченого, існує три обов'язкових стадії дисциплінарного провадження та одна необов'язкова – попереднє узгодження обраного роботодавцем заходу відповідальності з компетентним органом. Вважаємо, що навряд чи буде правильним відносити розгляд дисциплінарної справи й винесення по ній рішення до різних стадій. Адже виданням акта, в якому формулюється рішення у справі, саме й завершується його розгляд, юридично оформлюється його результат.

Подібний підхід містився і в ст. 30 Закону України «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» від 2 лютого 1994 р. (втратив чинність) [7], яка до стадій дисциплінарного провадження включала: перевірку даних про дисциплінарний проступок судді, порушення дисциплінарного провадження, розгляд дисциплінарної справи.

Перша стадія дисциплінарного провадження полягає у порушенні роботодавцем або його представником дисциплінарної справи та виявленні обставин і причин, що послужили підставою для вирішення питання про притягнення суб'єкта правопорушення до дисциплінарної відповідальності, вибору й застосування міри відповідальності до винної особи. Рішення про притягнення до відповідальності є важливою подією, яка здатна вплинути на юридичний, морально-психологічний та соціальний стан особи. Воно зачіпає права і свободи людини, їх недоторканність і захищеність від посягань, честь і гідність особи, її віру у справедливість і гуманність закону, професійність державних органів, що вживають усіх заходів щодо юридичної відповідальності, її обґрунтованості в кожному випадку притягнення [8, с. 377]. На жаль, у трудовому законодавстві не обговорений і не закріплений спосіб порушення дисциплінарного провадження. Про порушення провадження



можна говорити тільки в тих випадках, коли відповідне інформування суб'єкта дисциплінарної влади має офіційний характер. Воно базується на повноваженнях компетентних осіб провести по факту дисциплінарного проступку необхідний розгляд, яким і охоплюються їх правовідносини з притягнення до відповідальності [9, с. 82]. Порушення справи здійснюють суб'єкти дисциплінарної влади, повноваження яких у провадженні випливають із їхньої компетенції, закріпленої нормативно-правовими актами. Вони можуть виражатися у праві порушувати провадження по будь-яких фактах порушень службової дисципліни, вчинених як при виконанні службових обов'язків, так і у вільний від них час. Провадження може бути порушене як самим суб'єктом дисциплінарної влади особисто, так і його розпорядженням про проведення службової перевірки або направленням подання вищій посадовій особі.

Центральною стадією дисциплінарного провадження є стадія розгляду дисциплінарної справи. Її призначення полягає в остаточному з'ясуванні ступеня винності особи рядового або начальницького складу ОВС, яка притягається до дисциплінарної відповідальності, а також у законному та обґрунтованому вирішенні питання щодо виду стягнення.

Повноваженнями щодо накладення дисциплінарного стягнення, а отже і розгляду справи в межах наданих прав, начальників наділено відповідно до переліку посад начальників та їхніх прав щодо застосування дисциплінарних стягнень, наведеного в Дисциплінарному статуті ОВС України. Відповідно до ст. 3 Дисциплінарного статуту ОВС України начальник – це особа начальницького складу, яка має право віддавати накази та розпорядження, застосовувати заохочення і накладати дисциплінарні стягнення або порушувати клопотання про це перед старшим прямим начальником. Начальники, яким особи рядового і начальницького складу підпорядковані по службі хоча б тимчасово, якщо про це оголошено наказом, вважаються прямими. Найближчий до підлеглого прямий начальник є його безпосереднім начальником [10].

За загальним правилом, розгляд і вирішення справи стосовно вчиненого дисциплінарного проступку здійснюються в тому підрозділі, співробітником якого є особа рядового або начальницького складу органу внутрішніх справ, яка притягається до дисциплінарної відповідальності. У результаті розгляду всіх зібраних у справі матеріалів, а також акта дисциплінарного розслідування суб'єкт дисциплінарної влади може прийняти одне з наступних рішень: не притягати особу до дисциплінарної відповідальності; обмежитися заходами переконання; притягти особу до дисциплінарної відповідальності. Розглянувши зібрані матеріали та дійшовши висновку про необхідність накладення на співробітника дисциплінарного стягнення, начальник повинен особисто поговорити з порушником дисципліни, щоб з більшою очевидністю переконатися у факті

вчинення проступку та обрати, виходячи з поведінки співробітника і його ставлення до вчиненого, найбільш відповідне законодавству стягнення, а також надати йому додаткову можливість захисту шляхом особистого пояснення й подання будь-яких доказів.

Виходячи зі змісту конституційного принципу «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення» (ст. 61 Конституції України) [11], за кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. Зокрема, це означає, що оголосити працівникові догану та звільнити з органів внутрішніх справ за один факт появи на роботі у стані алкогольного сп'яніння не можна.

Під час визначення виду дисциплінарного стягнення мають враховуватися тяжкість проступку, обставини, за яких його вчинено, розміри заподіяної шкоди, попередня поведінка особи та визнання нею своєї вини, її ставлення до виконання службових обов'язків, рівень кваліфікації тощо. Врахування роботодавцем цих обставин до застосування дисциплінарного стягнення забезпечить належний рівень правового захисту інтересів працівника і дозволить сторонам трудового договору вирішити розбіжності, що виникли на більш ранніх стадіях конфлікту.

У разі притягнення до дисциплінарної відповідальності осіб рядового і начальницького складу, які мають дисциплінарне стягнення і знову допустили порушення службової дисципліни, дисциплінарне стягнення, що накладається, має бути більш суворим, ніж попереднє. У разі повторного вчинення особою рядового або начальницького складу незначного проступку з урахуванням його нетяжкості, сумнісного ставлення цієї особи до виконання службових обов'язків, нетривалого перебування на посаді (до шести місяців) та з інших поважних причин начальник може обмежитися раніше накладеним на таку особу дисциплінарним стягненням. Особа рядового або начальницького складу органу внутрішніх справ, яка повідомила про порушення вимог Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» [12] іншим працівником міліції, не може бути звільнена зі служби чи змушена до звільнення або притягнута до дисциплінарної відповідальності у зв'язку з таким повідомленням. Рішення про звільнення або притягнення до дисциплінарної відповідальності таких осіб оскаржується в установленому законом порядку. З метою виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню корупційного правопорушення або невиконання вимог Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», за поданням спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції за рішенням начальника органу, який має право приймати або звільняти зі служби особу, яка вчинила таке правопорушення, проводиться службове розслідування. На жаль, законодавець не акцентує належної уваги на тому, що працівник, стосовно якого

у встановленому порядку розглядається питання про застосування дисциплінарного стягнення, володіє певними правами, що полягають у можливості давати пояснення з викладом своєї думки, заявляти про докази свого пояснення, подавати заяви, клопотання та інші документи, що мають стосунок до вчиненого дисциплінарного порушення, та ін.

Стадію розгляду дисциплінарної справи завершує винесення суб'єктом дисциплінарної влади рішення у справі. Про накладення дисциплінарного стягнення видається наказ, зміст якого оголошується особовому складу органу внутрішніх справ. Наказ являє собою індивідуальний акт застосування права й служить для оформлення рішення про накладення конкретного дисциплінарного стягнення. Наказ визнається законним та обґрунтованим, якщо в ньому міститься короткий виклад фактичних обставин порушення дисципліни праці, юридична кваліфікація дій (бездіяльності) винної особи. До наказу повинні додаватися документи, що стали підставою для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності.

Зміст такої стадії дисциплінарного провадження в ОВС, як виконання рішення у справі, полягає в практичній реалізації шляхом доведення до відома правопорушника обраного дисциплінарного стягнення і забезпечення його виконання. Однак коло процесуальних дій при цьому не обмежується тільки оголошенням про стягнення, а містить у собі ще три складові: ознайомлення винного з рішенням у дисциплінарній справі; вжиття заходів щодо безпосереднього застосування та обліку стягнення; його зняття.

Дисциплінарне стягнення накладається протягом одного місяця з дня, коли про проступок стало відомо начальнику. У разі проведення за фактом учинення проступку службового розслідування, кримінального провадження або провадження у справі про адміністративне правопорушення, на осіб рядового і начальницького складу дисциплінарне стягнення може бути накладено не пізніше одного місяця з дня закінчення службового розслідування, кримінального провадження або провадження у справі про адміністративне правопорушення, не враховуючи періоду тимчасової непрацездатності або перебування у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладене, якщо з дня вчинення проступку минуло більше півроку. У цей період не включається строк проведення службового розслідування, кримінального провадження чи розгляду справи про адміністративне правопорушення. Обмеження строків для застосування стягнень зумовлене необхідністю стимулювання роботодавця до певної оперативності в реагуванні на факт трудового правопорушення. У цьому певною мірою полягає зміст ефективності застосування юридичної санкції та одночасне відображення моралі. Не можна допускати ситуації, коли працівник невинувато тривалий час перебував би у стані загрози застосування до нього заходу дисциплінарного стягнення.

Зміст наказу щодо застосування дисциплінарного стягнення доводиться до відома особи рядового або начальницького складу, яку притягнуто до дисциплінарної відповідальності, під підпис. Підписуючись на наказі, винна особа підтверджує, що їй відомо про накладення на неї стягнення. Подібна розписка є обов'язковим елементом виконання будь-якого стягнення, її наявність свідчить про забезпечену можливість оскарження наказу.

У разі відмови працівника ОВС від підписання наказу про застосування дисциплінарного стягнення у відповідному акті, складеному на підтвердження відмови, має бути зафіксовано факт роз'яснення працівникові його прав, що підлягає засвідченню підписами осіб, які беруть участь у складанні акта. У разі звільнення з посади або звільнення з органів внутрішніх справ особі рядового або начальницького складу видається витяг з наказу.

Дисциплінарне стягнення виконується негайно, але не пізніше місяця з дня його накладення, не враховуючи періоду перебування особи рядового або начальницького складу у відпустці, відрядженні або її тимчасової непрацездатності. Після закінчення цього строку дисциплінарне стягнення не виконується. Такі дисциплінарні стягнення, як звільнення з посади та звільнення з ОВС, накладені на осіб рядового і начальницького складу, які є тимчасово непрацездатними або перебувають у відпустці, відрядженні, виконуються після їх прибуття до місця проходження служби. У разі подання скарги виконання накладеного дисциплінарного стягнення не припиняється. Такі дисциплінарні стягнення, як звільнення з посади, пониження у спеціальному званні та звільнення з органів внутрішніх справ вважаються виконаними після видання наказу по особовому складу.

До розглянутої стадії належить і зняття стягнення. Це не вимагає жодного нового наказу (відбувається автоматично). У випадку, якщо стягнення мало місце, старе зберігає свою силу. Особа рядового або начальницького складу вважається такою, яка не має дисциплінарного стягнення, якщо її заохочено шляхом дострокового зняття дисциплінарного стягнення, нагороджено державною нагородою чи відзнакою Президента України або минув рік з дня накладення дисциплінарного стягнення. Для дострокового зняття дисциплінарного стягнення, накладеного вищим керівником, безпосередній керівник порушує перед ним відповідне клопотання.

Право на оскарження наказу про застосування дисциплінарного стягнення є найважливішою гарантією захисту законних інтересів працівника. Особа рядового або начальницького складу має право усно чи письмово послідовно звернутися зі скаргою щодо накладення на неї дисциплінарного стягнення до старшого прямого начальника – аж до міністра внутрішніх справ України або до суду. Якщо вирішення питань, порушених у скарзі, не належить до

повноважень начальника, який її отримав, скарга не пізніше ніж протягом п'яти днів надсилається за належністю, про що повідомляється заявникові. Забороняється пересилати скарги на розгляд тих начальників, дії чи рішення яких оскаржуються. Згідно зі ст. 20, 21 Дисциплінарного статуту ОВС дисциплінарне стягнення може бути оскаржене протягом трьох місяців з дня ознайомлення з наказом особи, на яку його накладено.

Вважаємо за необхідне Дисциплінарний статут ОВС доповнити статтею, яка б визначала стадії дисциплінарного провадження. Цю статтю необхідно викласти в такі редакції:

**«Стаття \_\_. Стадії дисциплінарного провадження**

Дисциплінарне провадження включає:

– перевірку даних про дисциплінарний проступок особи начальницького або рядового складу та порушення дисциплінарного провадження;

– розгляд дисциплінарної справи;

– виконання рішення у справі;

– оскарження рішення».

**Список використаних джерел:** 1. Манохин В. М. Советское административное право: курс лекций / В. М. Манохин. – Саратов, 1968. – 249 с. 2. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник: [в 2 т.] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с. 3. Лазарев В. В. Применение норм советского права / В. В. Лазарев ; науч. ред. Б. С. Волков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1972. – 200 с. 4. Абрамова А. А. Дисциплина труда в СССР: правовые вопросы / А. А. Абрамова. – М. : Юрид. лит., 1969. – 176 с. 5. Толочко О. Удосконалення правового регулювання дисциплінарної відповідальності прокурорів / О. Толочко, С. Подкопаев // Вісник прокуратури. – 2006. – № 2. – С. 69–75. 6. Самойлов В. Г. Дисциплинарная ответственность в трудовом праве: общая и специальная : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Самойлов В. Г. – М., 2006. – 177 с. 7. Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України : закон України від 02.02.1994 № 3911-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 22. – Ст. 140. 8. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів] / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с. 9. Адушкин Ю. С. Дисциплинарное производство в СССР / Ю. С. Адушкин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 128 с. 10. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : закон України від 22.02.2006 № 3460-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 29. – Ст. 245. 11. Конституція України : закон України від 28.06.1996 № 254/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. 12. Про засади запобігання і протидії корупції : закон України від 07.04.2011 № 3206-17-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.

*Надійшла до редколегії 25.11.2013*



**Коваленко К. В. Про особенности дисциплінарної відповідальності работников органів внутрішніх дел**

*Раскрыты правовые основы и особенности процесса возложения ответственности на сотрудников органов внутренних дел. Исследована сущность «стадии правоприменительного процесса». На основании анализа исследований ведущих ученых и нормативно-правовых актов предложено разделить дисциплинарное производство на определенные стадии, подробно раскрыто их содержание. Акцентировано внимание на необходимости внесения изменений в Дисциплинарный устав органов внутренних дел Украины и закрепление в нем исчерпывающего перечня стадий дисциплинарного производства.*

**Ключевые слова:** дисциплинарная ответственность, дисциплинарное производство, стадии производства, Дисциплинарный устав органов внутренних дел Украины, дисциплинарное взыскание, рассмотрение дисциплинарного дела.

**Kovalenko K. V. About peculiarities of disciplinary liability of police officers**

*Legal grounds and peculiarities of the process of laying liability on officers of internal affairs agencies are disclosed. The essence of «the stage of enforcement process» is researched. On the basis of the analysis of leading scientists' researches and normative and legal acts the author offered to divide the disciplinary proceedings at certain stages. Their content is revealed in detail. Special attention is paid on the need to make amendments into Disciplinary Regulations of Internal Affairs Agencies of Ukraine and fixing an exhaustive list of the stages of the disciplinary proceedings in it.*

*The relevance of the chosen issue is due to the fact that the disciplinary liability of police officers is an important instrument of guaranteeing discipline and keeping legislation by police officers. Unresolved situation within this issue at the legislative level leads to incorrect implementation of law norms in the sphere of disciplinary liability and as a result violation of law and officers' rights. Decisions on prosecution are an important event that may affect the legal, moral and psychological, social state of a person. It affects human rights and freedoms, their integrity and protection from abuse, person's honor and dignity, his/her belief in the justice and humanity of the law, professionalism of state agencies that take all measures for the legal liability, its validity in each case. Disciplinary proceedings are a form of realizing disciplinary liability. The presence of conflicts, gaps within legal regulation of disciplinary liability may be an obstacle in choosing the only correct measure of liability of an officer, who committed a disciplinary offense or lead to abuse and the prosecution of innocent officers.*

**Keywords:** disciplinary liability, disciplinary proceedings, stages of proceedings, Disciplinary Regulations of Internal Affairs Agencies of Ukraine, disciplinary sanction, review of a disciplinary case.



УДК [349.3:001.891.3](100)

**В. В. Криворучко****СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ**

*Досліджено категорії «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». Зроблено висновок про їх однакове смислове навантаження з огляду на правотворчу практику. Надано авторське визначення категорії «соціальне забезпечення».*

**Ключові слова:** соціальне забезпечення, соціальне обслуговування, соціальна політика, пенсія, соціальна допомога.

Сучасний стан розвитку держав світу свідчить про необхідність дотримання соціальної злагоди у суспільстві як важливого чинника зростання економіки, процвітання держави, підвищення добробуту та захищеності громадян. Соціальна злагода не можлива без діалогу державної влади із суспільством, а також без ефективної системи соціального забезпечення населення.

Саме цим обумовлюється актуальність дослідження проблем соціального забезпечення населення України. Про актуальність зазначеної проблеми свідчить і той факт, що за різних часів проблеми соціального забезпечення досліджувало чимало вчених, серед яких: В. С. Андрєєв, В. М. Андріїв, К. С. Батигін, А. Д. Зайкін, М. А. Захаров, Р. І. Іванова, М. І. Іншин, О. Є. Мачульська, К. Ю. Мельник, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, С. М. Синчук, І. М. Сирота, Н. М. Стаховська, Б. І. Сташків, В. А. Тарасова, В. М. Толкунова, Е. Г. Тучкова, Я. М. Фогель, В. Ш. Шайхатдінов. Метою статті є визначення категоріального апарату у сфері соціального забезпечення, а також уніфікація відповідної термінології.

Слід відзначити, що майже до кінця XIX ст. держава не втручалася в регулювання відносин із забезпечення старих та непрацездатних осіб засобами існування. Самодопомога, самозабезпечення, взаємодопомога заохочувалися державою та сприяли втіленню в життя бентамівської теорії сильного індивідуалізму, щодо якої «повна воля індивідуума» може бути досягнута тільки за повного невтручання держави в справи кожного індивідуума й у рівень його життя [1, с. 16]. Однак з консолідацією армії найманих робітників і усвідомленням ними своїх класових інтересів почала підсилюватися боротьба трудящих за свої права, що змусило державу живити певних заходів для запобігання соціального вибуху. Почали прийматися закони в області соціального забезпечення, перші з них – про обов'язкове соціальне страхування трудящих. Як справедливо відзначають М. А. Захаров і Е. Г. Тучкова, саме із прийняттям таких законів з'являються державні системи соціального забезпечення [2, с. 11].

Справжній прорив у сфері соціального забезпечення зробив уряд Німеччини під керівництвом канцлера О. Бісмарка, який увів обов'язкову систему страхування для працівників промисловості.

Ця система включала забезпечення через хворобу (1883 р.), у разі нещасних випадків на виробництві (по трудовому каліцтву) (1884 р.), по інвалідності й старості (1889 р.). Внески в лікарняні каси й страхові фонди здійснювали як роботодавці, так й працівники, але участь останніх була незрівнянно більше. Ця система була настільки вдалою, що вона функціонує з модифікаціями в Німеччині й донині [3, с. 13].

Слідом за Німеччиною на рубежі XIX–XX ст. обов'язкове державне страхування робітників від наслідків нещасних випадків, по старості й інвалідності вводиться в Австрії, Англії, Бельгії, Норвегії, Новій Зеландії, США та Франції.

З 60-х років XIX ст. у Росії з'являється добровільне приватне страхування працівників, коли підприємці переказували за договором певні суми акціонерним страховим товариствам. У разі нещасних випадків робітників пред'являли позов уже не до підприємця, а до цих товариств. Число охоплених таким видом страхування промислових робітників до початку XX ст. наблизилося до 1 млн осіб за загальної чисельності найманих робітників більше 14,5 млн осіб.

На теренах колишнього Радянського Союзу така система була започаткована у 1918 р., коли РНК затвердила Положення про соціальне забезпечення трудящих у всіх випадках втрати працездатності й безробіття. У цей же період медичне обслуговування від колишніх лікарняних страхових кас було передано Наркомату охорони здоров'я. Декретом РНК від 17 квітня 1919 р. всі фонди соціального страхування, які інсценували, були централізовано об'єднані у Всеросійський фонд соціального забезпечення. Іншими словами, держава взяла на себе функцію соціального забезпечення громадян за рахунок державних коштів [3, с. 25, 274].

На міжнародному рівні правова регламентація соціального забезпечення почала комплексно здійснюватися після Другої світової війни. Так, відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини, прийнятою і проголошеною резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [4], кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Стаття 22 Декларації проголошує, що кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.



Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН [5], передбачив, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст. 11) та визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9).

Найбільш комплексно на європейському рівні регламентація соціального забезпечення здійснюється Європейською соціальною хартією [6], прийнятою Радою Європи 18 жовтня 1961 р. і переглянутою 3 травня 1996 р. Так, Хартія закріплює норми у сфері соціального забезпечення у ст. 12 «Право на соціальне забезпечення» ч. II, а також ще у близько десяти статтях зазначеної частини.

Україна, орієнтуючись на європейські цінності та міжнародні стандарти у галузі дотримання прав людини, ратифікувала і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, і Європейську соціальну хартію (переглянуту). Сьогодні в Україні створене відповідне національне соціальне законодавство, а також розгалужена система закладів соціального захисту населення.

Слід відзначити, що право на соціальний захист закріплено у Конституції України [7]. Так, відповідно до ст. 46 Основного Закону громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

З точки зору С. М. Прилипка, право на соціальне забезпечення займає важливе місце серед інших соціально-економічних прав людини і є одним із засобів досягнення злагоди у суспільстві, сприяє тим самим соціальному миру, а також участі в житті суспільства усіх соціальних груп населення. Воно є невід'ємною частиною соціальної політики держави та Уряду і відіграє суттєву роль у недопущенні та зниженні рівня життя [8, с. 202].

Слід відзначити, що у національному законодавстві та у юридичній літературі застосовуються два терміни – «соціальне забезпечення» та «соціальний захист». Наприклад, закони України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-XII, «Про соціальний захист

дітей війни» від 18.11.2004 № 2195-IV, «Про ратифікацію Угоди між Україною та Португальською Республікою про соціальне забезпечення» 21 грудня 2011 № 4209-VI, наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їх сімей у Міністерстві оборони України» від 15.02.2010 № 61 тощо.

У юридичній літературі можна виокремити кілька підходів до співвідношення зазначених понять.

Так, М. О. Буянова вважає, що основні питання соціального захисту належать до права соціального забезпечення, а поняття «соціальний захист» значно ширше поняття «соціальне забезпечення» і повністю включає його у свій зміст [9, с. 11, 12].

А ось О. Є. Мачульська вважає, що соціальний захист складається з соціального забезпечення, гарантій щодо охорони праці, здоров'я, оточуючого природного середовища, мінімальної оплати праці та інших заходів, які є необхідними для нормальної життєдіяльності людини і функціонування держави [10, с. 6, 7].

На думку К. Ю. Мельника, поняття «соціальний захист» більш широке, ніж поняття «соціальне забезпечення». Вчений аргументує свою позицію, по-перше, змістом норми ст. 46 Конституції України, із смислу якої виходить, що соціальний захист включає в себе соціальне забезпечення, а по-друге, словниковою літературою, у якій «захист» визначається як заступництво, охорона, підтримка, а під «забезпеченням» розуміється постачання чогось у достатній кількості, задоволення будь-кого у якихось потребах. Учений робить висновок, що забезпечення складається в основному з таких дій, як постачання та задоволення, яке охоплюється поняттям «підтримка», що служить складовою поняття «захист». А захист поряд з цим включає в себе ще і охоронну функцію держави, яка заключається в утворенні і приведенні в дію у випадку необхідності комплексу правових заходів, які забезпечують реалізацію заходів із соціального забезпечення [11, с. 87].

Вікіпедія ототожнює вищезазначені терміни, передбачаючи таку дефініцію: соціальне забезпечення (соціальний захист) – система суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо) [12].

І. С. Ярошенко висловила точку зору, що в країні, яка стала на шлях розвитку ринкової економіки, термін «соціальне забезпечення», який відображає специфіку організації соціального захисту в системі централізованого планування господарства, не може використовуватися для визначення ні всієї сукупності соціально-економічних відносин у сфері соціального захисту, ні її адміністративних структур з їх новими функціями. Тому термін «соціальне

забезпечення» значною мірою замінений новим терміном «соціальний захист» [13, с. 20, 21].

Ми не можемо погодитися з останньою точкою зору, оскільки термін «соціальне забезпечення» є загальноновизваним як у теорії, так і у національній та міжнародній правотворчій практиці. Якщо проаналізувати нормативно-правові акти, які приймалися у ті або інші часи і містили категорії «соціальне забезпечення» та «соціальний захист», то можна побачити, що у більшості випадків ці категорії використовувалися як синоніми. Отже, таким чином і ми будемо їх сприймати.

У подальшому в дослідженні ми будемо оперувати терміном «соціальне забезпечення». Саме цей термін, як справедливо відзначає Н. Б. Болотіна, є загальноновизваним у міжнародній практиці [14, с. 35, 36]. Так, основна конвенція МОП у цій сфері є Конвенція МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення». Слід також відзначити, що саме термін «соціальне забезпечення» був застосований і у перших актах радянської влади. Так, 31 жовтня 1918 р. РНК прийняла Положення про соціальне забезпечення трудящих у всіх випадках втрати працездатності й безробіття.

Слід звернути увагу на те, що у юридичній літературі спостерігаються різні підходи до розуміння сутності соціального забезпечення. Так, Я. М. Фогель розглядає соціальне забезпечення як самостійну систему, призначену для задоволення різноманітними послугами потреб непрацездатних членів суспільства з метою відновлення й підвищення їхньої працездатності збереження й розвитку ними соціально-суспільних, трудових, побутових і інших відносин і зв'язків із суспільством [15, с. 31].

На думку М. А. Захарова й Е. Г. Тучкової, соціальне забезпечення не можна зводити тільки до надання соціальних послуг старим і інвалідам, тому що це поняття більше ємне, оскільки охоплює широке коло осіб, передбачених у законі (у тому числі дітей) [2, с. 490].

А от В. С. Андреев відносив до предмета права соціального забезпечення ті відносини, які відповідають таким критеріям: одним із суб'єктів цих відносин є громадянин, а іншим – держава в особі його органів управління або профспілок, наділених державою відповідними повноваженнями, або органи колгоспів; відносини між суб'єктами носять аліментарний характер, причому зобов'язаним представляти відповідні види забезпечення виступає держава; за допомогою цих відносин забезпечення здійснюється за рахунок фондів для непрацездатних, коштів, які виділяються на освіту і охорону здоров'я [16, с. 23].

Такі вчені, як І. В. Гуштин, А. Я. Абрамчик, С. В. Агієвіц, вказують, що соціальне забезпечення як правова категорія може бути визначене як одна із сторін діяльності держави з правового регулювання суспільних відносин у сфері створення фондів для цілей соціального забезпечення й у сфері їхнього розподілу в різних правових

формах і видах серед хворих, людей похилого віку, тих, що повністю чи частково втратили працездатність, громадян і осіб, що втратили годувальника, а також серед багатодітних, малозабезпечених й інших сімей громадян [17, с. 18].

Слід також зазначити, що у теорії права соціального забезпечення було висловлено протилежні точки зору щодо включення або не включення окремих заходів соціального характеру до предмета права соціального забезпечення. Так, В. С. Андрєєв пропонував включити в поняття соціального забезпечення відносини з «медичного обслуговування й лікування», але не включати до нього санаторно-курортне лікування й обслуговування [18, с. 11]. Навпаки, К. С. Батигін вважав, що медична допомога не повинна включатися в соціальне забезпечення, а санаторно-курортне забезпечення може й повинне входити у зміст цього поняття [19, с. 19–23]. На думку В. С. Андрєєва, Р. І. Іванової та В. А. Тарасова, відносини з приводу безкоштовної освіти (середньої, середньо-спеціальної та вищої) мають включатися в соціальне забезпечення [20, с. 14; 21, с. 80]. А от Т. М. Кузьміна відносила до соціального забезпечення не власне надання освіти, а лише виплату стипендій у навчальних закладах [22].

На думку А. І. Лазор, у нових економічних умовах відбувається розширення предмета правового регулювання права соціального забезпечення за допомогою включення в нього все більшого числа соціально-забезпечувальних відносин, правове опосередкування яких представляється можливим за допомогою категорії соціального захисту населення [23, с. 10].

З метою визначення власного бачення змісту категорії «соціальне забезпечення» вважаємо за доцільне дослідити зміст Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення». Можна побачити, що увагу в ній приділено таким заходам: медичній допомозі, допомозі в разі хвороби, допомозі по безробіттю, допомозі по старості, допомозі в разі трудового каліцтва або професійного захворювання, сімейним допомогам, допомогам у зв'язку з вагітністю та пологами, допомогам по інвалідності, допомогам у зв'язку з втратою годувальника.

Отже, пропонуємо виходити саме з цих положень під час визначення сфери дії права соціального забезпечення. Категорію «соціальне забезпечення» доцільно визначити, з урахуванням вищеведеного, як систему державних та недержавних заходів, спрямованих на забезпечення матеріальними засобами та соціальними послугами населення у випадку настання соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, вагітність та пологи тощо).

**Список використаних джерел:** 1. Іванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Р. И. Іванова. – М. : Изд-во Моск. ун-та,

1986. – 176 с. **2.** Захаров М. Л. Право социального обеспечения России : учебник / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. – М. : БЕК, 2001. – 543 с. **3.** Лушникова М. В. Правовой механизм социального партнерства в регулировании трудовых и социально-обеспечительных отношений (сравнительно-правовое исследование) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Лушникова Марина Владимировна. – М., 1997. – 363 с. **4.** Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015). **5.** Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_042](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042). **6.** Європейська соціальна хартія : від 18.10.1961 № ETS № 35 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_300](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_300). **7.** Конституція України : від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. **8.** Прилипко С. М. Право на соціальне забезпечення в умовах ринкової економіки / С. М. Прилипко // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки : матеріали наук.-практ. конф., м. Сімферополь, 19–20 трав. 2003 р. / за ред. В. С. Венедиктова. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – С. 202–208. **9.** Право социального обеспечения : учеб. пособие / под ред. К. Н. Гусова. – М. : Проспект, 1999. – 341 с. **10.** Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения : учеб. пособие для вузов / Е. Е. Мачульская. – 2-ое изд., перераб. и доп. – М. : Кн. мир, 1999. – 240 с. **11.** Мельник К. Ю. Соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ (проблеми теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Мельник Костянтин Юрійович. – Х., 2002. – 202 с. **12.** Соціальне забезпечення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальне\\_забезпечення](http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальне_забезпечення). **13.** Ярошенко І. С. Організаційно-правові форми соціального захисту людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ярошенко Ірина Станіславівна. – К., 2006. – 219 с. **14.** Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблеми термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35–40. **15.** Фогель Я. М. Социальное обслуживание инвалидов и лиц пенсионного возраста / Я. М. Фогель. – М. : Юрид. лит., 1980. – 231 с. **16.** Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР : учебник / В. С. Андреев. – 2-ое изд. доп. и перераб. – М. : Юрид. лит., 1987. – 352 с. **17.** Практикум по праву социального обеспечения / [И. В. Гушин, Л. Я. Абрамчик, С. В. Агиевиц и др.] ; науч. ред. И. В. Гушин. – Минск : Амалфея, 2002. – 192 с. **18.** Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР : учебник / В. С. Андреев. – М. : Юрид. лит., 1974. – 304 с. **19.** Батыгин К. С. Развитие основных форм социального обеспечения в свете новой Конституции СССР / К. С. Батыгин // Советское государство и право. – 1979. – № 3. – С. 17–26. **20.** Андреев В. С. Конституция СССР о социальном развитии и культуре / В. С. Андреев // Социалистическая законность. – 1979. – № 10. – С. 12–17. **21.** Иванова Р. И. Предмет и метод советского права социального обеспечения / Р. И. Иванова, В. А. Тарасова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 168 с. **22.** Кузьмина Т. М. Советское право социального обеспечения / Т. М. Кузьмина. – Саратов : Саратов. ун-т, 1982. – 128 с. **23.** Лазор Л. И. Сфера действия права социального обеспечения: проблемы развития отрасли / Л. И. Лазор // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – № 4. – 2003. – С. 3–11.

*Надійшла до редколегії 19.12.2013*



## **Криворучко В. В. Социальное обеспечение: теоретические проблемы**

*Исследованы категории «социальная защита» и «социальное обеспечение». Сделан вывод про их одинаковую смысловую нагрузку с учетом право-творческой практики. Представлено авторское определение категории «социальное обеспечение».*

**Ключевые слова:** социальное обеспечение, социальное обслужива-ние, социальная политика, пенсия, социальная помощь.

## **Krivoruchko V. V. Social guaranteeing: theoretical issues**

*The history of origin and development of population's social guaranteeing is studied. The categories «social protection» and «social guaranteeing» are re-searched. Normative and legal acts and opinions of scholars regarding semantic meaning of these categories are analyzed. Analysis of normative and legal acts adopted at different times and contained the categories «social guaranteeing» and «social protection», indicates that in most cases these categories were used as syno-nyms. Some dictionaries also present these categories as synonyms. Considering all this the author concluded that there was no need to use two terms. Position on the feasibility to use during the research the term «social guaranteeing» is grounded. This position is also grounded by the international practice. Specifically, the main Convention of the International Labor Organization is the Convention No. 102 «On the Minimum Standards of Social Guaranteeing». It should be noted that it is the term «social guaranteeing» was used among the first acts of the Soviet Government. Thus, Soviet People's Committee adopted October 31, 1918 Regulations on social guaranteeing of workers in all cases of disability and unemployment.*

*Legal nature of social guaranteeing is researched; the scope of social guaran-teeing law is defined. The author's definition of the category «social guaranteeing» is presented. This category is understood as a system of state and non-government measures directed on guaranteeing the population with material resources and social services in case of social risks (illness, disability, old age, widowhood, unemployment, pregnancy and childbirth, etc.).*

**Keywords:** social guaranteeing, social services, social policy, pension, so-cial assistance.



УДК 349.2

**Т. І. Чавикіна**

## **СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФСПЛОК**

*Розглянуто актуальну проблему розробки Трудового кодексу України, а саме питання статусу профспілкових організацій та забезпечення ними належ-ного захисту трудових прав своїх членів. Піддано критиці намагання законодавця*

© Чавикіна Т. І., 2013

*у проєкті Трудового кодексу України послабити позиції профспілок у трудових правовідносинах. Надано рекомендації з удосконалення відповідного законодавства.*

**Ключові слова:** профспілка, трудові права, працівник, роботодавець, соціальний діалог.

Проблематика профспілкового захисту трудових прав працівників є сьогодні гостроактуальною, виходячи зі стану справ у сфері дотримання трудових прав працівників. До її вивчення доклали зусиль такі відомі вчені-трудовики, як: М. Г. Александров, В. М. Андріїв, В. С. Венедиктов, В. В. Жернаков, С. О. Іванов, М. І. Іншин, І. Я. Кисельов, В. В. Лазор, А. І. Лазор, А. М. Лушніков, М. В. Лушнікова, К. Ю. Мельник, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, В. Г. Ротань, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та ін. Водночас у сучасних умовах розроблення Трудового кодексу України актуальними є питання статусу цієї громадської організації та забезпечення належного захисту трудових прав її членів. З огляду на це, метою статті є вдосконалення національного законодавства у сфері регламентації діяльності профспілок.

Як відомо, організації трудящих виникли в умовах зародження капіталізму як захисники трудових прав працівників. Так, однією з перших організацій трудящих була Національна чартистська асоціація, створена під час чартистського руху в Англії (1830–1850-ті роки). У числі її вимог було обмеження робочого дня і збільшення заробітної плати. Треба відзначити, що правова регламентація трудових відносин у цій країні XIX ст. містить найбільшу кількість нормативних актів, спрямованих на запобігання прямим зіткненням працівників і роботодавців. Наприклад, Закон про профспілки 1871 р. заборонив їх судове переслідування та увів для них добровільну державну реєстрацію.

У середині XX ст. права профспілок були закріплені на міжнародному рівні. Так, Загальна декларація прав людини передбачає, що кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів (ст. 23). Відповідно до ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити: а) право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір за єдиної умови додержання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших; б) право професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації і право цих

останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них; с) право професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших; d) право на страйки за умови його здійснення відповідно до законів кожної країни.

Міжнародна організація праці приділяла значну увагу закріпленню статусу профспілок, зокрема було прийнято окрему конвенцію з цього приводу – Конвенцію про свободу асоціації та захист права на організацію № 87. Конвенція передбачає право працівників без будь-якої різниці створювати на свій вибір організації без попереднього на те дозволу, а також право вступати в такі організації з єдиною умовою підлягати статутам цих останніх. Організації працівників мають право опрацювати свої статuti й адміністративні регламенти, вільно обирати своїх представників, організувати свій апарат і свою діяльність і формувати свою програму дій. Державна влада утримується від будь-якого втручання, здатного обмежити це право або перешкодити його законному здійсненню. Організації працівників не підлягають розпуску або тимчасовій забороні в адміністративному порядку. Організації працівників мають право створювати федерації та конфедерації, а також право приєднуватися до них, і кожна така організація, федерація чи конфедерація має право вступати до міжнародних організацій працівників.

На думку І. Я. Кисельова, право на об'єднання у профспілки є одним із найважливіших у цивілізованому суспільстві, а його реалізація – показник існування в ньому демократії. Профспілкова свобода передбачає політичну й фінансову незалежність профспілок від держави, політичних партій, підприємців, церкви, що, як правило, ретельно перевіряється під час державної реєстрації профспілок у країнах з ринковою економікою [1, с. 59].

В Україні за роки незалежності з'явилася величезна кількість професійних спілок. Це викликано об'єктивними причинами: дробленням централізованих радянських профспілок і виникненням нових організацій. Більшість успадкованих від радянської системи профспілок увійшли до складу Федерації профспілок України (ФПУ), що є найчисленнішим профспілковим об'єднанням (близько 11 млн осіб), тобто формально у ФПУ перебуває майже половина зайнятого населення країни. Кількість членів в інших профспілкових об'єднаннях на порядок менше і, як правило, не перевищує мільйон осіб [2].

Як вважає В. І. Прокопенко, професійні спілки відіграють важливу роль у розвитку політичної системи суспільства Української держави, подальшого розгорнення демократії, все більш широкій



участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, удосконаленні державного апарату, підвищенні активності громадських організацій, зміцненні правової основи державного і громадського життя, розширенні гласності, постійного урахування громадської думки [3, с. 116].

У науковій літературі була висловлена й інша точка зору, згідно з якою теоретично українські профспілки – одне з найбільших об'єднань трудящих у світі. Однак західна модель профспілок передбачає постійну опозиційність до влади. Пострадянські профоб'єднання значною мірою залишаються додатками до адміністрацій та підтримують стосунки з владою на засадах лояльності [4]. Також у літературі звертається увага на те, що серед українських профоб'єднань немає єдності. З погляду світової практики це нонсенс. Зміст профспілкового руху у згуртованості і представленні інтересів працівників у трикутнику «держава – роботодавці – профспілки». Більше того, інтереси профспілок старого загартування й адміністрацій підприємств насправді збігаються: і одним і іншим не потрібні незалежні профспілки. Перші не хочуть втрачати членів своїх організацій і їх внески. Другим зручніше мати підконтрольну профспілку і лояльних працівників [2].

Сьогодні в Україні правовий статус профспілок закріплює велика кількість нормативно-правових актів, серед яких Конституція України, Кодекс законів про працю України, закони України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про колективні договори і угоди», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про охорону праці», «Про зайнятість населення». Так, Конституція України в ст. 36 закріпила право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно Конституцією і законами України.

Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» комплексно регламентує статус та діяльність профспілок. Цей законодавчий акт дещо інакше визначив, що таке професійна спілка. Так, відповідно до ст. 1 Закону, професійна спілка (профспілка) – це добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

На наш погляд, існує доцільність узгодити та уніфікувати визначення поняття «професійна спілка». Вважаємо, що більш правильно надати таке визначення: професійна спілка (профспілка) – це добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує

громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання) та здійснює представництво і захист прав та інтересів своїх членів.

Трудове законодавство закріплює доволі широкі повноваження профспілок, які дозволяють впливати на управлінські рішення, що приймає роботодавець. Так, відповідно до Кодексу законів про працю України, може бути збільшено термін випробування під час прийняття на роботу до шести місяців лише за погодженням із відповідним виборним органом первинної профспілкової організації. Роботодавець може проводити надурочні роботи або залучати окремих працівників до роботи у вихідні дні лише з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця може бути проведено лише за попередньою згодою виборного органу (профспілкового представника), первинної профспілкової організації, членом якої є працівник у випадку змін в організації виробництва і праці, в тому числі реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників; виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці; систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення; прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин; нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців поспіль внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і пологах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні; появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку роботодавця; вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням цієї роботи. Роботодавець зобов'язаний розірвати трудовий договір з керівником підприємства на вимогу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника), якщо той порушує законодавство про працю, про колективні договори і угоди, Закон

України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності».

Не можуть сьогодні не бентежити спроби послаблення позицій профспілок у захисті трудових прав працівників у проекті Трудового кодексу України. Так, у Проекті не знайшла відображення стаття КЗпП щодо обов'язку роботодавця розірвати трудовий договір з керівником підприємства на вимогу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника, якщо він порушує законодавство про працю, про колективні договори й угоди, Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»). Відповідно до ст. 151 Проекту роботодавець може застосовувати надурочні роботи з обов'язковим попереднім повідомленням виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника). Нагадаємо, що за КЗпП роботодавець повинен був отримати дозвіл профспілки.

Такі речі у майбутньому правовому регулюванні ми вважаємо неприпустимими і шкідливими для налагодження соціальних зв'язків, соціального діалогу між найманими працівниками та роботодавцями.

Також слід звернути увагу на те, що національне законодавство, яке закріплює статус профспілок, не діє для окремих державних органів, зокрема органів внутрішніх справ. Так, правове регулювання трудової діяльності осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ здійснюється на підставі Закону України «Про міліцію» та Постанови Кабінету Міністрів Української РСР від 29.07.1991 № 114 «Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ». У зазначених документах закріплено, що працівники міліції мають право створювати професійні спілки. Відповідно до наведеного наразі в багатьох територіальних органах внутрішніх справ створені та діють профспілки атестованих працівників. На жаль, вони мають доволі обмежені повноваження та займаються, як правило, збиранням членських внесків та їх розподілом на матеріальні потреби своїх членів, на поховання членів профспілок та членів їх сімей, на привітання ветеранів органів внутрішніх справ із професійним та державними святами, на оздоровлення дітей членів профспілок тощо. Такий стан справ має місце передусім через те, що вищезазначені нормативно-правові акти не закріплюють правовий статус відповідних профспілок. А, як відомо, для державних органів діє принцип «дозволено робити те, що дозволено законом».

З огляду на вказане існує доцільність у ст. 18 Закону України «Про міліцію» та в Положенні про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ передбачити норми такого змісту: «Профспілкові організації, що діють в органах внутрішніх справ, мають всі права та гарантії діяльності, передбачені законодавством для профспілок в Україні».

**Список використаних джерел:** 1. Киселев И. Я. Трудовое право в условиях рыночной экономики: опыт стран Запада / И. Я. Киселев. – М. : Норма, 1992. – 210 с. 2. Страшно далеки они от народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukgrudprom.ua/digest/eu141205.html>. 3. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – 480 с. 4. Яцунь О. Профспілки: три крапки над «і» [Електронний ресурс] / Олександр Яцунь. – Режим доступу: <http://profspilka.kiev.ua/publikacii/novyny/467-profspilki-tri-krapki-nad-i.html>.

Надійшла до редколегії 19.12.2013



### **Чавыкина Т. И. Современные проблемы правового регулирования деятельности профсоюзов**

*Рассмотрена актуальная проблема разработки Трудового кодекса Украины, а именно вопрос статуса профсоюзных организаций и обеспечения ими надлежащей защиты трудовых прав своих членов. Поддана критике попытка законодателя в проекте Трудового кодекса Украины ослабить позиции профсоюзов в трудовых правоотношениях. Даны рекомендации по совершенствованию соответствующего законодательства.*

**Ключевые слова:** профсоюз, трудовые права, работник, работодатель, социальный диалог.

### **Chavykina T. I. Modern problems of legal regulation of trade unions' activity**

*The article is devoted to the urgent problem in the modern conditions of developing the Labor Code of Ukraine, namely to the issue of trade unions' status and providing adequate protection of its members' labor rights. Attention is paid to the fact that labor organizations have arisen in terms of capitalism development as defenders of employees' rights. In the middle of twentieth century trade unions rights were set at international level. Nowadays there is a large number of professional associations in Ukraine, including the largest one – Federation of Trade Unions of Ukraine (FTUU). It is noted that national legislation provides fairly significant powers of trade unions, which let affect the management decisions taken by an employer. Legislator's attempts to weaken the positions of trade unions in labor relations within the draft of Labor Code of Ukraine are criticized.*

*Recommendations to improve the relevant legislation are provided. Considering the fact that the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «About Trade Unions, Their Rights and Guarantees of Activity» fix different notions of «trade union», the author offers to reconcile and unify them. We believe that it is more accurately to predict the following definition: «A professional association (trade union) – is a voluntary non-profit public organization uniting people with common interests of their professional (work) activities (training) and provides representation and protection of its members' rights and interests». There is also the appropriateness to provide the following contents in Art. 18 of the Law of Ukraine «About Militia» and*

*Regulations on Service of rank and file and officers of internal affairs agencies: «Trade union organizations working within internal affairs agencies have all the rights and guarantees of the activity provided by the legislation for trade unions in Ukraine».*

**Keywords:** trade union, labor rights, employee, employer, social dialogue.



УДК 349.232

**Н. Л. Шевченко**

### **ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МІНІМАЛЬНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ОПЛАТИ ПРАЦІ**

*Розглянуто питання мінімальних стандартів та правової природи оплати праці. Досліджено міжнародні документи, які закріплюють гарантії права на оплату праці. Проаналізовано сучасний стан правового забезпечення мінімальних стандартів у сфері оплати праці. Визначено шляхи законодавчого та організаційного характеру, спрямовані на забезпечення права на справедливую заробітну плату.*

**Ключові слова:** оплата праці, заробітна плата, працівник, роботодавець, трудовий договір, стандарт.

Сьогодні питання мінімальних стандартів та правової природи оплати праці у зв'язку з євроінтеграційними процесами, які посилилися останнім часом в Україні, є гостро актуальними. За різних часів розробленням проблем оплати праці займалася низка вчених-трудоників, серед яких: М. Г. Александров, В. М. Божко, Н. Б. Болотіна, С. С. Каринський, А. І. Лазор, Р. З. Лівшиць, К. Ю. Мельник, П. Д. Пилипенко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, В. Г. Ротань, В. С. Стичинський, Н. М. Хуторян. Водночас у сучасних умовах бракує новітніх комплексних досліджень із окремих проблем оплати праці, зокрема щодо мінімальних стандартів у сфері оплати праці. Отже, метою статті є визначення шляхів законодавчого та організаційного характеру, спрямованих на забезпечення права на справедливую заробітну плату.

Передусім відмітимо, що заробітна плата є доволі складним економічним і правовим явищем. Зокрема В. І. Прокопенко вказує, що з економічної точки зору заробітною платою вважається вартість або ціна праці у грошовій формі як частка працівника в національному доході, що на еквівалентній основі виплачується йому за виконану роботу. Для правового визначення заробітної плати має значення обов'язок роботодавця виплачувати працівникові винагороду за його працю з одного боку і наявність у працівника суб'єктивного права на одержання цієї винагороди за попередньо встановленими нормами праці – з іншого [1, с. 326].

Слід зазначити, що в питанні встановлення заробітної плати найбільше проявляється протиріччя між працею і капіталом. Так, для роботодавця заробітна плата представляє собою витрати виробництва, і він намагається її мінімізувати, для працівника заробітна плата – дохід, і він прагне до встановлення більш високого її рівня.

З огляду на об'єктивно більш сильні позиції роботодавця у трудових правовідносинах працівники потребують підвищеної уваги державних інституцій до питання встановлення та своєчасної виплати заробітної плати. Якщо звернутися до історії, то вже в 1896 р. в Австралії були створені ради з питань заробітної плати з представників підприємців, робітників і громадськості [2, с. 84]. Конституція Мексики 1917 р. містила положення, що мінімальна заробітна плата працівника-глави родини має бути достатня і відповідати умовам проживання в кожному регіоні країни для забезпечення нормальних життєвих умов, освіти і дозвілля (ст. 123).

На міжнародному рівні системно питаннями заробітної плати почали опікуватися на початку ХХ ст. Так, Міжнародна організація праці з моменту свого заснування прийняла цілий ряд міжнародних документів, серед яких Конвенція про запровадження процедури встановлення мінімальної заробітної плати № 26 (1928 р.), Конвенція про статистику заробітної плати і тривалості робочого часу в основних галузях гірничодобувної та обробної промисловості, зокрема у цивільному і промисловому будівництві, а також у сільському господарстві № 63 (1938 р.), Конвенції про захист заробітної плати № 95 (1949 р.), Конвенція про процедуру встановлення мінімальної заробітної плати в сільському господарстві № 99 (1951 р.), Конвенція про заробітну плату, робочий час на борту суден і склад судового екіпажу № 109 (1958 р.), Конвенція про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються, № 131 (1970 р.).

Важливе значення для міжнародної регламентації питань заробітної плати мають документи Організації Об'єднаних Націй. Так, відповідно до ч. 2 і 3 ст. 23 Загальної декларації прав людини кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ст. 7) закріплює право кожного на винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим: справедливую зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, зокрема жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; задовільне існування для них самих та їхніх сімей.

Україна, намагаючись слідувати міжнародним нормам та стандартам прав людини, закріпила в Основному Законі (ст. 43) право кожного на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, та передбачила захист права на своєчасне одержання винагороди за працю. Стаття 2 Кодексу законів про працю України серед основних трудових прав працівників виділяє право громадян України на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру.

Без сумніву в цілому вищезазначені національні норми у сфері оплати праці відповідають міжнародно-правовим стандартам у цій сфері. В той же час вважаємо за доцільне закріпити на конституційному рівні вимогу Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права щодо справедливості заробітної плати та рівності винагороди за працю рівної цінності без будь-якої різниці.

Немаловажне значення для працівника, роботодавця, національної економіки, соціальної злагоди у суспільстві має розмір заробітної плати, а також встановлення певної межі, нижче якої виплата її не може здійснюватися. В національному законодавстві та юридичній літературі така межа має назву «мінімальна заробітна плата». Так, ще К. М. Варшавський зазначав, що мінімум заробітної плати є крайньою межею, нижче якої ніхто не вправі платити, навіть якщо той, хто наймається, і погоджується на більш низьку оплату. Також учений звертав увагу на те, що, якщо в трудовому договорі не зазначений розмір заробітної плати, то немає підстав для застосування мінімуму заробітної плати. У цих випадках суди мають виходити із середньої заробітної плати, яка існує в певній місцевості для цієї професії [3, с. 98]. А ось Л. С. Таль у свою чергу закликав до обережного ставлення, застосовуючи цей соціальний стандарт. На його думку, необґрунтоване нормування мінімальної заробітної плати призводить або до руйнування промисловості і збільшення безробіття, або залишається мертвою буквою закону [4, с. 152].

Сучасний економіст і політик Р. Барр зазначає, що робітничий клас вважає, що якими би важкими не були умови виробництва, якою би великою не була кількість безробітних, мається певний рівень заробітної плати, нижче якої вона не може опустатися. Так вважає і суспільна думка, так вважає і керівник підприємства. Йдеться про мінімум, заснований на уявленнях про певний рівень життя, і про певну ціну праці, що випливають з устояних звичок і суджень про справедливість, що виносяться за допомогою порівнянь [5, с. 101].

Слід зазначити, що на міжнародному рівні вперше вимоги щодо встановлення мінімальної заробітної плати були закріплені в Конвенції про запровадження процедури встановлення мінімальної заробітної плати № 26, прийнятій Міжнародною організацією праці 30 травня 1928 р. Так, ст. 1 Конвенції зобов'язує запровадити чи зберегти процедуру, шляхом якої можуть встановлюватись

мінімальні ставки заробітної плати працівників, зайнятих у певних галузях чи секторах промисловості (зокрема в домашньому виробництві), в яких не існує ефективної системи регулювання заробітної плати через колективні договори чи будь-яким іншим шляхом і в яких заробітна плата дуже низька. Відповідно до ст. 4 Конвенції працівник, на якого поширюються мінімальні ставки і який отримав заробітну плату за нижчими ставками, має право отримати у судовому порядку або шляхом іншої законної процедури суму, яку йому було недоплачено, за умови дотримання такого строку давності, який може бути встановлено національним законодавством.

На сьогоднішній день більш новою та повною є Конвенція про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються, № 131, прийнята Міжнародною організацією праці 3 червня 1970 р. Стаття 1 Конвенції зобов'язує створити систему встановлення мінімальної заробітної плати, яка охоплювала б усі групи найманих працівників, умови праці яких такі, що зумовлювали б доцільність такого охоплення. Відповідно до ст. 2 Конвенції мінімальна заробітна плата має силу закону й не підлягає зниженню, а незастосування цього положення спричиняє застосування належних кримінальних або інших санкцій щодо відповідної особи чи осіб.

Також Конвенція № 131 визначає фактори, які потрібно врахувати під час визначення рівня мінімальної заробітної плати. Це, по-перше, потреби працівників та їхніх сімей із урахуванням загального рівня заробітної плати в країні, прожиткового мінімуму, соціальних допомог та відносного життєвого рівня інших соціальних груп; по-друге, економічні фактори, у тому числі необхідні умови економічного розвитку, рівень продуктивності й бажаність досягнення та підтримання високого рівня зайнятості.

Слід зазначити, що Україна ратифікувала Конвенцію № 131 19 жовтня 2005 р., а отже сьогодні її норми є обов'язковими для органів державної влади, роботодавців тощо.

В діючому сьогодні Законі України «Про оплату праці» мінімальна заробітна плата визначається як законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт). Національний законодавець встановлює певні вимоги до визначення розміру мінімальної заробітної плати. Так, розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням потреб працівників та їх сімей, вартісної величини достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці та



рівня зайнятості. Однак у будь-якому разі розмір мінімальної заробітної плати не може бути нижчим від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

На сьогодні мінімальний розмір заробітної плати в Україні встановлюється в централізованому порядку для всіх працюючих. У той же час в науці трудового права неодноразово висловлювався позиція щодо доцільності диференційованого підходу до розміру мінімальної заробітної плати. Так, ще С. Л. Рабінович-Захарін указував, що за умов надзвичайної централізації державного мінімуму оплати праці згодом постане питання про диференціації мінімуму за різними категоріями праці. Очевидно, зазначав учений, що через просторість території СРСР важко установити в центра норму мінімуму, що дійсно відповідає би особливостям кожного району в кожен певний період [6, с. 55]. А ось М. В. Лушникова та А. М. Лушников пишуть: «необхідну диференціацію розмірів мінімальної заробітної плати з урахуванням характеру й умов праці, регіону, місцевості можна забезпечити на колективно-договірному рівні... на основі колективних угод і договорів на всіх рівнях соціального співробітництва: у генеральній угоді, галузевих, територіальних колективних угодах і колективних договорах» [7, с. 21].

Дещо в іншому бачать диференціацію заробітної плати в промислово розвинутих країнах. Так, західні фахівці звертають увагу на те, що досить високий загальнодержавний мінімум заробітної плати перешкоджає створенню нових робочих місць, особливо для молоді і найменш кваліфікованих працівників. Економічно неоправдане підвищення такого мінімуму призводить до зростання кількості звільнень і рівня безробіття. У цьому зв'язку в деяких країнах мінімальний розмір заробітної плати для молоді був знижений (Великобританія, Франція, Бельгія, Норвегія, Нідерланди, Люксембург, Іспанія, Португалія) [8, с. 81].

Слід зазначити, що за висновком Міжнародної комісії, створеної з ініціативи ЄС у 1989 р., справедливою вважається мінімальна заробітна плата, що досягає 68 % національної середньої заробітної плати [9, с. 17]. Однак на сьогодні навіть промислово розвинутих країнам складно дотримуватися такого стандарту. Так, у Франції мінімальна заробітна плата складає близько 60 % середньої заробітної плати, у США – близько 50 %, у Японії – близько 44 %. В той же час у Нідерландах розмір мінімальної заробітної плати доходить до 75 % середньої заробітної плати [2, с. 88].

В Україні відповідно до ст. 8 Закону «Про Державний бюджет України на 2014 рік» від 16 січня 2014 р. № 719-VII встановлено такі розміри мінімальної заробітної плати на 2014 рік: з 1 січня – 1218 грн, з 1 липня – 1250 грн, з 1 жовтня – 1301 грн.

За даними Державної служби статистики, середня зарплата в Україні в грудні 2013 р. становила 3619 грн. Так, доходи громадян у грудні збільшилися в усіх регіонах. Найбільше у відсотковому

вираженні – у Севастополі (з 3254 грн у листопаді до 3911 грн у грудні) та Миколаївській області (з 3078 до 3641 грн). У Києві середня зарплата в грудні зросла на 12 % з 5022 до 5618 грн. Найменше платять, як і раніше, в Тернопільській області – всього 2697 грн в середньому [10].

Таким чином, сьогодні в Україні мінімальна заробітна плата складає близько 33 % середньої заробітної плати. Вважаємо, що сучасний стан із розміром мінімальної заробітної плати в Україні – країні, яка намагається стати повноправним членом ЄС та позиціонує себе як соціальну державу, – є неприпустимим та таким, що негативно впливає на імідж країни у світі, створює соціальну напругу у суспільстві та державі. А отже, потребує поступового підвищення.

**Список використаних джерел:** 1. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – 480 с. 2. Войтенкова Г. Ф. Основные принципы установления минимальной заработной платы в мировой практике / Г.Ф. Войтенкова // Общество и экономика. – 1993. – № 6. – С. 84–90. 3. Варшавский К. М. Трудовое право СССР / К. М. Варшавский. – Л. : Академия, 1924. – 180 с. 4. Таль Л. С. Очерки промышленного рабочего права / Л. С. Таль. – М. : Моск. науч. изд-во, 1918. – 225 с. 5. Барр Р. Политическая экономика / Р. Барр : в 2 т. : Т. 1 : пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 608 с. 6. Рабинович-Захарин С. Л. Заработная плата по советскому праву / С. Л. Рабинович-Захарин. – М. : Вопр. труда, 1927.– 218 с. 7. Лушникова М. В. Основные государственные гарантии по оплате труда: сравнительно-правовой анализ / М. В. Лушникова, А. М. Лушников // Трудовое право. – 2005. – № 2. – С. 17–28. 8. Киселев И. Я. Новый облик трудового права стран Запада (прорыв в постиндустриальное общество) / И. Я. Киселев. – М. : Интел-Синтез, 2003. – 160 с. 9. Зайцева О. Б. Заработная плата и ее роль в правовом регулировании трудовых отношений / О. Б. Зайцева // Трудовое право. – 2005. – № 5. – С. 14–22. 10. Неймовірно але факт: середня ЗП в Україні встановила історичний рекорд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/2014/01/27/317686>.

*Надійшла до редколегії 19.12.2013*



### **Шевченко Н. Л. Правовая природа и минимальные стандарты в сфере оплаты труда**

*Рассмотрены вопросы минимальных стандартов и правовой природы оплаты труда. Исследованы международные документы, которые закрепляют гарантии права на оплату труда. Проанализировано современное состояние правового обеспечения минимальных стандартов в сфере оплаты труда. Определены пути законодательного и организационного характера, направленные на обеспечение права на справедливую заработную плату.*

**Ключевые слова:** оплата труда, заработная плата, работник, работодатель, трудовой договор, стандарт.

### **Shevchenko N. L. Legal Nature and Minimum Standards in the Compensation Sphere**

*The issue of minimum standards and legal nature of compensation is researched. It is grounded that contradiction between labor and capital is mostly shown in the issue of setting wages. Thus, the wages for an employer is costs of an enterprise and he tries to minimize them; wages for an employee is an income and he wants to establish its higher level.*

*International documents that set the guarantees of compensation rights are researched. It is noted that wages' issues were systemic considered at the international level in the early twentieth century. In fact, the International Labor Organization adopted a number of international documents since its foundation, including the Convention on Wages Protection # 95 (1949).*

*The current state of legal guaranteeing the minimum standards in the wages sphere is analyzed. It is noted that in accordance with Art. 8 of the Law «On State Budget of Ukraine for 2014» dated from 16.01.2014 № 719-VII the following minimum wages for 2014 are established in Ukraine: from January 1 – 1218 UAH, from July 1 – 1250 UAH, from October 1 – 1301 UAH. The average salary in Ukraine in December, 2013 was 3619 UAH according to the State Statistics Service. Position on the low level of the stated social standards is grounded.*

*The ways of legal and organizational character aimed at ensuring the right to a fair wage are determined. Specifically it is offered to fix at the constitutional level the requirement of the International Pact on Economic, Social and Cultural Rights concerning the fairness of wages and equality of remuneration for work of equal value without any distinction.*

**Keywords:** compensation, wages, an employee, an employer, labor contract, standards.



УДК [343.3/.7:291.6](477)

**І. Г. Луценко**

### **ТОТАЛІТАРНІ СЕКТИ: ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ**

*Розглянуто проблему відсутності закріплення на законодавчому рівні поняття тоталітарної секти, що останнім часом привертає до себе увагу дослідників у зв'язку з розповсюдженням на території України релігійних або псевдорелігійних організацій різноманітної направленості. На основі історичного досвіду та сучасної практики розглянуто різноманітні визначення секти як релігійного новоутворення взагалі, так і тоталітарної секти окремо, існування якої пов'язано з порушенням основних прав і свобод людини. Автором запропоновано власне поняття тоталітарної секти, а також зазначено низку ознак, притаманних більшості тоталітарних сект. Вирішення окресленої проблеми надасть можливість на законодавчому рівні більш ефективно протидіяти загрозам суспільству та державі, спричиненими діяльністю тоталітарних сект в Україні, а також надасть законні підстави для притягнення до кримінальної відповідальності осіб за пропаганду, створення та діяльність такої організації.*

**Ключові слова:** секта, релігія, тоталітарна секта, ознаки тоталітарної секти, психологічний вплив.

Після багатьох десятиліть атеїзму і бездуховності сьогодні відновився великий інтерес до проблем духовного життя. Духовність стає модою, кожний намагається розміркувати про віру. Проте віра, духовність, релігія – все це предмети дуже специфічні, щоб говорити про них без знання їх законів. На сьогодні розмірковують так: бездуховність і атеїзм – це недобре, отже, будь-яка віра та усяка духовність – це добре. Важливо вірити у щось світле та піднесене, а різниця між релігіями принципового значення не має. Але ці нехитрі міркування далекі від тієї глибини, яка була характерна для віруючих людей. Один з літературних героїв (Л. М. Мишкін) великого Достоєвського, наприклад, вважав, що католицизм гірше за атеїзм через те, що атеїзм проповідує голий нуль, а католицизм – Христа «оболганного». Виходить, що не всяка дорога до храму веде до Храму Істини, отже не всякий, хто запрошує на «зібрання щодо вивчення Біблії», приведе до Бога.

Мода на духовність не оминула й Україну. У нас взагалі представлені подібні організації найрізноманітнішого виду – неохристиянські, орієнталістські (ті, що ґрунтуються на східних вченнях), теософські, неоязичницькі тощо. За інформацією Держкомнацрелігії, в Україні сьогодні діють кілька сотень громад нових християнських рухів, майже 40 громад Товариства свідомості Крішні, понад 100 громад неоязичників тощо. Об'єднує такі організації, крім активності, недовіра до них широкого загалу, особливо представників традиційних релігій [1].

Один з керівників відділення релігієзнавства українського Інституту філософії імені Г. Сковороди Людмила Филипович звертає увагу на те, що українське суспільство, ставлячись до новітніх рухів негативно, зовсім не намагається зрозуміти, чим вони є насправді: «Не хочу сказати, що новітні течії не несуть у собі потенційної загрози. Все нове несе загрозу. Але для кого, чого? Для традиції, усталеного, історичного, поширеного» [1].

За її словами, новітніми релігійними течіями у свій час були принаймні всі три світові релігії. «Сплеск новітніх течій, який сьогодні спостерігаємо в Україні, знайомий в історії. Поява нині відомих світових релігій – буддизму, християнства чи ісламу, це хіба не сплеск новітніх течій у свій час? До новітніх течій треба ставитися, як до історичних явищ, які колись виникають, переживають певний етап розвитку, деякі з них зникають, а деякі продовжують життя, стаючи через три-чотири покоління вже не такими новітніми, перетворюючись на традиційний феномен», – говорить науковець [1].

«Суспільство має навчитися працювати з цим феноменом, треба відслідковувати, чи допомагає це людині, чи, навпаки, заважає. Є люди, яким категорично не можна ставати членами новітніх релігійних рухів. Вони страшенно навіюванні, їм взагалі не можна бути релігійними. А є такі, які виживають лише завдяки новітнім рухам. Ставитися огульно і, як в нас визнано, – все новітнє в релігійній сфері є недобре, ми категорично не можемо» [1]. Дійсно, лише деякі з так званих «тоталітарних сект» можуть викликати підозру.

«За влучним висловом Цицерона, в світі немає такої безглуздості, у якої не знайшлося би послідовників. Тоталітарні секти та деструктивні культи можна віднести саме до такої безглуздості, прихильниками якої стають люди різної долі, різної освіченості та різного віку. Однак обставини їхньої появи, існування та діяльність ще недостатньо вивчені ні соціальними психологами, ні релігієзнавцями, ні соціологами. Уряди багатьох країн, громадськість зіткнулися з цією проблемою з кінця ХХ століття. Ці добре організовані угруповання потребують пильної уваги і науковців різного профілю, і урядових структур. За приблизними оцінками, нині в Україні майже мільйон чоловік є адептами різного роду тоталітарних груп. Термінологічно визначення явища ще остаточно не склалося. Невизначеність засвідчує невивченість цього нового явища в суспільному бутті, суспільній поведінці людей. Водночас у самій назві відображається певне протистояння загальноновизнаним демократичним цінностям, загроза безпеці духовного життя населення, небезпечний психологічний вплив таких груп на особистість» [2].

Проблеми новітньої релігійності вивчали такі дослідники, як: Р. Барт, З. Бауен, М. Вебер, У. Еко, Х. Кокс, Е. Несбіт, Р. Нібур, Т. Роззак, П. Сорокін, П. Тіліх, А. Тойнбі, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Ясперс. Проте низка питань у контексті діяльності представників нерелігійних рухів на території сучасної України залишається

недослідженою. Метою статті є визначення поняття тоталітарної секти для виокремлення її із загальної маси релігійних новоутворень, а також виділення та характеристика основних її ознак.

Єдиної думки щодо визначення поняття секти немає. В Енциклопедичному словнику Брокгауза й Єфрона міститься таке визначення секти: «Сектою є спільнота людей, які не згодні з панівною церквою, але згодні один з одним у релігійних переконаннях» [3, с. 324]. Відмінності між сектою та віросповіданням, за словником, полягають лише в кількісному аспекті, а також у тому, що вчення секти «...на думку більшості, є неправильним або шкідливим» [3, с. 324]. Це визначення вже не цілком відповідає сучасним реаліям, оскільки нині фактично немає поняття «панівна церква».

Авторитетна російська енциклопедія «Кирила і Мефодія» терміну «секта» дає таке визначення: «Секта (від лат. *secta* – навчання, напрям, школа) – релігійна група, громада, що відкололася від пануючої церкви. У переносному розумінні – група осіб, що замкнулася в своїх вузьких інтересах».

Такий вчений, як М. Вебер, розмежовуючи церкву та секту, вважав, що церква – це громада віруючих, тих, які прагнуть урятуватися, а секта – це громада спасених, які намагаються відмежуватися від зовнішнього світу [4, с. 176].

Юридична енциклопедія містить таке визначення: «Секта релігійна (лат. *secta* – шлях, напрям, учення, від *sequi* – прямувати, іти вслід) – загальна назва різних течій і об'єднань віруючих, які на ґрунті догматичних, культових чи організаційних відмінностей відокремлюються від традиційної чи автохтонної релігії та церкви» [5, с. 453].

На думку російської дослідниці І. Б. Воробйової, по відношенню до вихідної релігії секта, по-перше, може бути складовою вихідної релігії, що визнається іншою частиною цієї релігії; по-друге, вважає себе складовою вихідної релігії, що, однак, відкидається іншою частиною цієї релігії (як правило, на підставі суттєвих розбіжностей у віровченні): зокрема, мормони вважають себе християнами, однак їх не визнає такими решта християн; по-третє, виникла незалежно від інших релігій чи на основі поєднання елементів різних релігій [6, с. 161].

На думку О. Дворкіна, секта – це закрыта релігійна група, що протиставляє себе основній культуротворчій релігійній громаді (чи громадам) країни або регіону [7, с. 44].

Чинне законодавство України не містить визначень понять «культ», «секта», «тоталітарна секта» або «деструктивний культ». У ст. 35 Конституції України вжито поняття «культ». Таке саме поняття використано й у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [8]. Водночас визначення поняття культу в цих нормативно-правових актах немає. Натомість у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації»

ужито поняття «релігійна організація», «релігійна громада», «релігійні управління і центри», «релігійні братства і місії» тощо. На нашу думку, відсутність у чинному законодавстві чітких визначень понять «культ», «секта», «тоталітарна секта» та «деструктивний культ» є негативним фактором для правозастосовної практики. Статтею 181 Кримінального кодексу України встановлено кримінальну відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів [9]. У зв'язку з цим уведення законодавчих дефініцій надасть можливість правозастосовним органам діяти більш ефективно.

На нашу думку, можна запропонувати таке визначення тоталітарної секти: це є релігійна або псевдорелігійна організація з чіткою ієрархічною структурою, особливою моделлю стосунків та діяльністю, направленою на порушення прав і свобод людини, яка протиставляє себе існуючим культурним та демократичним цінностям шляхом фізичного та психологічного впливу на емоційно-вольову сферу, людини.

В Україні на конституційному рівні закріплено принцип свободи совісті та проголошено віротерпимість. З іншого боку, згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Україні найвищою соціальною цінністю. Тому цілком обґрунтованим є висновок про те, що свобода совісті та віротерпимість мають чітко визначені межі. Установлення цих меж є надзвичайно складним завданням, оскільки вкрай складно розробити юридичні дефініції в такій делікатній сфері, як питання віри. Однак це необхідно, якщо держава має на меті реалізацію задекларованих у Конституції завдань.

Перші кроки на цьому шляху здійснено. Зокрема, автори проекту Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо заборони діяльності тоталітарних релігійних сект» (реєстраційний номер 5473) пропонували доповнити Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» новою ст. 3-1 такого змісту: «В Україні заборонено створення та діяльність тоталітарних релігійних сект. Шкода, завдана потерпілому від небезпечного психологічного впливу членів тоталітарної релігійної секти, підлягає відшкодуванню у порядку, встановленому Цивільним кодексом України». Тоталітарну релігійну секту автори законопроекту визначили як релігійну організацію, діяльність якої спрямована на порушення прав і свобод громадян шляхом використання заходів небезпечного психологічного впливу. Небезпечним психологічним впливом слід уважати психологічний вплив та інші маніпуляції з емоційно-вольовою сферою людини з використанням емоційних і психологічних перенавантажень, стресів, індивідуальної схильності до навіюваності, безвілля, недостатнього розумового розвитку й незрілості емоційно-вольової сфери особи, що веде до втрати нею соціальних орієнтирів

або цінностей, зниження власної самооцінки, тимчасового розладу психічної діяльності [10].

Обговорення законопроекту № 5473 зумовило дискусію як у Верховній Раді України, так і в середовищі релігійних організацій. Рішучими противниками законопроекту стали представники протестантських церков, які акцентували увагу на нечіткості деяких дефініцій, зокрема поняття «тоталітарна секта». Зрештою 29 січня 2010 р. законопроект було відкликано.

Можна відмітити, що відкликання цього законопроекту було передчасним. Побоювання представників деяких релігійних організацій щодо можливих переслідувань є необґрунтованими. Ніхто не може заперечувати, що проповідь у певному сенсі є спробою вплинути на людину. Законопроект мав на меті протидіяти саме небезпечному психологічному впливу, такому впливу, унаслідок якого завдають значної шкоди духовному та фізичному розвитку людини. Маніпулятивна діяльність низки сект може перетворитися на справжню «зброю масового ураження». Прикладом є діяльність секти у Джонстауні (Гайяна, 1978 р.), де через релігійні переконання 900 осіб покінчили життя самогубством; у штаті Техас (США, 1993 р.), де 80 прихильників адвентистсько-розкольниківської групи «Гілка Давида» спалили себе; у Швейцарії (1995 р.), де 30 членів групи «Храм Сонця» (п'ятеро з них – діти 14–15 років) спалили себе. Активно діяли в цьому напрямку релігійні організації «Аум сіркібо» в Японії та Росії (посягання на масове знищення населення), Велико-го білого братства в Україні (неодноразові пророцтва кінця світу і воскресіння 144 тисяч білих братчиків), у Греції, Франції, Канаді, Німеччині та інших країнах, де провокувалися масові голодування, небезпечні для життя і здоров'я людей. Очевидно, що діяльність тоталітарних сект і представників деструктивних культів становить безпосередню загрозу національній безпеці України.

Унесення зазначених змін до законодавства надасть можливість більш ефективно протидіяти загрозам суспільству, спричиненим діяльністю тоталітарних сект в Україні.

Практика свідчить, що тоталітарні секти можуть мати різне спрямування (релігійне, псевдорелігійне, філософське, культурологічне тощо), але кожна з них має власну аксіонормативну систему, котра суперечить загальноновизнаним демократичним цінностям; виробляє власну субкультуру, що протиставляється панівній у суспільстві, і навіть заперечує будь-яку культуру взагалі; розробляє і втілює реформуючу програму інтегрування індивіда в групу, користуючись відпрацьованими методиками тотального підпорядкування особистості групі, а її біологічних і соціогенних потреб – груповим потребам і цілям. Але можна виокремити низку ознак, які притаманні більшості тоталітарних сект:

- здійснення тотального контролю свідомості, мислення, емоцій, інформації, що надходить до людини, поведінки своїх членів (незаконний вплив на психіку, застосування різноманітних методик



маніпуляції свідомістю, системи реформування мислення індивіда, використання технік модифікації його поведінки поза свідомістю);

- наявність харизми лідера – «пророка», приписування йому особливої мудрості, святості, вимога беззаперечної згоди рядових членів із владою, привілеями лідера;

- наявність ієрархічного органу управління групою, за допомогою якого дозується інформація, організується тотальний контроль за поведінкою, способом життя, мисленням індивіда; виключність, утаємниченість життя групи для зовнішнього оточення, з одного боку, та необізнаність членів групи щодо істинного характеру її діяльності – з іншого;

- наявність облудної форми залучення індивіда до групи з приховуванням істинних цілей, форм впливу на свідомість (маніпулювання, обман, переконання, навіювання тощо);

- відчуженість особистості від сім'ї, друзів, суспільства, різкі зміни в її системі цінностей, наявність поступових чи раптових особистісних змін;

- повна прозорість життя кожного члена групи і абсолютний авторитет лідера, лідерів (у разі закритості життя лідерів поза групою для інших членів);

- фізична, фінансова чи психологічна експлуатація членів групи, тиск на них з метою отримання грошей, пожертв;

- наявність у членів групи тоталітарного світогляду, переважання групових цілей над індивідуальними, схвалення, виправдання асоціальної, антигуманної поведінки, претензія на «доброту» з боку членів групи [2].

Тоталітарна група як замкнене новоутворення на основі власної аксіонормативної системи має на меті підпорядкувати індивіда групі, зробити його слухняним знаряддям для здійснення завуальованих цілей, планів у руках лідерів, керівників груп [2].

З огляду на вище викладене можна зазначити: закріплення поняття та загальноновизнаних ознак тоталітарної секти надасть можливість на законодавчому рівні більш ефективно протидіяти загрозам суспільству та державі, спричиненими її діяльністю в Україні. Також це надасть законні підстави для притягнення до кримінальної відповідальності осіб за пропаганду, створення та діяльність такої організації.

**Список використаних джерел:** 1. Скільки в Україні небезпечних сект? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lohotron.in.ua/2010/12/skilkyy-v-ukrajini-nebezpechnyh-sekt/>. – 16.02.2010. 2. Тоталітарні групи та їх соціально-психологічний феномен / О. Лавренко // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 73–86. 3. Енциклопедический словарь: в 86 т. – Т. 29 / сост. Ф. А. Блокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: АО «Издательское дело», 1900. – 956 с. 4. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; под ред. Ю. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 244 с. 5. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 5 / редкол.:

Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. – 736 с.  
**6.** Воробьева И. Б. Термин «секта» и его использование в юриспруденции / И. Б. Воробьева // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2010. – № 3 (73). – С. 160–164. **7.** Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования / А. Л. Дворкин. – Н. Новгород : Христиан. б-ка, 2007. – 813 с. **8.** Про свободу совісті та релігійні організації : закон України від 23 квіт. 1991 р. № 987-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283. **9.** Кримінальний кодекс України : від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131. **10.** Тоталітарні секти можуть заборонити // Дзеркало тижня. – 2010. – № 1.

Надійшла до редколегії 18.12.2013



### **Луценко И. Г. Тоталитарные секты: определение и признаки**

*Рассмотрена проблема отсутствия закрепленного на законодательном уровне определения тоталитарной секты, что в последнее время привлекает к себе внимание исследователей в связи с распространением на территории Украины религиозных или псевдорелигиозных организаций различной направленности. На основании исторического опыта и современной практики рассмотрены различные определения секты и тоталитарной секты в частности, существование которой связано с нарушением основных прав и свобод человека. Автором предложено собственное понятие тоталитарной секты, а также определен перечень признаков, присущих большинству тоталитарных сект. Решение данной проблемы даст возможность на законодательном уровне более эффективно противодействовать угрозам обществу и государству, вызванным деятельностью тоталитарных сект в Украине, а также предоставит законные основания для привлечения к уголовной ответственности лиц за пропаганду, организацию и деятельность такой организации.*

**Ключевые слова:** секта, религия, тоталитарная секта, признаки тоталитарной секты, психологическое воздействие.

### **Lutsenko I. G. Totalitarian sects: the concept and features**

*The problem of the absence in legislation the concept of a totalitarian sect, which activity is related to the violation of fundamental rights and freedoms, is researched. Recently, this issue has attracted the attention of different researchers because there is a spread of religious or pseudo-religious organizations of different orientation on the territory of Ukraine. The article is based on historical experience and current practices; opinions of various authors on the definition of «sect» as religious tumors in general, and the term «totalitarian sect», proposed by the authors of the draft of the Law of Ukraine «About Amendments and Alterations to the Law of Ukraine «About Freedom of Conscience and Religious Organizations» are presented. The author offers her own definition of the term «totalitarian sect»: It is a religious or pseudo-religious organization with a clear hierarchical structure, a special model of relations and activities directed on violation of human rights and freedoms which*

*opposes itself to existing cultural and democratic values through physical and psychological influence on its emotional and volitional sphere. A number of features inherent to the most totalitarian sects like the presence of a charismatic leader, realization of total control over the mind and information provided to a member of the sect, the presence of hierarchical governing body of a sect, complete transparency of the life of every member of the sect (with the secret life of a leader), physical, financial or psychological exploitation of sect's members is stated in the article. The solution of the stated problem will allow for more effective legislative counteraction the threats to society and the state, caused by the activity of totalitarian sects in Ukraine, as well as will provide legal grounds for criminal prosecution of persons for the promotion, establishment and operation of such an organization.*

**Keywords:** sect, religion, totalitarian sect, features of totalitarian sect, psychological influence.



УДК 316

**Л. М. Швець**

### **УКРАЇНСЬКИЙ КРАУДФАНДИНГ: ПРИНЦИПИ УСПІШНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ**

*Розкрито поняття «краудфандингу». Визначено основні принципи його застосування. Описано механізм колективного фінансування. Проведено порівняльний аналіз краудфандингу у світі та в Україні.*

**Ключові слова:** краудфандинг, колективне фінансування, інтернет-платформа, донори, реципієнти.

Тема краудфандингу на сьогодні особливо актуальна, оскільки краудфандинг – абсолютно новий інструмент, що допомагає реалізовувати безліч проєктів у той час, коли використання інших способів може бути витратним за часом і неефективним. Важливо також додати, що актуальність теми зростає у зв'язку зі світовими катаклізмами. Тут краудфандинг може бути використаний для зменшення наслідків подій, що відбулися.

Проблема цього наукового дослідження полягає в тому, що в Україні краудфандинг не отримав поки широкого застосування, і недостатня ступінь розробленості цієї теми становить великий науковий інтерес.

Вивченням краудфандингу в пострадянських країнах поки що займається невелика кількість дослідників. У Росії найбільшої уваги питанню колективного фінансування приділяють А. М. Акбаров, М. С. Єгорова [1], О. П. Панкрухин [2]. В Україні дослідженням краудфандингу займаються переважно представники платформи bigggidea.com [3].

**Метою цієї статті** є аналіз світового досвіду такого фінансового інструменту, як краудфандинг, та надання практичних рекомендацій для його застосування в Україні.

З поставленої мети випливають такі **завдання**: навести порівняльну характеристику світового та українського досвіду; розглянути правові аспекти питання; розглянути механізм колективного фінансування платформи [biggggidea.com](http://biggggidea.com); виділити основні принципи успішного краудфандингового проекту; дати практичні рекомендації щодо того, як досягти успіху в українському краудфандингу.

Що об'єднує Христофора Колумба, Томаса Едісона і батька Федора з «Дванадцяти стільців»? Всім трьом були необхідні гроші, щоб відкрити Америку, винайти фонограф і побудувати свічковий завод. Сьогодні їм було б куди простіше: є спосіб збору грошей в Інтернеті на найрізноманітніші цілі – краудфандинг [4].

Термін *crowdfunding* – складносоставний, походить від двох англійських слів: *crowd* – «натовп» і *funding* – «фінансування». Термін уперше введений одним з авторів – колумністів журналу *Wired* (видання про вплив комп'ютерних технологій на культуру, економіку і політику) Джеффом Хауї (Jeff Howe) [5] за участю редактора Марка Робінсона (Mark Robinson), які вжили його вперше за аналогією зі словом «аутсорсинг», що припускає використання зовнішніх потоків або ресурсів.

Краудфандинг – це колективна співпраця людей («донорів»), які добровільно об'єднують свої фінансові кошти через мережу Інтернет для підтримки інших людей або організацій («реципієнтів»). Збір коштів може служити для різних цілей: допомоги постраждалим від стихійних лих, підтримки з боку вболівальників, підтримки політичних кампаній, фінансування стартап-компаній та малого бізнесу, створення вільного програмного забезпечення, отримання прибутку від спільних інвестицій і багато чого іншого.

Таким чином, краудфандинг – це фінансовий інструмент, який дозволяє автору того чи іншого проекту втілити ідею з ескізів і начерків у повноцінну функціонуючу кампанію.

Краудфандинг активно розвивається протягом приблизно п'яти років. Одними з перших гравців на цьому полі вважаються американські портали [LendingClub.com](http://LendingClub.com) і [Prosper.com](http://Prosper.com), які були створені в 2006 і 2007 рр. На сьогоднішній день візуальна картина краудфандингу виглядає таким чином (рис. 1).



Рис. 1. Карта краудфандингових платформ [6]

Зараз у світі налічується більше 400 краудфандингових веб-сервісів, націлених на різні аудиторії з точки зору як географії, так і змістовної частини фінансованих проектів, найпопулярніші з яких [kickstarter.com](http://kickstarter.com) і [indiegogo.com](http://indiegogo.com). У країнах СНД ідея розвинена поки дуже слабо.

За результатами дослідження Американської Асоціації краудсінгу (Crowdfunding Industry Report [7]), яка об'єднує організації, що займаються краудфандингом, обсяг коштів, зібраних на різні ідеї через подібні платформи, в 2011 році складав 1,5 млрд доларів США, на кінець 2012 року – 2,8 млрд\$. У фінансовому процесі краудфандингу брали участь люди з більш ніж 170 держав – 90 % всіх країн, що існують у світі. Лідером цього ринку серед країн залишаються США, на які припадає 60 % обороту краудфандингу.

Модель роботи краудфандингових веб-сервісів приблизно однакова. В основі послуги – спеціалізований інтернет-портал, на якому після детальної реєстрації користувач створює проект, який потребує фінансування. Авторам проектів надають можливість безкоштовно опублікувати інформацію; донорам забезпечують зручний процесинг платежів. Гроші жертвуються без будь-яких формальних договірних зобов'язань, хоча автори комерційних проектів, як правило, обіцяють донорам «віддячити» першими зразками продукції, яка ними розробляється, сервісом чи іншими «бонусами». Самі платформи зазвичай утримують на свою користь частину зібраних коштів (близько 10 %, у тому числі кілька відсотків на транзакції в платіжних системах). Кампанія зі збору грошей обмежується за

часом. Часто також встановлюється мінімальна необхідна сума, у разі недобору якої кампанія вважається такою, що не відбулася, і зібрані кошти повертаються донорам.

В Україні запущена поки єдина платформа краудфандингу – «Велика Ідея» ([bigggidea.com](http://bigggidea.com)), на створення якої гроші теж були зібрані (38260 грн замість необхідних 35 тис. грн). Але інші проекти, подані на платформі, збирають дуже незначні суми (максимальна – 25 тис. грн). У Росії є кілька проектів, але вони всі практично «не працюють». Причина нерозвиненості ринку полягає в низькій популярності інтернет-платежів і відсутності культури народного фінансування. Тому деякі українці вважають за краще звертатися до зарубіжних краудфандингових платформ.

*Механізм колективного фінансування на прикладі bigggidea.com [3].*

#### 1. Підготовка плану.

Перед тим, як запропонувати проект, автор зобов'язаний підготувати детальний план його реалізації. Потім потрібно вибрати термін, за який треба зібрати гроші: за правилами Big Idea, він не повинен перевищувати 100 днів. Також необхідно продумати винагороди, які отримають вкладники після успішного збору коштів. Це можуть бути музичні альбоми, книги з автографом автора або висловлення подяки в ЗМІ.

#### 2. Зняття промовідео.

Далі ідею представляють на сайті, обов'язковою умовою є відвізитка, в якій коротко розказано про ідею і іноді про авторів. Як показує практика, від якості промовідео та його креативності безпосередньо залежить, збере проект потрібну суму чи ні.

#### 3. Пошук донорів.

Команда Big Idea тим часом допомагає просувати проекти, створюючи супроводжуючі графічні матеріали. Але пошук зацікавлених вкладників та інформаційний супровід проектів – насамперед обов'язок самих авторів. Для цього вони ведуть блог, де повідомляють останні новини, постять фотографії та важливі графічні матеріали. Також автори мають просувати свій проект на Big Idea через соціальні мережі.

#### 4. Укладання договору.

Якщо ініціатива встигає набрати потрібну суму, автор укладає договір з Big Idea і отримує цей фінансовий грант. І далі він самостійно підтримує зв'язок із вкладниками, інформуючи про розвиток і просування ідеї. Якщо потрібну кількість грошей зібрати не вдалося, накопичені кошти повертаються вкладникам, а проект знімають із сайту.

*Основні принципи успішної реалізації краудфандингового проекту.*

Існує безліч факторів, що впливають на успіх проекту, починаючи від маркетингу, закінчуючи банальною удачею (або невдачею).

Але є сім основних принципів, яких, на думку автора, потрібно дотримуватися всім краудфандинговим проектам.

1. Принцип успішності краудфандингового проекту – інтерес великої кількості людей до однієї проблеми.

З успішними проектами в благодійності, музиці, іграх все зрозуміло – такі речі завжди збирають багато шанувальників, а нудні, банальні, вторинні ідеї не отримують підтримки, навіть якщо об'єктивно вони корисні.

2. З вищевикладеного випливає інший принцип – емоційна залученість учасників.

Це означає, що ідея має зачіпати почуття тих, хто буде давати кошти. Краудфандингова модель не передбачає миттєвого отримання результату і взагалі не дає ніяких гарантій його досягнення. Так що без емоційної залученості нічого не вийде.

3. Ще один важливий принцип – отримання нагороди.

На Kick Starter всі користувачі, що пожертвували, отримують так звані «нагороди». Якщо людина збирала гроші на видавництво книги коміксів, вона дарує всім, хто допомагав грошима, по примірнику цієї книги. Люди, які жертвують на благодійність, отримують нагороду у вигляді морального задоволення від допомоги.

4. Але однієї перспективи отримання нагороди мало. Необхідна наявність чіткої і конкретної мети всього заходу.

Всі учасники акції мають розуміти, чи є у зборі грошей практичний сенс. Тому в краудфандингових проектах позначена кінцева сума. Якщо цієї суми не оголошено, то донори просто не можуть оцінити ані реалізованість ідеї, ані серйозність намірів автора. На західних краудфандингових сервісах є поняття «funding goal» – мінімальна сума, яка має бути зібрана. Якщо проект її не набирає, він не отримує нічого.

5. Одним із найважливіших принципів є довіра.

Вам подобається ідея нового журналу, ви хочете скинути пару доларів на добру справу... І тут виникає одне важливе «але» – а де гарантія, що автор ідеї не прогуляє всі зібрані гроші? Якщо гроші збирає проект не зі світовим ім'ям (на кшталт Вікіпедії), то надати стовідсоткову гарантію, на жаль, не може ніхто. Але автори проектів і сервісів можуть підвищити відсоток упевненості користувачів.

Один з надійних і простих способів підвищити довіру – забезпечити верифікацію всіх рахунків і гаманців для збору грошей. Практично всі платіжні системи дають можливість підтвердити, що власник гаманця реальний і він не шахрай. А якщо збором займається комерційна організація – вона просто зобов'язана дати всі свої реквізити, за якими її може легко перевірити будь-яка людина.

Практично всі краудфандингові сервіси дозволяють користувачам повернути гроші, якщо необхідна сума так і не зібралася. Це не підвищує довіри до авторів окремих ідей, але якщо люди довіряють сервісу, то це вже великий плюс.

Дуже сильним фактором підвищення довіри проєктів є підтримка відомих особистостей. На всіх благодійних заходах зазвичай фігурує якась знаменитість. Але не обов'язково шукати підтримки у кінозірок. Якщо ви збираєте гроші на програму під Linux, схвалення шановного учасника [linux.org.ru](http://linux.org.ru) істотно підвищить довіру до вашого проєкту.

6. Тісно пов'язаний із довірою інший важливий принцип – повна прозорість збору грошей.

Скинувшись, людям важливо бачити, що їхні гроші надійшли на рахунок одержувача. І не менш важливо бачити, куди ці гроші пішли. Якщо левову частку бюджету вніс спонсор – користувачі теж мають це знати. Це не тільки підвищить довіру до проєкту, але й надихне донорів.

Будь-які спроби приховати і завуалювати рух грошових коштів у краудфандинговому проєкті будуть викликати не найприємніші почуття у донорів. А це вб'є бажання підтримувати проєкт.

7. І останній важливий принцип, про який часто забувають, – зручність.

Багатьом може сподобатися ідея, але ніхто не підтримає її, якщо це буде вимагати дуже великих зусиль. Якщо є зручна кнопка для переказу грошей – її натиснуть, якщо ні – ніхто не піде в банк стояти в кілометровій черзі, щоб внести свої 50 грн. Ця ідея очевидна, але, на жаль, часто доводиться стикатися зі зневагою до комфорту відвідувачів сайтів, потенційних клієнтів, благодійників.

Для того щоб досягти успіху в українському краудфандингу, перш за все реципієнту необхідно попросити невелику суму, до 15 000 гривень. Це збільшить його шанси зібрати гроші в короткий термін і при цьому не впасти під тягарем зобов'язань перед вкладниками.

Далі необхідно просити грошей не на весь проєкт, а на деяку його частину. Інші кошти можна знайти в будь-якому громадському фонді або вкласти власні заощадження.

Необхідно уявляти подумки готовий проєкт, де чітко прописана стратегія його реалізації. Не можна прийти з ідеєю «а давайте разом сядемо і подумаємо над фільмом / книгою / кліпом», це просто думка, а ідеї поки немає.

Опрацювання подання проєкту для решти користувачів – це шанс зацікавити людей своєю ідеєю. 50 % успіху проєкту залежить від відеопрезентації.

Найбільші шанси досягти успіху в зборі грошей мають проєкти в галузі виробництва споживчих товарів, музики, фільмів тощо – все, що здатне надихнути відразу великі маси народу і змусити в єдиному пориві «облаикать» проєкт. «Лайки» сприяють високому числу переглядів і вірусному поширенню інформації.

Вірусність, що забезпечується соціальними мережами, є ключовим фактором, тому творці краудфандингових платформ рекомендують



робити якісну коротку відеопрезентацію проекту. Під якісними маються на увазі не спецефекти. Потрібно просто за кілька хвилин розповісти і показати, чим ви займаєтеся і що у вас за продукт, замість того щоб змушувати добрих людей витратити час на прочитання ваших текстових описів. Статистика Kickstarter.com говорить про те, що половина проектів з відеороліками досягає поставленої планки фінансування (проекти без них домагаються успіху лише в 30 % випадків).

Досвід краудфандингових платформ показує, що в основному успіхом тут користуються проекти, що створюють якусь цілком вимірну цінність для донорів, а не абстрактну – для суспільства.

Бажано також мати підготовлену аудиторію. Якщо ви – відомий розробник комп'ютерних ігор, якихось інших продуктів масового користування або ведете популярний блог – ваші шанси досягти успіху на краудфандингових платформах значно зростають. Якщо вас ніхто не знає, можна постаратися заздалегідь підготувати ґрунт. Наприклад, звернутися до популярних блогерів і журналістів, що спеціалізуються на близькій вашому проекту тематиці, розповісти їм про продукт і зробити так, щоб вони опублікували про вас інформацію на своїх медіаресурсах.

Також необхідно налагодити онлайн-спілкування з цією аудиторією. Важливо розуміти, чому люди взагалі раптом вирішують підтримати той чи інший проект фінансово. По-перше, тому що їм сильно сподобалася ідея вашого продукту, а по-друге, тому що вірять, що ви впораєтесь, і щиро зацікавлені у вашому успіху. Надалі їм буде цікаво знати, як ви просуваєтесь. Тому має сенс налагодити онлайн-спілкування з цією аудиторією – постійно писати про ваші успіхи та труднощі, що виникають у процесі розробки, вислуховувати побажання. Спілкуючись таким чином з потенційними покупцями свого проекту, ви краще дізнаєтесь про свою аудиторію, і аудиторія дізнається про вас. Поки не створений продукт може привернути увагу десятків тисяч «ранніх евангелістів», які стануть на кожному розі розповідати про нього і всіляко вас підтримувати. Як тільки знадобиться, ви зможете знову звернутися до цих людей і знову попросити про будь-яку допомогу. Власне кажучи, в цьому випадку краудфандинг починає дуже тісно переплітатися з краудсорсингом. Спілкуючись з такою аудиторією, ви проводите відмінне дослідження ринку і з'ясовуєте, скільки у вас покупців, за якою ціною вони готові купувати ваші продукти, які зміни варто внести в технічне завдання, яка потрібна логістика і т. п. [3].

В Україні краудфандинг практично не розвивається. Причин цьому декілька. По-перше, відсутність законодавства, яке регулює краудфандинг як окремий вид діяльності, адже у одержувача коштів можуть виникнути складнощі з оподаткуванням і різними формальностями. По-друге, в Україні поки що мало можливостей для легкого і швидкого способу переведення грошей через Інтернет.

Крім того, люди більш схильні давати гроші соціальним проектам, на благі справи, а не підприємцям-початківцям. Рівень довіри в суспільстві невисокий. Головна небезпека – це високий рівень шахрайства та юридична незахищеність як інвестора, так і позичальника, адже філософія краудфандингу ґрунтується на взаємній відповідальності.

Поява подібних сервісів в Україні, як і в усьому світі, неминуча. Хоча є і законодавчі обмеження. Зокрема, неоднозначність трактування терміна «фінансові послуги» в законі «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [8]. Однак крім цього існує ще й проблема довіри до цього сегмента та фінансової галузі в цілому. П'ять років для нового сегмента ринку – це дуже мало. Причина нерозвиненості ринку полягає в низькій популярності інтернет-платежів і відсутності культури народного фінансування.

Мине ще чимало часу, поки спеціалізовані платформи завоюють довіру як приватних інвесторів, так і потенційних позичальників у нашій країні.

Звичайно, краудфандинг – не панацея для бізнесу, він не зможе замінити інвестора, його знання ринку, зв'язків і контактів. Але подібні інструменти надають великі можливості для стартапів на ранньому етапі розвитку. Це не тільки шанс залучити кошти на прийнятних для себе умовах, головне – це можливість протестувати свою ідею і дізнатися, наскільки вона важлива і потрібна людям. У краудфандерах стартапер знайде своїх справжніх однодумців, людей, які повірять у проект і стануть його першими користувачами.

**Список використаних джерел:** 1. Акбарова А. М. Crowdfunding – западная практика и перспективы в России [Електронний ресурс] / А. М. Акбарова, М. С. Егорова. – Режим доступу: <http://reu-ipr.ruthesis26/4/528.doc>. 2. Панкрухин А. П. Краудсорсинг – соблазнительный маркетинговый агрессор: принципы, содержание, технологии [Електронний ресурс] / А. П. Панкрухин. – Режим доступу: [http://www.bci-marketing.ru/articles/201101/crowdsourcing\\_article.pdf](http://www.bci-marketing.ru/articles/201101/crowdsourcing_article.pdf). 3. Велика Ідея – платформа соціальних інновацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biggggidea.com/>. – Назва з титул. екрана. 4. Двас Н. Подайте на процветание [Електронний ресурс] / Н. Двас. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/908882>. 5. Howe J. Crowdsourcing: Why the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business / Jeff Howe. – Crown Business, 2009. – 336 р. 6. Визуализация мировой индустрии Краудинвестинга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thecrowdcafe.com/visualizing-the-crowdinvesting-industry/>. 7. Massolution\_abridgedCrowdFunding IndustryReport [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/92834651/Massolution-abridged-Crowd-Funding-Industry-Report>. 8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : закон України від 12.07.2001 № 2664-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.

*Надійшла до редколегії 17.12.2013*



### **Швец Л. М. Украинский краудфандинг: принципы успешной реализации**

*Раскрыто понятие «краудфандинга». Определены основные принципы его применения. Описан механизм коллективного финансирования. Проведён сравнительный анализ краудфандинга в мире и в Украине.*

**Ключевые слова:** краудфандинг, коллективное финансирование, интернет-платформа, доноры, реципиенты.

### **Shvets L. M. Ukrainian crowdfunding: principles for successful implementation**

*The theme crowdfunding is especially actual today. As crowdfunding is an absolutely new tool that helps to implement a lot of projects at the time while using other methods can be time consuming and inefficient. It is also important to add, that the actuality of the theme is increasing in connection with global catastrophic circumstances. Here crowdfunding can be used to decrease the consequences that have been occurred. In Ukraine crowdfunding has not yet become widely used and the insufficient level of the development of this topic is of great scientific interest. The comparison method for better presentation and analysis of the world and Ukrainian crowdfunding has been used in this article. For the first time the basic principles for successful implementation for a crowdfunding project have been presented in this paper. There are a lot of factors that influence the success of the project, starting from marketing and ending with trivial success (or failure). But there are seven basic principles, the author believes, to be followed for all crowdfunding projects: interest of many people to the same problem, the emotional involvement of the participants, receiving the award, a clear and specific goal of the event, trust, complete transparency of money gathering, convenience. Of course crowdfunding is not a panacea for a business; it can't replace the investor, his market knowledge, relationships and contacts. However, these tools provide a great opportunity for startups at an early stage of development. It's not only a chance to attract funds on acceptable conditions, most importantly – it is an opportunity to test your idea and see how it is important and necessary for people. A startup will find real like-minded people who believe in the project and will be its first users in crowdfunding.*

**Keywords:** crowdfunding, collective financing, internet-platform, donor, recipient.



РЕЦЕНЗІЇ

---

УДК 355.333(447.54)(03)

**Генералы: Харьковский биографический словарь / авт.-сост.: А. В. Месяков, Е. В. Поступая ; редкол.: В. И. Голки, С. И. Посохов. – Харьков : Точка, 2013. – 500 с. : ил.**

Почати цю рецензію хотілося б дещо незвично – з привітань авторів цієї книги та її читачів, оскільки ми маємо перед собою унікальне, цікаве та інформативне видання. Унікальне тому, що не має відповідних аналогів у інших областях України, хоча є своєрідним продовженням серії попередніх видань, що вийшли 15–20 років тому у Харкові і містили біографічні відомості про людей, чие життя тією чи іншою мірою було пов'язане з нашим регіоном. Зокрема, тоді з'явилися біографічні довідники про козацьку старшину Слобожанщини, харківських губернаторів, міських голів, педагогів. Проте вперше на сторінках однієї книги викладено біографії представників Збройних Сил, МВС, СБУ, Служби зовнішньої розвідки України Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної прикордонної служби і Державної пенітенціарної служби України.

Цікаве це видання тим, що містить відомості про непересічних людей, які досягли певних успіхів у своєму житті, мали високе та престижне звання маршала, генерала чи адмірала.

Інформативність видання також безсумнівна, так як книга налічує 415 біографічних нарисів, причому в їх основі – не лише дані з наукової та довідкової літератури. Біля 70 біографій генералів були написані, як стверджують автори, на підставі вивчення особових справ, що зберігаються в архіві Харківського обласного військкомату. Все це у підсумку дало змогу підготувати роботу на достатньо високому науковому рівні, тому можна вважати її вихід значною подією в історичній біографістиці та суспільному житті Харкова.

Своєрідністю видання є те, що статті позбавлені оціночних суджень, оскільки перед нами довідник, а не монографія, хоча тут можлива й інша думка. Біографії не є однаковими за обсягом, і це визнають укладачі, але на це були й об'єктивні причини: багато документів зберігається за межами України, і доступ до них утруднений; мінімум інформації обумовлений і специфікою службової діяльності генералів до того ж автори не намагалися все «стандартизувати», з чим можна погодитися, оскільки життєвий шлях у кожного різний, його тривалість, як і тривалість служби, чисельність пройдених щаблів кар'єри – різні.

Автори поставили своїм завданням надати максимально точну і перевірену інформацію, яка буде корисною різним категоріям читачів. Передбачається, що кожен з них на підставі приведених

даних зможе дати свою оцінку тим процесам, частиною яких стали герої біографічного словника.

На наш погляд, цілком логічним є те, що автори, окрім змістовного вступу, де вони пояснюють принципи формування свого довідника та формулюють його завдання, дається спеціальна стаття, присвячена історії генеральського звання. Проте хотілося б зауважити, що в довіднику йдеться не лише про генералів, але й про маршалів і адміралів, тому, очевидно, слід було б дати подібну довідку і щодо походження і цих високих звань. Коректнішим тоді було б, як нам здається, і книгу назвати відповідно: «Маршали, генерали та адмірали».

У книзі йдеться про радянських восначальників, високопосадовців міліції, у ній органічно поєднано матеріал про діяльність людей у 1930-ті рр., період Великої вітчизняної війни і службу та роботу сучасників. Тут ми зустрічаємо і нариси про генералів, які працювали і працюють у Харківському університеті внутрішніх справ: С. М. Гусарова, О. М. Бандурку, А. І. Волощука, О. Н. Ярмиша, В. С. Венедиктова, С. М. Бакумова, П. П. Підюкова, П. І. Орлова. Принагідно хочемо відзначити, що випускниками та здобувачами Університету були, за нашими підрахунками, 30 генералів міліції, внутрішньої служби та податкової міліції. Незважаючи на свої достоїнства, видання має деякі недоліки і огріхи. Про назву книги ми вже говорили. Тепер про тих, про кого немає нарису, але він потрібен. Перш за все – це маршал Радянського Союзу, чотиразовий Герой Радянського Союзу Г. К. Жуков. Як відомо, свою військову службу він починав на Харківщині, у Балаклеї, лікувався після поранення у харківському госпіталі. Також немає нарису про багаторічного (1874–1984 рр.) керівника харківської міліції генерал-лейтенанта міліції М. Т. Михайлюка. У нарисі про Ю. О. Дагаєва написано, що він у 1982 р. був начальником ВБРСВ (рос. – ОБХСС), але не написано якого. У матеріалі про І. І. Ілюшина (Едельмана) помилково (очевидно, друкарська помилка) повідомляється, що він народився у 1987 р., а помер у 1974 р. Наш університет у вступі називається НУВД (с. 3), хоча вже з 2005 р. носить назву ХНУВС. Думається, що ці зауваження сприятимуть підвищенню і без цього високого рівня роботи за її можливого перевидання та доповнення.

**Володимир Греченко,**

*доктор історичних наук*

*(Харківський національний університет внутрішніх справ)*

НА КНИЖКОВУ ПОЛІЦЮ

---

**Бандурка А. М. Психологія керівника : монографія / А. М. Бандурка, Е. В. Землянська. – Харків : Золота мрія, 2013. – 720 с.**

Книга являється своєобразним продовженням і розвитком теми психології керівника, психології управління, психологічних проблем організації професійної діяльності персонала, поднятої авторами в раніше опублікованих монографіях: «Юридическа психологія», «Психологія влади», «Психологія толпи» і др. В монографії особе уваження уделено соціально-психологічним вопросам формування компетентності і професіоналізму керівників, психологічним методам професіонального відбору і атестації керівників, структурі професіонально важких властивостей особистості керівника, сутності і оцінці лідерських властивостей керівників, іміджу керівника-лідера; соціально-політичским аспектам діяльності керівника-лідера; проблемам керівництва і лідерства в екстремальних умовах; професіональної надійності особистості керівника і др.

Книга призначена для керівників всіх рівнів, студентів, аспірантів викладачів вузів, практичских психологів, а також широкого кола читачів, інтересуючихся проблемами керівництва.

**Ігнатів О. М. Протидія загальнокримінальної насильницької злочинності в Україні : монографія / О. М. Ігнатів. – Х. : Діса Плюс, 2013. – 656 с.**

Монографія присвячена комплексному дослідженню теоретичних та прикладних проблем протидії загальнокримінальної насильницької злочинності в Україні. Автором представлена її феноменологічна модель на основі вибудовування системного уявлення про біосоціальну природу насильства, надання кримінологічної характеристики насильницької злочинності, її детермінаційного комплексу, а також особистості злочинця. Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані стану злочинності в Україні та інших країн світу, результати соціологічних опитувань населення, осіб, що відбувають покарання, а також результати дослідження матеріалів судової, слідчої та судово-експертної практики тощо.

Для науковців, науково-педагогічних працівників, працівників правоохоронних органів та всіх, хто досліджує, вивчає та просто небаїдужий до проблем насильства та злочинності у нашому суспільстві.

**Ковальов Є. В. Введення в маркетинг : навч. посіб. / Є. В. Ковальов ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ФОРМ Бровін О. В., 2013. – 74 с.**

У навчальному посібнику розглянуто сутність маркетингу, концепції маркетингової діяльності, методи аналізу виробничого потенціалу підприємства, класифікацію товарів, життєвий цикл і етапи розробки нового товару, поняття і умови підвищення конкурентоспроможності товарів. Автором проаналізовані: класифікація товарних ринків, умови зміни їх кон'юнктури, фактори ємності ринку і товарної пропозиції, напрями сегментації та надані рекомендації з політики ціноутворення на ринках різних типів, методики розрахунку цін, практичних методів їх встановлення, умов реалізації товару.

Для викладачів, студентів і фахівців, що вивчають маркетинг.

**Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія / Д. О. Назаренко ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : Диса плюс, 2013. – 524 с.**

У монографії розглянуто комплекс теоретичних і практичних питань феномена, детермінації та протидії фоновим для злочинності явищам. Залучено різні методи наукового аналізу та визначено соціальний, правовий і функціональний зміст фонових для злочинності явищ, місце превентивної діяльності у системі та механізми протидії злочинності в цілому. Висвітлено актуальні проблеми забезпечення кримінологічної безпеки країни кримінально-правовими, кримінологічними та організаційно-управлінськими засобами, а також питання організації та здійснення кримінологічного впливу на фактори і детермінанти фонових для злочинності явищ.

Для науковців, практичних працівників, викладачів, курсантів, студентів і широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою протидії злочинності та фоновим для неї явищам.

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

---

*До відома наукової громадськості!\**

**26 жовтня 2013 р.** на базі Харківського національного університету внутрішніх справ відбулась II Міжнародна науково-практична конференція **«Національні та міжнародні механізми захисту прав людини»**.

**8 листопада 2013 р.** на базі ХНУВС відбувся науково-практичний семінар **«Актуальні питання адміністративної діяльності органів внутрішніх справ»**.

**15 листопада 2013 р.** на базі ХНУВС відбувся **«Круглий стіл» «Правова освіта молоді»**.

**22 листопада 2013 р.** на базі ХНУВС відбулась II Міжнародна науково-практична конференція **«Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави»**.

**22 листопада 2013 р.** на базі ХНУВС відбувся «Круглий стіл» **«Основні засади запобігання і протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин»**.

**6 грудня 2013 р.** на базі ХНУВС відбулась Міжнародна науково-практична конференція **«Актуальні напрями сучасної практичної психології і психотерапії»**.

**10 грудня 2013 р.** на базі ХНУВС відбулась Міжнародна науково-практична конференція **«Актуальні питання розслідування кіберзлочинів»**.

У спеціалізованій вченій раді Д 64.700.03 Харківського національного університету внутрішніх справ відбулись захисти наступних дисертаційних досліджень:

10 жовтня 2013 р. – ПРИКОЛОТІНА Юлія Леонідівна **«Злочинне фізичне насильство, що чинять батьки щодо малолітніх та неповнолітніх дітей на ґрунті відносин (кримінологічні дослідження)»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; УДОД Андрій Миколайович **«Кримінально-правова характеристика погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України)»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних

---

\* Електронні версії матеріалів науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів» тощо, виданих Харківським національним університетом внутрішніх справ, дивись також на сайті ХНУВС, режим доступу до розділу: <http://univd.edu.ua/dir/401/materiali-naukovo-praktichnih-konferentsiy>.



наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

11 жовтня 2013 р. – НАДЕН Олена Володимирівна **«Теоретичні основи кримінально-правового регулювання суспільних відносин в Україні»** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

12 жовтня 2013 р. – КЕРІМОВ Алік Замірович **«Кримінальна відповідальність за умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю»** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ШАПКІН Ігор Станіславович **«Кримінальна відповідальність за створення стійких злочинних об'єднань»** на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

13 грудня 2013 р. – БЕРШОВ Геннадій Євгенович **«Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність судових органів»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ТУЄВ Олег Альбертович **«Кримінологічні засади протидії рейдерству»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;

14 грудня 2013 р. – КОСТЕНКО В'ячеслав Вікторович **«Кримінологічна характеристика та запобігання органами внутрішніх справ злочинам, пов'язаним з незаконним обігом підакцизних товарів»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; ТЕРЕЩУК Сергій Сергійович **«Застосування заохочувальних норм особливої частини кримінального права в діяльності органів внутрішніх справ України»** на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

У спеціалізованій вченій раді К 64.700.04 Харківського національного університету внутрішніх справ відбулись захисти наступних дисертаційних досліджень:

10 жовтня 2013 р. – ЗАХАРЧЕНКО Людмила Миколаївна **«Психологічні особливості формування життєвої перспективи курсантів вищих навчальних закладів МВС України»** на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія; ТЕСЛИК Наталія Миколаївна **«Психологічні особливості розвитку професійно-правової свідомості курсантів вищих навчальних закладів МВС України»**

на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія;

11 жовтня 2013 р. — КОВАЛЬ Ганна Шаміліївна **«Суб'єктивний крок часу як один з чинників делінквентної поведінки»** на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія; ЯТЧУК Марія Сергіївна **«Особливості особистісного розвитку майбутніх психологів у вищих навчальних закладах МВС України»** на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія;

25 грудня 2013 р. – ЧЕРНОВА Олена Євгенівна **«Професійна компетентність як особистісна якість працівника оперативних підрозділів ОВС»** на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія; ТИТОВА Наталія Анатоліївна **«Психологічні особливості професійної діяльності працівників міліції щодо запобігання протиправній поведінці неповнолітніх»** на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія.

НАШІ АВТОРИ

- Аріт К. В.** ➤ здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ
- Баб'як А. В.** ➤ начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Львівського державного університету внутрішніх справ, канд. юрид. наук, доц.
- Вусатий Д. Ю.** ➤ аспірант ХНУВС
- Ганжа О. О.** ➤ здобувач ХНУВС
- Гапчич В. О.** ➤ здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки ЛьвДУВС
- Греченко В. А.** ➤ завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету права та масових комунікацій ХНУВС, д-р іст. наук, проф.
- Житний О. О.** ➤ професор кафедри кримінального права та кримінології факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства ХНУВС, д-р юрид. наук, доц.
- Льїна О. В.** ➤ доцент кафедри трудового та господарського права ХНУВС, канд. юрид. наук
- Каткова Т. Г.** ➤ доцент кафедри гуманітарних та фундаментальних юридичних дисциплін Харківського економіко-правового університету, канд. юрид. наук
- Коваленко К. В.** ➤ доцент кафедри трудового та господарського права ХНУВС, канд. юрид. наук
- Криворучко В. В.** ➤ здобувач ХНУВС
- Лантінов Ю. Ф.** ➤ здобувач ХНУВС
- Луценко І. Г.** ➤ здобувач ХНУВС
- Мігашук М. І.** ➤ здобувач ХНУВС
- Назаренко Д. О.** ➤ доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ФПМК ХНУВС, канд. юрид. наук
- Настенко А. В.** ➤ здобувач ХНУВС
- Омельченко О. С.** ➤ начальник управління по боротьбі з організованою злочинністю ГУМВС України в Харківській області, здобувач ХНУВС
- Петрова І. А.** ➤ завідувач кафедри інформаційної та економічної безпеки навчально-наукового

- інституту підготовки фахівців для підрозділів кримінальної міліції ХНУВС,  
д-р юрид. наук, доц.
- Россіхін В. В.** ➤ канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
- Россіхіна Г. В.** ➤ канд. юрид. наук, доцент, доцент кафедри фінансового права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого
- Синчук В. Л.** ➤ канд. юрид. наук  
**Сташак А. Ю.** ➤ ад'юнкт ХНУВС  
**Сташак М. В.** ➤ доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності ХНУВС, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник
- Стецюк Б. Р.** ➤ директор Кіровоградського інституту імені Святого Миколая Міжрегіональної академії управління персоналом, канд. юрид. наук, доц.
- Рибак О. Г.** ➤ начальник навчально-методичного центру Львівського державного університету внутрішніх справ, канд. юрид. наук
- Федосова О. В.** ➤ старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів кримінальної міліції ХНУВС, канд. юрид. наук, ст. наук. співробітник
- Цвірюк Д. В.** ➤ суддя Держинського районного суду м. Харкова, здобувач ХНУВС
- Чавикіна Т. І.** ➤ доцент кафедри трудового та господарського права ХНУВС, канд. юрид. наук
- Чумак В. В.** ➤ старший викладач кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей ХНУВС, канд. юрид. наук
- Швець Д. Є.** ➤ професор кафедри менеджменту організацій, начальник навчального відділу Запорізької державної інженерної академії, д-р соціол. наук

**Швець Л. М.**

- доцент кафедри менеджменту організації Запорізької державної інженерної академії, канд. соціол. наук

**Шевченко Н. Л.**

- здобувач ХНУВС

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПОРЯДОК  
ПОДАНЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ  
«ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ»**

**1. ОФОРМЛЕННЯ.** Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах (на CD-диску або USB Flash-накопичувачі). Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2007» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі вибраний матеріал має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шрифром УДК.

**2. СТРУКТУРА ТЕКСТУ.** Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

**2. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ.** До тексту обов'язково додаються:

– рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором збірника або його заступником). Матеріали, що надходять, підлягають внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють в Університеті;

– витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;

– авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу (вказані відомості підлягають опублікуванню), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);

– анотації (українською, російською та англійською мовами), що відповідають вказаним нижче вимогам.

**3. АНОТАЦІЇ.** Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі дане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Залежно від мови публікації різними мовами подаються звичайні та розширена анотації. При цьому розширена анотація повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

**Мова.** Анотації подають українською, російською та англійською мовою, одна з яких (українська) є мовою публікації.

Звичайні анотації подають українською та російською мовами, розширену – англійською.

**Обсяг.** Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування перекладу прізвища, ім'я, по батькові автора, назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

**Структура.** Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: при-звище, ім'я, по батькові автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

*Текст анотації* повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від п'яти до десяти. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

**Якість анотацій.** Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування, який здійснюють фахівці редакції, і перекладу, який здійснюють чи погоджують уповноважені на це фахівці, вказані нижче) покладається одноосібно на авторів.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

**Порядок подання до редакції розширених анотацій англійською мовою.** Розширена анотація англійською мовою повинна бути або завірена печаткою бюро перекладів, або погоджена за підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Харківського національного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

**4. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.** При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється за допомогою прикінцевих зносок відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

*Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.*

*Редколегія залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.*

*Автори попереджаються про те, що електронна копія збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», а також на веб-сторінці видання (<http://pb.univd.edu.ua>).*

Редагування *П. О. Білоуса, І. В. Костіної,*  
*Г. Я. Ступницької, С. М. Гука*  
Комп'ютерне верстання *С. В. Гончарук, П. О. Білоуса*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової  
інформації КВ № 13013-1897 ПР від 28.08.2007.

Підп. до друку 24.12.2013. Формат 60x84/16.  
Ум.-друк. арк. 15,4. Тираж 100 прим. Зам. № 2013-27.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
просп. 50-річчя СРСР, 27, Харків, 61080;  
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:  
[visnyk@univd.kharkov.ua](mailto:visnyk@univd.kharkov.ua).

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.